

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти
Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**Збірник наукових праць
молодих істориків**

**2015,
Випуск 3 (7)**

УДК 94 (477) (066)

ББК ТЗ (4Укр) 5-8

Д 72

Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, Ж. М. Іщенко, О. О. Сушко. – К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2015. – Випуск 3(7). – 267 с.

До збірника ввійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи всеукраїнської наукової конференції «Сьомі драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового й освітнього дискурсу», організованої та проведеної кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова 16 грудня 2015 р.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної й світової історії, порушуються актуальні й контраверсійні питання, що стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Редакційна колегія:

Борисенко В.Й. – доктор історичних наук, професор;

Ветров І.Г. – кандидат історичних наук, професор;

Іщенко Ж. М. – кандидат історичних наук (відповідальний редактор)

Журба М.А. – доктор історичних наук, професор;

Потильчак О.В. – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор і упорядник);

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор;

Сушко О.О. – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);

Рецензенти:

О. П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

В. В. Стецкевич – доктор історичних наук професор;

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 4 від 4 листопада 2015 р.)

© Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2015

© Автори статей, 2015

© Редакційна колегія, 2015

ЗМІСТ

<i>Андрущенко В. П.</i> Привітання учасникам	8
<i>Потильчак О. В.</i> Сьомі Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків.....	10
Розділ 1. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ, МЕДІЄВІСТИКА, РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС	12
<i>Швидкий С. В.</i> Роль армії у встановленні диктатури Сулли.....	12
<i>Сорокіна К. І.</i> Військова справа і комплекс озброєння періоду Київської Русі.....	19
<i>Коломієць О. О.</i> Локалізація церкви Святої Ірини XI ст. в архітектурному ансамблі Міста Ярослава.....	25
<i>Яретик М. М.</i> Маловідомі сторінки історичного портрету козацького гетьмана Богдана Ружинського.....	30
<i>Кучка С. М.</i> Особливості українського барокового іконостасу середини XVII-XVIII ст.	36
<i>Паламарчук В. В.</i> Козацькі полководці часів національно-визвольної війни 1648-1657 рр.: просопографічний портрет.....	42
<i>Щербатюк О. В.</i> Керівники козацько-гайдамацького руху на Правобережній Україні (поч. XVIII-го ст. – 1730-ті рр.): маловідомі сторінки колективної біографії.....	51

Розділ 2.**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ****XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....58***Феденко О. О.*

Італійці в розвитку промисловості Одеси
наприкінці XVIII – на початку XX ст.....58

Марченко Д. С.

Київський Інститут шляхетних дівчат (1830-ті рр.).....64

Покровський Є. Р.

Розвиток капіталістичних відносин у Наддніпрянській
Україні (на прикладі формування ринку цінних паперів
Російської імперії).....70

Діканова В. В.

Сицилійська мафія наприкінці XIX ст.:
культурно-історичний контекст.....79

Мандрис О. В.

Колоніальна експансія Німеччини в середині 80-х рр. XIX ст.....85

Пелешенко А. Г.

Проблема незавершеності аграрної реформи Столипіна.....92

Федорченко О. П.

Православна Церква в Україні і російська імперська
влада (1900-1917 рр.).....99

Якобчук С. О.

Євген Чикаленко та Федір Матушевський: перетин долі
та спільна праця.....104

Громович У. О.

Козацтво у спогадах Павла Скоропадського.....115

Розділ 3.

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА

СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918-1939).....122

Ворон Н. П.

Створення та діяльність Українського історично-філологічного товариства у Празі в 20-30-ті рр. ХХ ст.....122

Якушко А. М.

Курдське питання в Туреччині у період президентства Ататюрка.....130

Розділ 4.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇСВІТОВОЇ ВІЙНИ136

Косяченко О. Ю.

Нацистський окупаційний режим і Рух Опору в Кагарлицькому районі Київщини (1941-1944 рр.).....136

Чабанюк Б. В.

Розвідка Третього рейху у зовнішньополітичній діяльності.....144

Дрозд В. Р.

Штрафні підрозділи збройних сил СРСР і нацистської Німеччини в роки Другої світової війни: спроба компаративного аналізу.....150

Галицька Ю. І.

Музеї Української РСР на початку Другої світової війни (1939-1941 рр.): проблеми евакуації музейних фондів.....157

Розділ 5.

ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ).....165

Журавльов Я. О.

Тематика звернень громадян до ХХV з'їзду Компартії України (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України).....165

<i>Стрелковський А. В.</i> Феномен Віктора Цоя та групи «Кіно» у період Перебудови (1986-1990 рр.).....	173
<i>Горобець В. В., Дзюбленко І. М.</i> Діяльність Польської організації туристичної як приклад успішної рекламної кампанії в сфері міжнародного туризму.....	180
<i>Луцак В. В.</i> «Близькосхідне Локарно»: Кемп-Девідський мирний процес 1977-1979 рр.	184
<i>Черкас Т. В.</i> Євромайдан. Україна – це Європа.....	192
Розділ 6. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....	199
<i>Малявський М. І.</i> Польське повстання 1830-1831 рр. і його наслідки (за документами Державного архіву Одеської області).....	199
<i>Нікічук В. С.</i> Формування історичної географії України: визначення можливих державних кордонів у наукових працях початку ХХ ст.....	204
<i>Щербакова О. М.</i> Літературна діяльність Сергія Єфремова: шевченкознавчий аспект.....	207
<i>Амеліна О. С.</i> Проблематика козацького здобичництва в працях Дмитра Яворницького.....	213

Ніколайчук Д. О.

Генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков в оцінці російського історика О. Міллера.....219

Якобчук Н. О.

Київський центральний архів давніх актів у 1852-1920-х роках (на основі праць І. М. Каманіна).....227

Левченко В. І.

Тематика «Великої Вітчизняної війни» на радянських поштових марках 1941-1945 рр.....237

Руденко Н. В.

Внесок Бориса Возницького в охорону та збереження пам'яток культури України (до 90-ліття від дня народження).....245

Ніколайчук М. С.

Історичні передумови становлення та розвитку знань про фізичну рекреацію.....254

Алфавітний покажчик авторів.....260

Алфавітний покажчик наукових керівників.....265

**ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКАМ
VII ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ДРАГОМАНІВСЬКИХ ЧИТАНЬ
МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ
«УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТА СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ:
СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ І ОСВІТНІЙ ДИСКУРС»**

Вельмишановні колеги та друзі!

Сердечно вітаю вас з проведенням традиційних для нашого університету та наукової спільноти України VII Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс». Ця конференція вже кілька років поспіль знаменує собою нову сходинку у розвитку молоді і зокрема студентської науки, і разом з тим презентує прогресивні погляди десятків провідних вітчизняних і зарубіжних вчених.

Особливо знаково, що таку науку об'єднує велика постать Михайла Драгоманова. Очевидною істиною є те, що пошук навчально-виховних пріоритетів – а саме вони мають бути закладені в структуру духовного світу сучасної зростаючої особистості – слід вести через переосмислення минулого й суперечливого сьогодення, культурно-історичної традиції і всіх тих надбань – наукових і культурних, – з якими людство підійшло до зламу епох. За моїм глибоким переконанням, останнє можливе лише через діалог з Великими, Вічними постатями світлого розуму, які, узагальнюючи минуле й оцінюючи сьогодення, прогнозували майбутнє, обґрунтовували шляхи і методи підготовки до життя в ньому майбутньої Людини.

Одним з найпотужніших серед них в українській науці, педагогіці, історії і культурній традиції XIX століття був і залишається Михайло Петрович Драгоманов. Його соціальні і філософські пошуки не лише узагальнювали наявний педагогічний досвід, але й спрямовували його в майбутнє,

охоплювали епоху, що завершувалась, суперечливе сьогодення, і одночасно передбачали епоху, що наближалась.

Як Президент Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи і ректор я поділяю і підтримую вашу позицію щодо виняткової ролі й піднесення молоді науки в нашій державі. Саме розвиток інтелекту підростаючого покоління разом із апелюванням до загальнолюдських і високоморальних цінностей є тим визначальним чинником, який здатний забезпечити перспективу розвитку країни і цивілізації загалом.

Упевнений, спільними зусиллями ми забезпечимо подальшу еволюцію національної системи освіти та створимо умови для підготовки такого фахівця, який би відповідав найвищим європейським стандартам.

Щиро бажаю плідних дискусій, дієвих результатів, наснаги й невтомності у новаторському пошуку й реалізації усіх творчих ініціатив.

**З повагою,
Президент Асоціації ректорів
педагогічних університетів Європи,
ректор Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
академік *Віктор АНДРУЩЕНКО***

VII ВСЕУКРАЇНСЬКІ ДРАГОМАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ

16 грудня 2015 р. у стінах Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова відбулись VII Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: Актуальні проблеми сучасного наукового і освітнього дискурсу». Конференція була організована кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін драгоманівського університету за підтримки Інституту історії України Національної академії наук України.

Традиційний науковий форум цього разу відбувся в рамках заходів із відзначення 175-ї річниці від дня народження Михайла Петровича Драгоманова. Конференція готувалась і проводилась у непростий для нашої країни і її народу час, адже нині Україна змушена збройним шляхом боронити свою незалежність від зазіхань зовнішнього ворога. І цього разу в роботі читань взяли участь провідні вчені академічних наукових установ України, викладачі, аспіранти, здобувачі і студенти багатьох вищих навчальних закладів із різних регіонів держави, а також учні київських шкіл – члени Малої академії наук України, що не лише демонструє загалом позитивні процеси омолодження кадрового потенціалу вітчизняної історичної науки, але й засвідчує неослабний інтерес молоді до історії своєї батьківщини. У цьому зв'язку важливе значення має проведення наукових і науково-практичних семінарів, круглих столів, конференцій, різного роду читань та інших форумів молодих науковців-істориків.

Вступним словом конференцію відкрив заступник голови оргкомітету, директор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор О. О. Сушко. Зі словами вітання до учасників і гостей наукових читань звернувся проректор з наукової роботи НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор фізико-математичних наук, професор Г. М. Торбін, який передав привітання учасникам від імені ректора університету, доктора філософських наук, професора, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПН України В. П. Андрущенко.

З привітальними промовама виступили: заступник директора Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів, директор Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор Б. І. Андрусишин, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко, а також директор Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор І. І. Дробот.

Продовжили пленарне засідання конференції цікаві, проблемні й змістовні наукові доповіді знаних українських істориків, фахівців академічних установ та університетів: Т. В. Чухліба, провідного наукового співробітника відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук; В. Г. Ціватого, першого проректора з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України, кандидата історичних наук; І. Б. Гирича, завідувача відділом джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, доктора історичних наук, старшого наукового співробітника; В. І. Марочка провідного наукового співробітника відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії НАН України, доктора історичних наук, професора; Ю. І. Шаповала, головного наукового співробітника Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, доктора історичних наук, професора; О. Є. Лисенка, завідувача відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора; В. Ю. Короля, доктора історичних наук, професора; автора цих рядків та Н. В. Руденко, доцента кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти.

По обідній перерві робота конференції була продовжена у п'яти секціях: «Історія стародавнього світу, медієвістика, ранній модерний час», «Питання історії України та всесвітньої історії ХІХ – поч. ХХ ст.», «Україна і світ у період між двома світовими війнами (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.», «Історія постіндустріального суспільства (др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст.)» й «Джерелознавство та спеціальні галузі історичної науки».

У роботі секційних засідань конференції взяли участь понад 50 студентів, аспірантів, здобувачів наукових ступенів, співробітників і викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (м. Київ), Інституту історії України НАН України, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України, Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, Національного університету фізичного виховання та спорту України, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Республіканського вищого училища фізичної культури (м. Київ), а також учні шкіл – члени Малої академії наук України.

Конференція проходила в режимі активної дискусії й жвавого спілкування, сенсом якого виявилось розширення обріїв наукового пізнання історичної науки. Було розкрито широкий спектр методологічних і проблемних питань вітчизняної та світової історії у контексті розвитку регіональних університетських наукових шкіл України.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

доктор історичних наук, професор

Розділ 1

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ, МЕДІЄВІСТИКА ТА РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС

УДК 94:355.211.3 (37)

Сергій ШВИДКИЙ
(м. Київ)

Роль армії у встановленні диктатури Сулли

Аналізуються відносини римської армії з першим безстроковим диктатором Луцієм Корнелієм Суллою (82-79 рр. до н. е.) та роль війська у встановленні його військово-олігархічної диктатури. Показано еволюцію римської армії від стародавнього міліційного ополчення до реформи Гая Марія.

Ключові слова: Рим, Луцій Корнелій Сулла, диктатура, армія.

Науковий керівник – *Бабенко Роман Вікторович*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Проблема диктатури Луція Сулли і його політики є однією із найважливіших в історії стародавнього Риму епохи кінця республіки. Правління Сулли тривало кілька років, але його значення для римської держави й суспільства було величезним. Л. Сулла першим використав армію для вирішення внутрішніх конфліктів і сприяв початку громадянської війни, ввів у політичну практику Риму проскрипції та здійснив широкомасштабне реформування політичної структури держави.

Диктатура Сулли є епохальним явищем в історії Риму. Вона стала результатом загострення соціально-економічних і політичних конфліктів в республіці. В результаті цього з'явилася необхідність провести реорганізацію всієї структури римської держави і цю мету Сулла поклав на себе. Вирішальну роль у здійсненні амбітних планів диктатора зіграла армія.

Роль армії у встановленні сулланської диктатури вперше намагався висвітлити Т. Моммзен [6] у своїй ґрунтовній праці «Історія Риму». Він спробував охарактеризувати стосунки між «новою» армією та її командирами, визначити роль полководця та його вплив на солдат. Останні радянські історики, такі як А. Єгоров [3] та С. Утченко [9], вбачали в сулланській диктатурі перші кроки до встановлення справжньої воєнної монархії, де полководець-імператор стає справжнім царем східного типу. Сучасна зарубіжна іс-

торіографія більш схильна до думки, що сулланська диктатура була наслідком певного ланцюга подій, і армія тут грала роль випадкового інструменту. Так Ф. Інар [4] у своїй біографії Луція Сулли вказує на те, що майбутній диктатор перший вчасно зрозумів усю силу реформованої Марієм армії і йому пощастило встигнути використати її проти нього ж. А. Ківні [5] зауважує, що в Сулли просто не було іншого виходу як звернутися за допомогою до війська, тим більше що він був його улюбленцем; якби армія не пішла за ним на Рим то йому б грозила смерть. Таким чином британський історик стверджує – армія виступила цементуючим утворенням диктатури але зовсім випадково.

Метою праці є аналіз відносини армії з першим безстроковим римським диктатором Луцієм Корнелієм Суллою (82-79 рр. до н. е.). Також автор пропонує короткий огляд еволюція римської армії від стародавнього міліційного ополчення до нового модерного війська результатом якого стала реформа Марія. Головною проблемою, що її намагається з'ясувати автор, стали питання про роль армії у встановленні військово-олігархічної диктатури Сулли та про характер цієї диктатури.

Армія відіграла особливу роль у політичній практиці Луція Сулли; спочатку діюча, а потім армія військової клієнтели, розселена по всій Італії. За підрахунками сучасних істориків, наприклад А. Ківні та А. Єгорова, на початку 83 р. до н. е. під його особистим командуванням було 3-4 тис. осіб [7, с. 155]. Разом з арміями Гортензія, Флавія Фімбрія, Луція Сципіона, які перейшли під командування Сулли ще під час перебування останнього в Азії і відразу по його поверненні до Італії, а також із легіонами своїх прихильників і легатів він міг виставити проти політичних противників приблизно 100 тис. солдатів. [6, с. 2] Проте ця цифра могла бути й більшою. Ще у 88 р. до н. е. перед початком війни з Мітрідатом, за даними Плутарха, Сулли було доручено командувати шістьма повними легіонами. Аппіан визначав чисельність сулланської армії інакше. Він писав, що під командуванням Сулли було 5 легіонів і 6 тис. кінноти [1, с. 39]. В цілому ж і те й інше джерело зазначають чисельність сулланського військового контингенту в 36 000 осіб [5, с. 2]. Приблизно ця ж цифра названа і в «Римській історії» Валлея Патеркула. З урахуванням численного поповнення й військових втрат в ході війни з Мітрідатом армія Сулли, за Аппіаном, складалася із 40 000 солдатів.

У 83 р. до н. е., після повернення в Італію, контингент сулланської армії стрімко поповнювався: на сторону Сулли перейшли армії консула 83 р. Л. Конелія Сципіона (40 когорт, тобто 24 000 осіб), добровольці Гнея Помпея (3 легіони, тобто 18 000), легіони проконсула Цецилія Метелла Пія (як мінімум 2 легіони, а це 12 000) [3, с. 267]. Таким чином під командуванням Сулли опинилося близько 100 000 осіб. Крім цього варто врахувати, що в кінці 83 р. до н. е. Сулла розіслав своїх легатів по всій Італії для додаткового

набору, а отже кількість солдатів ще збільшилася. Лівій повідомляв, що Сулла розселив по Італії 27 легіонів (160 000). За даними Аппіана, Сулла наділив землею солдат 23 легіонів тобто більше 130 000 осіб [3, с. 268].

Таким чином саме армія стала тією силою, яка допомогла Суллі взяти верх політичного Олімпу республіки. Вона була інструментом за допомогою якого Сулла втілював свій план по «відновленню законності й порядку» в державі.

Варто зазначити, що армія якою командував Сулла, була результатом військової реформи Гая Марія 106-105 рр. до н. е. Уже до нього були допущені деякі відступи від основного принципу Сервієвого військового статуту, за яким військо набиралося виключно із заможних громадян й останні розподілялися за різними родами зброї відповідно до майнового цензу. Майновий ценз було зменшено із 11 до 4 тис. асів, а попередні шість розрядів різних родів озброєння було скорочено до трьох [6, с. 433]. Крім того, італійські союзники в досить великій кількості залучалися до військової служби, причому точно так же як і римські громадяни: військові тяготи лягали на заможні верстви населення. Тим не менш римська військова організація в цілому до Марія лежала в основі на древньому принципі міліційного народного ополчення. Але ця система вже не годилася в умовах, коли Рим перетворився із патріархальної общини в світову рабовласницьку імперію. Вищі верстви суспільства все більше й більше ухилялися від військової служби, а нижчі – розорялися й зникали як клас. Зате були в розпорядженні великі військові сили неіталійських союзників і підданих; в самому Римі маси люмпен-пролетаріату при правильному використанні могли дати військовий матеріал. Контингент римської кавалерії, що по закону набирався із найзаможніших громадян, вже до Марія фактично перестав брати участь в походах [9, с. 44].

При наявності в Римі маси безробітного і «блукаючого» народу, і при значних матеріальних вигодах, пов'язаних зі службою у війську, поповнення армії шляхом вербування добровольців, звичайно, не могло зустріти труднощів. Таким чином, перехід римської військової організації від системи громадянського ополчення до системи добровільного вербування з використанням допоміжних контингентів із провінцій, був лише необхідним наслідком політичних і соціальних зрушень в державі.

До реформи у внутрішній організації легіонів переважала стара аристократична система. Чотири порядки – легкоозброєні гестати, прикцекси і тріарії або авангард, три лінії – перша, друга і третя – досі відрізнялися між собою по майновому цензу і по старшинству терміну служби, а в більшості випадків – ще й за озброєнням. [2, с. 34] Кожен з цих розрядів займав певне, раз і назавжди встановлене місце у бойовому порядку, мав свій особливий військовий ранг і особливі військові значки. Всі ці відмінності тепер було

скасовано. Тепер кожен, хто прибув на службу у легіон, вже не потребував ніякого цензу щоб потрапити в той чи інший розряд. Місця в строю визначалися виключно на розсуд офіцерів. Усі відмінності в озброєнні відпали і відповідно з цим усіх рекрутів стали навчати однаково.

Внутрішня організація легіону стала зовсім іншою. До реформи тактичною одиницею легіону були 30 маніпул (*manipuli*) важко озброєної піхоти, кожна складалась із двох центурій (*centuriae*). [6, с. 436] У кожній центурії було по 60 осіб у двох перших лініях і 30 в третій. Тепер легіон став ділитися на 10 когорт (*cohortes*), кожна зі своїм особливим воєнним значком; когорти мали 6, а іноді й 5 центурій по 100 чоловік в кожній. [6, с. 437] Таким чином, незважаючи на відтік зі складу легіону 1200 осіб легкої піхоти, загальна чисельність легіону збільшилась з 4200 солдатів до 5-6 тисяч. Бойовий стрій з трьох ліній залишився але тепер офіцери могли розподіляти свої когорти на три лінії на свій розсуд. Військовий ранг визначався тепер виключно порядковим номером солдата і військової частини. Зникли чотири військових значка чотирьох частин легіону із зображенням вовка, бика з людською головою, коня і вепра, які раніше, ймовірно, носили попереду кінноти й трьох ліній важкої піхоти. Їх замінили прапори нових когорт і уведений Марієм новий значок всього легіону із зображенням срібного орла. [5, с. 44] Таким чином, в організації легіонів зникли всі сліди громадянських і аристократичних підрозділів а між легіонерами залишились лише солдатські відмінності.

Військова реформа Марія стала справжньою політичною революцією, хоча й не досить розвиненою. Конституція республіки будувалася, головним чином на принципі, що кожен громадянин – перш за все солдат і кожен солдат – насамперед громадянин. Тому з виникненням особливого солдатського стану цій конституції мав настати кінець. А до виникнення такого стану мав вести вже новий статут стройової служби з його рутинною, запозиченою в майстрів фехтувального мистецтва.

Військова служба поступово стала професією. Ще набагато швидше вплинуло залучення до військової служби люмпен-пролетаріату, хоча і не в великих обсягах. Колишні солдати з громадян і хліборобів, що служили в армії за обов'язковим набором, бачили у військовій службі лише повинність, що покладалася на них в інтересах суспільного блага. Військова здобич для них була лише слабкою винагородою за втрати і збитки пов'язані з військовою службою. Тепер же люмпен-пролетар, завербований в армію, жив на свою солдатську платню і аж ніяк не прагнув піти скоріше з армії а навпаки, прагнув залишитися в ній, поки не забезпечить свого майбутнього. Табір був його єдиною родиною, війна – єдиною наукою, полководець – єдиним джерелом надій [10, с. 13].

Люмпенізація армії, звичайно, носила й певний деструктивний характер. Насіння, посіяне допущенням люмпенів в армію росло з надзвичайною швидкістю і певною мірою розладнувало військову дисципліну. Деморалізації армії сприяла й союзницька війна (91-88 рр. до н. е.), коли на військову службу набирали усіх спроможних носити зброю, а головне, коли політична пропаганда проникала прямим шляхом в квартиру командуючого і солдатський намет. [5, с. 60] Результати не забарилися виявитися в ослабленні всієї військової ієрархії.

Все це визначало зовсім нове ставлення легіонерів і до римських суспільно-політичних традицій, і до системи римських моральних цінностей, і в кінцевому підсумку – до Римської республіки. Солдатську масу в більшості своїй складали люди, які досить обмежено розуміли принципи римського республіканізму й демократії. Для них головним було те, що служба у війську відносно відкривала можливість забезпечити своє життя в майбутньому. Перемоги цікавили солдатську масу лише в тій мірі, в якій вони гарантували розмір військового прибутку. За таких обставин визначальним фактором існування римської армії ставали відносини легіонерів з їхнім командиром. Від удачі й слави останнього залежало їхнє становище.

Звичайно не можна заперечувати той факт, що Сулла вже у 88 р. до н. е., і пізніше прагнув реалізувати принципи військової реформи Марія і використовувати армію в своїх інтересах. Однак це зовсім не означає, що він будував свої відносини з армією на професійній основі. По-перше, відносини Сулли з армією будувались не на професійній основі, а на принципі відносин між полководцем і легіонерами що склався в Римській республіці (між полководцем непереможної армії та римським суспільством і державою) [8, с. 151]. По-друге, слід врахувати, що на ведення війни з Мітрідатом Сулла отримав вкрай обмежені фінансові ресурси, і в ході війни не отримував від сенату жодної матеріальної підтримки. В цій ситуації він був змушений шукати власні можливості утримувати армію. Й останнє, Суллі, як, втім, будь-якому римському аристократові, що прагнув до активної політичної діяльності, було добре відомо, що домагання влади й місце серед еліти можна було здобути лише шляхом військових досягнень та індивідуальної доблесті (особливо це стосувалось тих, хто був незнатного походження). Саме на це й були спрямовані зусилля Сулли на першому етапі політичної кар'єри. Цими ж міркуваннями частково зумовлювались його устремління зміцнити свій авторитет в армійському середовищі [7, с. 117].

Отже саме Сулла став першим командиром за яким армія пішла на страшний злочин і святотатство – зайшла зі зброєю до Риму. Крайня важливість цього моменту так часто коментувалась різними авторами, що наразі нема чого додати з цього приводу. Наш інтерес привертає особистість командувача та обставини в яких він очолив цей похід. Якщо на Марії значною мірою

лежить відповідальність за створення професійної армії, яка, в кінцевому рахунку, швидше готова була присягнути своєму командирові аніж державі, то саме Сулла перший усвідомив весь сенс такої зміни у 88 р. до н. е.

Причиною цього усвідомлення стали обставини. Зрада Марія й Сульпіція передбачала тільки один вихід: якщо Сулла хоче, принаймні, зберегти своє життя, то йому доведеться звернутися до своєї армії. Це було єдине що йому залишалося. Його попередній досвід показав, що могло статися, якби він повернувся до Риму без армії. Отже Сулла опинився в такому становищі, в якому йому випадало випробувати відданість своїх солдат і переконатися в тому, настільки вона велика. [3, с. 5] Коротше кажучи, він мав побачити, чи підуть вони за ним в Рим чи ні.

Не можна також заперечувати того, що він завжди добре дбав про своє військо і був упевнений у його вірності, але у нас немає джерел, що підтверджують, що він плекав їх протягом багатьох років з надією використати в якості інструменту для своїх політичних цілей. Сулла дбав про своїх солдат не більш ніж будь-який добросовісний командир, який знав, що натомість солдати будуть добре нести службу. Турбота Сулли про добробут військ, що знаходилися під його командуванням, зміцнила їхню відданість йому, а також сприяла його особистому успіхові в момент бою.

Зрада Марія і Сульпіція змусила Суллу прийняти рішення рушити на Рим. Це в свою чергу означало, що йому доведеться до кінця випробувати вірність свого війська. Солдати завжди були готові слідувати за ним; питання стояло в тому чи простягалась їхня відданість настільки далеко, щоб приєднатися до нього в такий небезпечний момент. Це і було те питання, на яке Сулла мав знайти якнайшвидшу відповідь. Якщо до цього часу сам Марій не знав, на що здатна створена ним армія, то Сулла, який командував нею, і поготів. Те, за яких обставин Сулла став розуміти, настільки може бути велика відданість його солдатів, що вони підуть за ним, доводить це припущення. Слід також врахувати, що він не наважився оголосити своєму війську що було в нього на думці, а лише перерахував ті несправедливості, які були йому причинені. [4, с. 7] Це явно був вчинок людини, яка просто не знала, чи виявлять його війська достатньо вірності, щоб підтримати його плани, і в якій не було іншого вибору, окрім як спробувати це з'ясувати і, якщо дозволять обставини, не надто скомпрометувати себе.

Можливості армії проявилися майже випадково, що стало для Сулли величезним відкриттям. Вони проявилися саме в тій ситуації, коли йому в силу обставин довелося йти на ризик і виявити за непрямыми ознаками, що армія, якою він командував, більше вірна йому аніж державі. В іншій ситуації Сулла навряд би помітив це. Його похід був не заздальгідь обдуманим і холоднокривним вчинком, а вчинком загнаної в кут та зневіреної людини, що пішла на навмисний ризик, і цей ризик окупився!

Тільки-но Сулла захопив Рим і оприлюднив свої закони, він відправив армію назад в Капую [3, с. 38]. Поки ж проходила звичайна процедура прийняття законів, армія перебувала в Римі. І хоча вона нічого не робила, виборці, ймовірно, з побоюванням на неї озиралися. Немає жодних даних про те, що війська якимось втручалися у законодавчий процес. Також слід врахувати, що Сулла вжив заходів обережності, щоб уникнути зіткнення армії з громадянами. Однак самої присутності було достатньо, щоб залякати законодавчі органи у разі, якби виник хоча б найменший протест. Насправді ж сам факт того, що такий протест міг безперешкодно виникнути й залишитися безкарним, свідчив про те, що хоча й присутність армії і вселяло страх, але безпосередньо вона не могла залякувати або примушувати. І сам Сулла майже негайним розпуском військ показав, що у нього немає бажання використовувати їх задля повалення конституції чи забезпечення йому угодного стану речей [11, с. 214].

Таким чином можемо зробити висновок, що армія, яку Луцій Сулла використав у своїх цілях, дуже відрізнялася від того міліційного ополчення громадян якою вона була раніше. Військова реформа, проведена його політичним противником Гаєм Марієм, докорінно змінила її, перетворивши (що і проявиться у майбутньому) у справжній інструмент політики. Проте, незважаючи на це, ні маріанці ні сулланці не здогадувались про її можливості. Л. Сулла зовсім випадково натрапив на найбільше відкриття, що його війська віддані своєму командувачі більше аніж державі. Це відкриття стало результатом страху та відчаю а не холодного розрахунку. Згодом йому не спало на думку, що інші армії переживають подібні почуття по відношенню до своїх командувачів, як і його армія по відношенню до нього. Сулла недостатньо зрозумів ту зміну, яка сталася з римськими арміями, ту зміну, якою сам щойно скористався, а також слабо звітував собі в тому, що й інші воїни можуть повестися так, як це зробили його власні.

Тільки після Мітрідатової кампанії Луцій Сулла сформує для себе головний принцип: римські армії тепер будуть рахуватися з наказами своїх генералів більше ніж з державними (що і показало друге взяття Риму). Проте, навіть коли він повернувся до Італії у 83 р. до н. е., у нього все ще були сумніви з приводу готовності його військ слідувати за ним – така була сила вікової традиції, яка важким тягарем лягла на Суллу. До усвідомлення усіх можливостей армії він йшов навпомацки. Наступне покоління, витягуючи максимальну вигоду з того, що діалося Суллі методом проб і помилок, мало чітке уявлення про ці можливості.

Примітки

1. Аппиан. Гражданские войны. / Аппиан. Перевод под. ред. С. А. Жебелева и О. О. Крюгера. – СПб.: Алетейя, 1994. – 443 с.

2. Вегнер В. История Рима. Т. 2. / В. Вегнер. – Минск: Харверст, 2002. – 468 с.
3. Егоров А. Рим на грани эпох. / А. Егоров. – Л.: Ленинградский университет, 1985. – 224 с.
4. Инар Ф. Сулла. / Ф. Инар. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 420 с.
5. Кивни А. Что же случилось в 88 г. / А. Кивни // «Studia historica». Vol. VI. – М., 2006. – С. 213-252.
6. Моммзен Т. История Рима. Т. 2. / Т. Моммзен. – М.: Зевс, 1997. – 639 с.
7. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 2 т. / Изд. подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш. Отв. ред. С. С. Аверинцев. (Серия «Литературные памятники»). 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1994. Т. 1. 704 с.
8. Ливий Тит. История Рима от основания города. Том 1. / Тит Ливий; перев. В. М. Смирнина, коммент. Н. Е. Боданской. – М.: Наука, 1989. – 314 с.
9. Утченко С. Кризис и падение Римской Республики. / С. Утченко. – М.: Наука, 1965. – 269 с.
10. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах. / Пер. В. О. Горенштейна, прим. И. Н. Веселовского и В. О. Горенштейна, ст. С. Л. Утченко. Отв. ред. С. Л. Утченко. (Серия «Литературные памятники»). – М.: Наука, 1966. – 224 с.
11. Черкасова Н. Римская диктатура последнего века республики / Н. Черкасова. – СПб.: Издательский центр, 2005. – 483 с.

Abstract

Shwidkiy Serhiy (Kyiv). The role of the army in the establishment of the dictatorship of Sulla

Relations between the Roman army and the first perpetual dictator Lucius Cornelius Sulla (82-79 BC) and the role of the army in establishing his military-oligarchic dictatorship is analyzed. The evolution of the ancient Roman army from the militia to the reforms of Gaius Marius is shown.

Keywords: Rome, Lucius Cornelius Sulla, dictatorship, army.

УДК 94(477):355:623.094“08/12”

Ксенія СОРОКІНА
(м. Одеса)

**Військова справа і комплекс озброєння
періоду Київської Русі**

На основі археологічних і літописних джерел та історіографії авторка розглядає військову справу Київської Русі в контексті аналізу комплексу давньоруського озброєння.

Ключові слова: Київська Русь, комплекс озброєння, види та типи зброї, удосконалення та видозміни військового оснащення.

Науковий керівник – *Гончарук Тарас Григорович*, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук, професор.

«Мир держитися до рати, а рать – до мира»
(из Ипатьевской летописи)

У IX ст. на мапі середньовічної Європи постає одне з найбільших політичних утворень того часу – Київська Русь. Це стало результатом тривалого внутрішнього розвитку й численних міжусобних протистоянь східнослов'янських племен, не позбавлених впливу сусідніх держав і народів. Безперечно, процеси її консолідації, становлення й утвердження не проходили миттєво і, в контексті порівняння з етапами історичного буття сучасних монархічних структур, супроводжувалися кривавими військовими сутичками та постійною боротьбою, як з бунтівними елементами в середині самої, поступово зростаючої держави, так і поза її теренами, із зовнішніми ворогами [5].

Вищезгадані умови характеризувалися підкоренням споріднених племен і придушенням внутрішніх сепаратистських виступів. До цього ряду можна віднести здійснену Мстиславом Володимировичем (1125-1132) висилку непокірних полоцьких князів, й замирення войовничих боярських коаліцій у Галицько-Волинському князівстві за Романа Великого та його наступника Данила Галицького. У цьому ж ряду й військові походи, спрямовані не тільки і не стільки на отримання данини, але й на стратегію розширення сфери впливу Русі. Тут провідна роль належала відносинам із потужними сусідами, серед яких ключове місце посідала Візантійська імперія, а період розквіту Київської Русі співпав зі походами великих київських князів на її столицю.

Щодо зовнішньої загрози, то ворогів у Русі, як і в інших розвинених політичних структур завжди вистачало. Від початку свого існування і до періоду феодалного розпаду й остаточного занепаду, держава зазнавала набігів кочових племен, власне, під навалою останнього подібного ворога Русі й судилося зазнати нищівної поразки. Проте, попередні періоди історії Давньоруської держави були ознаменовані мужнім протистоянням печенігам, уграм і половцям, відбиттям агресії польських, литовських, ятвязьких князів і варязької загрози. Отже, роки величі Давньої Русі сповнені кривавих і запеклих боїв, а мирне життя міцно переплетене з військовим [4, с. 7-8].

Тож, в пропонованій статті розглядається військова справа Київської Русі в двох головних її аспектах – тактиці й стратегії військової справи та ком-

плексі озброєння руських воїнів. Мета та цілі статті полягають в окресленні низки питань, серед яких: вивчення організації та військового спорядження війська, систематизація літописних згадок військового мистецтва. Робота ґрунтується на основі використання, археологічних даних, літописної спадщини та провідних праць з військової тематики означеного періоду.

Основним джерелом для вивчення історії Київської Русі є «Повість врем'яних літ». Створювалася вона в XI – на початку XII ст. Нестором та іншими літописцями. Оригінал пам'ятки, нажаль, не зберігся, проте літопис дійшов до нашого часу у більш пізніх списках, зокрема – Лаврентіївському та Іпатієвському. Цей твір подає нам національну історію та традиції її відтворення у слові, за його допомогою можна прослідкувати аспекти військового буття, визначити вплив епохи на означену добу. Важливою характеристикою джерела є те, що «Повість» проливає світло на політичне життя держави, описане за спостереженнями сучасників.

Серед актуальних наукових праць, в яких зібрано та систематизовано колосальний масив відомостей літописної спадщини, не можливо не згадати чудові історичні студії з військового мистецтва М. Ф. Котляра. Книга знаного фахівця з історії Давньоруської держави – «Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі» в яскравій формі описує визначні військові перемоги князів.

Безперечно, проведення будь-якої військової операції неможливо без знарядь війни – різноманітних видів зброї та обладунків. Вони, як пам'ятки історії та матеріальної культури, окрім свого функціонального призначення несуть також інформацію про тогочасний розвиток суспільства, характер та направленість державних контактів, соціальні відносини всередині спільноти та поза її межами й зберігають в собі технологічні надбання власної епохи. До того ж, виготовлення зброї в тогочасному суспільстві було однією з найважливіших та найрозвинутіших галузей ремесла.

На формування збройного комплексу Київської Русі найбільше вплинуло її політичне положення – на межі Європи та Азії, що дозволило запозичити провідний досвід обох регіонів та виробити власне оригінальне військове спорядження. Товарообмін Русі з провідними середньовічними державами та численні військові кампанії також не могли не посприяти ознайомленню з іноземними військовими здобутками. Таким чином, можна побачити дві версії про взаємовплив на давньоруське озброєння сусідніх регіонів – східний та західний, це викликано в першу чергу різноманітністю видів зброї, які здавалося б не могли співіснувати, проте, широкий спектр у виборі типу озброєння чи обладунків радше свідчить про високий технічний рівень та надзвичайну військову майстерність Давньої Русі [5].

За функціональними ознаками зброя часів Давньоруської держави поділялася на зброю для ближнього та дальнього бою, рублячу, колючу та ударну. Ці види могли бути як наступальними так і захисними, в залежності від

ступеня володіння бойовою майстерністю. Існувало також кілька різновидів військових обладунків, не можна забувати і про спорядження кінноти [2].

До найбільш спеціалізованої та ефективної зброї належав меч, в більшості середньовічних країн він також вважався державним символом, а в Київській Русі ще й ознакою княжої влади. В літописній традиції меч являє собою певне уособлення зброї взагалі, а русичі надавали йому магічних і сакральних властивостей [3, с. 103-107].

Меч – це масивна зброя, інколи більше одного метра завдовжки, що мала широке лезо з прогалиною посередині для посилення жорсткості леза. Кінець леза найчастіше робили закругленим, адже мечі призначалися для рубання, а не уколу і були найпоширенішим видом зброї ближнього бою. Масивне руків'я меча надійно захищало руку воїна від ураження, окрім цього, воно зазвичай оздоблювалося сріблом, золотом чи то навіть коштовним камінням, що робило мечі дорогою зброєю доступною переважно заможним. На Русі ними володіла воїнська еліта – князі, бояри, дружинники.

Послідовники норманської теорії походження Давньоруської держави називають мечі суто скандинавською зброєю, привнесеною до середовища русичів. Меч у спеціалізованих історичних дослідженнях отримав назву каролінгського, а поява перших із них датується ще початком VIII ст., найпотужнішим центром виготовлення за свідченням археологічних знахідок можна вважати Рейн, проте, мечі були однаково характерні для більшості країн середньовічної Європи, зокрема й для Русі [1, с. 259-260].

Застосовували руські воїни також і шаблі, проте, використовувалися вони не дружинниками, а вершниками і призначалися для кінного бою. Легша від меча шабля дозволяла однією рукою правити конем, а іншою завдавати рубаючих ударів, тому, поряд із луком вважалася основним типом озброєння давньоруського кінного воїна. До XIII ст. включно мечі переважали над шаблями у комплексі озброєння, проте, з наступом монгольських кочовиків шабля все більше витісняла меч, не зручний та не пристосований для ведення бою проти кінноти. Існує думка, що шаблі взагалі були привнесеними саме з кочового середовища, яке тісно взаємодіяло з русичами і в якому кіннота безперечно переважала, а їх поява на Русі датується початком X ст.

Найбільше розповсюдженою холодною зброєю були також і списи, що використовувалися усіма військовими на Русі, починаючи від князівської еліти й завершуючи воїнами народного ополчення [3, с. 107-110]. В археологічних знахідках переважають списи з трикутно-подовженим лезом, вони імовірно за все були не лише військовою зброєю, а й знаряддям полювання. Під час ведення бою спис не метали, як прийнято вважати, а вдарили їм супротивника. Власне для метання існував трохи інший різновид списа – дротик-сулиця. Їх літописна згадка датується початком XIII ст., а поширення

пов'язане з військовими конфліктами часів Галицько-Волинської держави з ятвязькими князями, для яких сулиці вважалися характерними.

Сокира на Русі була основним знаряддям господарства і водночас важливою зброєю, як піших воїнів, так і кінноти. Лезо сокири було відтягнуто до низу, а обух подовжений та вирізний. Такий тип переважав в озброєнні і в IX і навіть частково в XII ст., зустрічаються в археологічних знахідках і сокири, що мали на обуху бойок, тобто відносилися до типу чеканів. Вони датуються X – початком XI ст. Через посередництво русичів даний різновид сокир розповсюдився теренами Західної та Північної Європи. Бойові сокири на відміну від господарських мали меншу вагу, проте подовжене руків'я для зручності володіння зброєю. Як правило, в лезі сокири робився невеликий отвір, аби зброєю можна було закріплювати на поясі чи біля сідла [1, с. 260].

Розглядаючи найпоширенішу зброю для бою на відстані слід назвати лук та стріли, які належали до найдавніших бойових знарядь давніх русичів, а перші згадки про них містяться у літописних джерелах X ст., при цьому ж літописи згадують цей тип металеві зброї лише у кількох випадках. Частіше, аніж лук літописці згадують самі стріли, або ж побіжно говорять про їх використання, шляхом опису воїнів-стрільців. Лук зі стрілами був не лише загальною зброєю майже всіх дружинників, але зокрема входив навіть до парадного озброєння галицьких князів. Стріли русичів мали ромбовидну форму, а сагайдаки чи «тули» для їх зберігання виготовлялися зі шкіри. Набагато рідше на Русі використовувалися арбалети, літописна назва яких – «самостріли». Головним чином з них стріляли у XIII ст. воїни галицьких князів. Існують припущення, що даний тип зброї не був характерним для комплексу Київської Русі, а його поява свідчить про запозичення західноєвропейських традицій військової техніки.

Для захисту від ворожої зброї давньоруський воїн мусив мати добрі обладунки, до складу яких входили шолом і кольчуга, а для відбиття атак супротивника використовувалися щити. Такий тип спорядження був характерним для військового комплексу середньовіччя, проте види та форми щитів і обладунків суттєво відрізнялися в залежності від регіону й технічної майстерності виробників зброї.

Головною складовою обладунку був шолом, який захищав найважливішу частину тіла воїна. Відомості про типи шоломів у літописній спадщині не конкретні, а тому дані доповнюються археологічними знахідками. Починаючи з другої половини XII ст. на Русі використовували два типи шоломів, або «бойових наголовників» – сферичної та куполоподібної форми, вони могли бути як відкритими, так і повністю закритими з прорізами для очей [3, с. 113-122]. Верхня сфероподібна частина шолома була плавно витягнутою, що допомагало відбивати удари супротивника, меч ворога при цьому сповзав по шолому згори вниз, не завдаючи суттєвої шкоди.

З X ст. теренами Київської Русі починає розповсюджуватися кольчуга – «сорочка», плетена з залізних кілець, з короткими рукавами, проте довжиною по коліно, інколи з певною застібкою з переду. Важко однозначно сказати, звідки такий тип обладунків поширився Давньоруською державою, адже, він був характерним, як для сарматів, так і для країн Західної Європи [1, с. 261]. Кольчуга панувала серед захисного спорядження у X-XIII ст., цікаво, що в літописах і вона, і панцир або обладунок, який поширився вже після XIII ст., іменувалися одним загальним словом – «броня». Джерела взагалі називають «бронєю» будь-який захисний одяг. Знахідки археологів дають змогу встановити, що обладунки існували у двох типах – пластинчатий, що складався з великих металевих пластин та лускоподібний, який виготовлявся відповідно з дрібних металевих лусок. Галицько-волинські князі запозичили у монголів і третій тип захисного спорядження – легкі обладунки з товстої шкіри, вкриті металевими накладками, а також шкіряні шоломи – «личини», які через меншу вагу надавали кінноті добрий захист, але не обтяжували її пересування.

Проте найважливішою частиною військових обладунків, невід'ємним атрибутом будь-якого середньовічного воїна, в тому числі і давньоруського – вважався щит, який так само як і меч додатково наділявся сакральним змістом. Русичі також вважали щит символом перемоги, а вираз взяти штурмом – «взяти на щит» є одним з найпоширеніших у літописній традиції. Виготовлялися руські щити з міцної деревини з додаванням залізного скріплення, їх поверхня розфарбовувалася, а в окремих випадках навіть прикрашалася візерунками. Із вдосконаленням техніки виготовлення зброї круглі щити відходять у минуле, а їх місце заступають більш видовжені – мигдалевидні. Таки щити захищали воїнів від підборіддя до коліна, і поступово еволюціонували у трикутні, довжина яких при правильному шикуванні дозволяла піхотинцям створювати з них певну захисну стінку [3, с. 122-128].

Отже, могутності Київської Русі як державного утворення сприяла в першу чергу плідна праця давньоруської спільноти, адже, як відомо, саме простий народ виступає творцем усіх культурних надбань і матеріальних благ. Проте, період середньовіччя з пережитками варварських епох, як час руйнування старих і ствердження нових історичних та політичних центрів вимагав захисту цих надбань від зазіхань ворогів, зі зброєю у руках. Саме тому, можна стверджувати, що своїми славою, величчю та незаперечним авторитетом Давня Русь завдячує постійному вдосконаленню військового спорядження та славетним подвигам руських воїнів.

Примітки

1. Авдусин Д. А. Основы археологи: Учебн. пос. / Д. А. Авдусин. – М.: Высшая школа, 1989. – 332 с.

2. Військова справа русів / Енциклопедичне видання «Україна: хронологія розвитку». Постійна адреса роботи: www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/v-yskova-sprava-rus-v/

3. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.

4. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Україна, 1996. – 150 с.

5. Печенюк І. Запозичення і взаємовпливи у розвитку озброєння давньоруського війська / І. Печенюк // Воєнна історія. – 2003. – № 2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: warhistory.ukrlife.org/2_03_10.htm

Abstract

Sorokina Ksenia (Odessa). The military science and the armament complex in Kyivan Rus

The military science of Ancient Rus' in the context of the analysis of ancient Rus weapons is examined.

Keywords: Kyivan Rus, armament complex, kinds and types of weapon, improvement and modifications of military equipment.

УДК 94(477- 25):75 "10"

Олександра КОЛОМІЄЦЬ
(м. Київ)

Локалізація церкви Святої Ірини XI ст. в архітектурному ансамблі Міста Ярослава

На основі літописних джерел і даних археологічних досліджень 1909-1910 та 2014 рр. розглядається дискусійне питання про місцезнаходження Ірининського храму XI ст. в архітектурному ансамблі давньокиївського Міста Ярослава.

Ключові слова: Київ, церква Святої Ірини, архітектурний ансамбль, Місто Ярослава.

Науковий керівник – *Кухарська Олена Миколаївна*, керівник секції археології відділення історії Київської Малої академії наук учнівської молоді.

Композиційним центром забудови «Міста Ярослава» був Софійський собор, навколо якого виріс новий архітектурний ансамбль. «Повесть временных лет» повідомляє під 1037 р.: «Заложи Ярослав город великий Киев, у

него же града суть Златая врата; заложи и церковь святых Софья, митрополью, и посемь церковь на Златых воротах святых Богородица благовещанье, посемь святага Георгия монастырь и святых Ирины» [1]. Новгородський І, як і Софійський І літописи відносять закладку Софійського собору та «града Ярослава» до 1017 р., Іпатієвський список – до 1036 р. Завдяки суперечності писемних даних точна дата досі являється дискусійною. І якщо зі згаданих літописцем споруд достеменно визначено локалізацію Софійського собору, Золотих воріт та Георгіївської церкви, щодо храму св. Ірини такої упевненості немає. Принаймні залишки двох давньоруських церков претендують на те, аби вважатися цією пам'яткою. Обидві відносяться до XI ст., мають великі розміри, обидві були досліджені у XIX-XX ст.

Традиційно вважається, що залишки Ірининської церкви були розкопані у 1833-1834 рр. археологом-аматором К. Лохвицьким у пошуках могили Діра (та досліджувалися у 1846 р. професором О. Ставровським й у 1913-1914 рр. археологом С. Вельміним) на перетині сучасних вулиць Володимирської та Ірининської [4]. Руїни було розібрано у зв'язку з завершенням прокладання вулиці Володимирської. Плити червоного пірофілітового сланцю – овруцького шиферу були застосовані для мощення навколо Софійського собору, а камінь з руїн – для фундаментів перебудови консисторії Софійського подвір'я [3]. Один з чотирьох стовпів зруйнованого храму у 1852 р. був оформлений як пам'ятник, обкладений плінфою з розкопок і вкритий північно-руським шатровим дахом з позолоченою банькою і хрестом (зруйновано у 1932 р.).

У фондах Національного Заповідника «Софія Київська» (НЗСК) зберігається блок мурування з чередуванням двох плінф і вапнякового розчину між ними з «Ірининського стовпа». В ході дослідження з'ясувалося, що розчин брудно-рожевого кольору та має включення з товченої кераміки. При обмірі лінійкою верхня збережена прямокутна плінфа мала розмір 31x27x4 см, тобто, коротша й товща за прямокутну плінфу храму Софії Київської, що має розмір 36x27x3-3,5 см., і відмінна від квадратної плінфи зі скошеними краями Десятинної церкви, що має розмір 30x30x2,5 см. Збільшення товщини плінфи є характерною ознакою давньоруського «плінфотворення» др. пол. XI ст. Дослідження 1998-1999 рр. археологів І. Мовчана, Я. Боровського та ін. у «місті Ярослава» дозволили переглянути датування храму на вул. Володимирській та віднести його до др. пол. XI ст. [7]. В. Козюба припустив, що це була церква Святого Андрія Янчина монастиря, збудована у 1086 р. князем Всеволодом Ярославичем для своєї дочки Янки, а розташований біля неї «палац» – це трапезна цього монастиря [5].

У 1909-1910 рр. відомий дослідник Києва Д. Мілеєв провів археологічні розкопки на території митрополичого саду в західній частині садиби Софійського собору. У ході цих робіт було майже повністю розкрито залишки ве-

ликого храму XI ст., а також розкопано значні площі на північ і схід від давньої споруди. Узагальнену інформацію про відкриту Д. Мілеєвим архітектурну пам'ятку XI ст. подав М. Каргер у своїй широко відомій праці «Стародавній Київ», який зазначив, що звітний матеріал цих робіт пропав майже повністю, крім генерального плану розкопок і кількох коробок депаспортизованих негативів [4].

Одним із джерел є фотографії з архіву Імператорської археологічної комісії, які зберігаються у фотовідділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (ІМК) у Санкт-Петербурзі: 66 фото ілюструють розкопки Д. Мілеєва, що проводилися у два етапи, які суттєво відрізняються за методикою проведення робіт та об'єктами дослідження [6]. Роботи 1909 р. пов'язані із спорудженням південно-західної секції будинку №7/6 на розі вулиці Стрілецької та Георгіївського провулку. Методика розкопок – дослідження великою площею (земля вивозилася кінями у коритоподібних ємностях). Під час цих досліджень виявлено 94 поховання, фундаменти споруди XVIII ст. уздовж монастирської цегляної огорожі першої половини XVIII ст., давнє житло з піччю. Роботи 1910 р. були зосереджені на вивченні залишків храму XI ст. і поховань всередині та по периметру споруди. Розкопки було проведено вже за всіма методичними правилами: площу розбили на кілька десятків прямокутних секторів, між якими проходили повздовжні (по вісі храму) та поперечні бровки, які в процесі роботи поступово розбиралися, збільшуючи площу суцільно розкритих ділянок. На бровках або по дну фундаментних ровів було покладено дошки для зручного пересування тачок. Землю складували поруч – на південний захід (між розкопом та монастирською стіною вздовж Георгіївського пров.), південь і південний схід від церкви [6]. Збереглися лише фундаментні рови, сліди поперечних брусів субструкцій і ділянки фундаменту у південній стіні, кладка круглого опорного стовпа квадратної сходової башти в північно-західному куті храму і кладка апсиди в північній галереї. Ця частина викликає найбільше запитань при реконструкції її плану: неочікуваною є відсутність другої зі сходу стрічки фундаменту; на сході галерея закінчується апсидою, кладка якої частково збереглася *in situ* (на більш пізніє – XII ст. – походження цієї апсиди вказує не тільки товщина використаної в ній плінфи, але й перекриття апсидою ями поховання), діаметр апсиди менший за ширину північної галереї – ця частина храму була дещо вужчою, ніж на плані-реконструкції Д. Мілеєва [6]. Фотографії розкопок 1910 р. дозволили з'ясувати, що Д. Мілеєв не зовсім точно поєднав плани храму та будинку №7/6 по вул. Стрілецькій: західний кут храму та будинку збігаються, що дає похибку десь на 1,5 м; на плані нема місця для розташування колодязя комунікацій. Вочевидь, храм має більший азимут, тобто, на плані його треба повернути на кілька градусів за годинниковою стрілкою [6].

У 2013-2014 рр. НЗСК разом з Інститутом археології НАН України провів дослідження південної прибудови до середнього членування цього храму, фундаменти якої були розкопані у незначній мірі у зв'язку із існуванням відвалу ґрунту у цьому місці. Члени секції археології київського відділення МАН, й авторка особисто, брали участь у початковому етапі розкопок у рамках літньої археологічної практики 2014 р. як волонтери. Безцінними знахідками у похованнях XII ст. є 5 скляних кубків (один візантійський, 4, ймовірно, зроблені місцевими майстрами на взірєць візантійських), вірогідно, у кубках знаходився елей, яким хрестоподібно поливали тіло, після чого посудину клали в могилу в ногах небіжчика. Подібних кубків часу Київської Русі археологи ще жодного разу не зустрічали в одному місці в такій кількості. За багато років знаходження у землі вони розтріскались, реставратори відновлюють їх з уламків. Було знайдено фрагменти внутрішньої стіни храму з фресками. На одному з них зроблено графіті «Господи, помози рабу твоєму» і далі вказано ім'я [10]. Окрім знайдених сорока різночасових поховань (багато з яких із плінфою під головою чи ногами – ознака чернецького стану), цікавим виявилось давнє поховання поважної особи у домовині з дерев'яних кругляків на зразок норманських підкурганних поховань язичницького часу (відсутні череп й грудна клітина та наявна плінфа XI ст. у засипці поховальної камери), над яким через деякий час возвели прибудову, що примикала до храму [10].

Дослідження історичної топографії центру давнього Києва виявило, що він будується на взірєць Константинопольського містобудівного ансамблю; назви кам'яних будівель повністю співпадають із назвами відповідних пам'ятників Константинополя: головний храм міста – Софійський, ліворуч від нього – Ірининський, праворуч – Георгіївський, оборонні споруди навколо міста із головним заїздом – Золотими воротами [9]. На підставі теорії «ієротопії» про створення сакрального простору, автором якої є російський дослідник-візантолог О. Лідов, О. Толочко стверджує, що згадані вище Ярославіві пам'ятки архітектурного ансамблю Києва утворюють у перетині хрест – сакральний християнський символ [10]. Те, на що у Константинополі пішли століття, у Києві зводиться за декілька десятиліть [8]. Широкий розмах монументального будівництва у Києві XI ст. дав поштовх для зведення храмів у Новгороді, Чернігові, Полоцьку, Переяславі.

Отже, храм, відкритий К. Лохвицьким у 1833-1834 рр. на розі сучасних вулиць Володимирської та Ірининської, скоріше за все, відноситься до другої половини XI ст.; таким чином, більш вірогідною здається думка, що саме храм XI ст., відкритий Д. Мілеєвим у 1909-1910 рр. у митрополичому саду Софійського заповідника слід ототожнювати з літописною церквою Святої Ірини [2]: наявність п'яти скляних кубків та плінфи або плитки під головою чи в ногах дозволяють стверджувати, що поховання всередині та біля храму

відносяться до монастирських; великий некрополь (загальна кількість і щільність поховань) також характеризують храм як монастирський. До того ж, існування сходової вежі у північно-західному куті храму, як і північне (ліворуч) розташування некрополя відносно будівлі храму (виходячи з плану Д. Мілеєва) – сакральна гендерна ознака. Усе це є непрямими доказами, але сподіватися на знаходження сучасними археологами таблички із написом «Ірининська церква» у руїнах храму не доводиться. Остаточних результатів антропологічної експертизи ми ще не маємо.

Узагальнюючи вищесказане, на підставі бібліографічних джерел (класичної праці М. Каргера та публікацій останніх років), власних спостережень і вражень від співпраці з фахівцями під час розкопок, польових досліджень і камеральних обробки знахідок 2013 р., знайомства з матеріалами фондів НЗСК можливо зробити висновки, що об'єктивні археологічні та топографічні матеріали роблять атрибуцію цього храму як літописного храму Святої Ірини найбільш обґрунтованою. Взагалі, було б доцільно розмістити його саме в цьому місці: у ті часи від Золотих воріт йшла дорога до Софійського собору, тому логічно було б з однієї сторони від цієї дороги збудувати церкву на честь небесного покровителя князя Ярослава, а з другої – святої покровительки його дружини. Якщо усе дійсно було так, то Золоті ворота, Софія Київська, Георгіївська та Ірининська церкви становили великий архітектурно-містобудівний ансамбль Міста Ярослава.

Примітки

1. Архіпова Є. Археологічні дослідження на території Софійського заповідника / Є. Архіпова, Т. Бобровський // Пам'ятки України. Спецвипуск № 1(186). – 2013. – Квітень. – С. 18-21.
2. Івакін Г. Ю. Мурована архітектура. Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.) / Г. Ю. Івакін, О. М. Іоанесян // Історія Українського мистецтва: У 5-ти тт. – Т.2: Мистецтво середніх віків. – К., 2010. – С. 474-475.
3. Кадомська М. Київська духовна консисторія / М. Кадомська // Пам'ятки України. – 2013. – № 3. – С. 32.
4. Каргер М. К. Древний Киев. – Т. 2 / М. К. Каргер. – М.-Л., 1961. – С. 216-234.
5. Козюба В. Про атрибуцію так званої Ірининської церкви в Києві // Наукові записки з української історії. Випуск 13 – Переяслав – Хмельницький., 2002. – С. 104-113.
6. Козюба В. Дослідження 1909-1910 років Дмитра Мілеєва храму XI століття в митрополичому саду Софії Київської (за матеріалами наукового архіву Інституту історії матеріальної культури у Санкт-Петербурзі) / В. Козюба // II Наукові читання МІДЦ. Присвячені 190-річчю археологічних досліджень Десятинної церкви. 13-14 листопада 2014. – К., 2014. С. 108-123.

7. Мовчан І. І. Нові дослідження стародавнього Києва («міста Ярослава») / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, С. І. Климовський та ін. // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – К., 1999. – С. 30.
8. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси / П. А. Раппопорт. – Л., 1986. – С. 32.
9. Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К., 1983. – С. 189.
10. Бобровський Т. А., Козюба В. К. «Археологічні дослідження на території заповідника «Софія Київська» // Виступ на лекторії «Про що розповідає археологія?» у Будинку вчених, 20 грудня 2014 р. – Аудиозапис автора.

Annotation

Kolomiets Oleksandra (Kyiv). Location of the St. Irene temple (XI century) in the architectural ensemble of the Yaroslav City

The controversial question about the location of the St. Irene temple (XI century) in the architectural ensemble of the Yaroslav City (ancient Kyiv) is studied according to the data of chronicles and archaeological research 1909-1910 and 2014.

Keywords: Kyiv, St. Irene temple, architectural ensemble, Yaroslav City.

УДК 94 (477) (092)«15»

Микола ЯРЕТИК
(м. Київ)

Маловідомі сторінки історичного портрету козацького гетьмана Богдана Ружинського

У статті досліджено маловідомі сторінки історичного портрету гетьмана Богдана Ружинського, військова й організаційна діяльність якого сприяла становленню реєстрового козацтва, популяризації сили козацької зброї, впливала на геополітичну ситуацію останньої третини XVI ст.

Ключові слова: реєстрове козацтво, запорозьке козацтво, козацькі походи, родина Ружинських, гетьман Богдан Ружинський, Річ Посполита, Московія, Османська імперія, Кримське ханство.

Науковий керівник – Візер Світлана Олександрівна, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Дослідження козацької тематики залишається актуальним для сучасної української історичної науки. Оскільки маємо нині нагоду повернутися до

малодослідженої минувшини українського козацтва XV–XVI ст., використавши сучасні теоретичні підходи. Разом із цим сучасне військово-українсько-російське протистояння на Сході нашої держави зумовлює популяризацію козацької героїчної історії. Одним із виразників козацької героїки був гетьман Богдан Ружинський. Доцільність висвітлення постаті якого видається нам вмотивованою як з погляду науково-пізнавального, так і суспільно-політичного.

Постать Б. Ружинського згадується у працях істориків XIX – поч. XX ст., зокрема В. Антоновича [4], М. Маркевича [12], А. Стороженка [17], І. Новицького [13], М. Грушевського [7], Д. Яворницького [20]. За радянських часів проблемами ранньої історії козацтва займалися такі вчені як А. Новосельський [14], Н. Полонська-Василенко [15], І. Крип'якевич [9], В. Голобуцький [6]. Починаючи з 1991 р. спектр праць присвячених українському козацтву значно розширився. Серед величезного доробку сучасних українських істориків виділимо праці В. Брехуненка [5], С. Леп'явка [10], Н. Яковенко [21], у яких розкрито окремі аспекти військової діяльності згаданого козацького гетьмана.

Метою нашої історичної студії є на основі опрацювання історіографічної спадщини комплексне висвітлення персоналії Богдана Ружинського, з'ясування його ролі у процесі становлення козацтва.

Родина Ружинських веде свій родовід ще від Великого князя Литовського Гедиміна (1316-1341 рр.), а точніше від його нащадка – князя Пінського і Туровського Наримунта-Гліба [19, с. 275]. Практично всі представники роду Ружинських пов'язали своє життя з війною, з боротьбою проти мусульманських країн, Московії, Угорщини тощо. Саме за виявлені звитяги під час військових кампаній (коли організовували реєстрове козацтво) вони отримували від короля С. Баторія прибуткові маєтки [19, с. 276].

Найвизначнішим з князів Ружинських був князь Богдан Остафійович Ружинський, відомий серед козаків як Федір Богданко [7, с. 4]. Історичних свідчень про дитинство Богдана та його освіту не збереглося, але чітко було зрозумілим, що він зберіг вірність православної церкві. Поява на історичній арені князя Б. Ружинського відбувалася в умовах внутрішньої політичної нестабільності Речі Посполитої та перманентного військового протистояння з Османською імперією та Московією [21, с. 36].

До середини XVI ст. боротьба з мусульманськими агресорами перетворилася для українсько-литовської аристократії в організацію своєрідних хрестових походів, участь в яких для шляхти була виявом честі та звитяги. Представники з українського, литовського та польського народів почали формувати козацькі загони, які стали серйозною протидією подальшої експансії Османською імперією у Східну Європу. Щодо первісних козацьких формувань, то, на наш погляд, до останньої чверті XVI ст. вони залишалися волон-

терськими загонами, які склалися, в основному, з дрібної шляхти та «шукачів пригод» (авантюристів). Тільки після видання у 1588 р. III-го Литовського статуту, козацтво почало поповнюватися хвилею біглого селянства та збіднілого і розореного міщанства. У 70-і роки XVI ст. ми маємо яскравий приклад козацького формування, яке складалося з козаків Волині та Поділля. Це був загін князя Богдана Ружинського з представників дрібної та розореної шляхти, які втратили свої маєтки внаслідок спустошення татарською ордою цього регіону. Можливо, на шляху до Запорожжя, до загону приєднувались авантюристи та біглі селяни. Але точних свідчень про кількісне співвідношення у його загоні представників різних соціальних прошарків немає.

Серед причин того, чому представник заможного роду полишив свій замишений маєток та опинився на небезпечному прикордонні Речі Посполитої з османськими володіннями, був і особистий чинник. У ході одного із набігів кримських татар на Волинь постраждала родина Б. Ружинського – вбили матір, а жінку, можливо, забрали в ясир [10, с. 164].

Побачивши спільність інтересів, як прикордонної шляхетської міліції, так і запорозьких козаків, Богдан Ружинський почав з'єднуватися з загонами князя М. Вишневецького та запорозькими козаками з Томаківської січі [10, с. 6].

У 1574 р. зустрічаємо Б. Ружинського на посаді військового полковника в загонах отамана І. Свірчовського [2, с. 153]. Він організував похід козаків у Молдавію при неформальній підтримці короля Г. Валуа. Військова акція в Молдову була здійснена з метою підтримки господаря Іоанна Воде, який підняв народ на боротьбу з турецькими інтервентами. Після такого походу та зіткнення з регулярними турецькими військовими уціліло лише 300 запорожців на чолі з полковником Б. Ружинським, які не повернулися на службу «королівській милості», а прибули на Томаківську січ. Невдовзі на Січі козаки, визнаючи військовий і організаторський талант, обирають Богдана кошовим отаманом [11, с. 52].

Московський цар, знаючи про відвагу козацтва, для нейтралізації та ослаблення Кримського ханства вирішує найняти певну його кількість на чолі з Б. Ружинським для раптового наступу на півострів. Козацький ватажок погодився з пропозицією царя Івана IV і вже через кілька місяців, отримавши обіцяне підкріплення та боєприпаси, вирушив у похід [5, с. 32]. У жовтні 1575 р. відбулася перша сутичка з ногайською ордою, далі був штурм і взяття фортеці Ор (Перекоп) та серйозні втрати татарського війська [3, с. 374].

Після взяття іншої твердині – фортеці Гезлева – Богданко (такий псевдонім уживався у джерелах досить часто) вирушив на столицю Кримського ханства – Бахчисарай. На р. Салгир кошового отамана зустріли ханські посли з дарами, повернули 713 полонених і в аманат дали 15 мурз [10, с. 59].

Узявши дари та здобич козаки на чолі з їхнім ватажком повернулися на Січ. Окрім цього за кримську кампанію кожний рядовий запорожець отримав по 3 рублі, а старшина – по 4 рублі і жупану [10, с. 59].

У 1576 році, приблизно в кінці травня – на початку червня, козацькі війська підкріплені донцями вирушили в турецький похід. Як і в попередній кампанії, запорозько-донські з'єднання Б. Ружинський поділив на два заго-ни: морську флотилію на чолі з Нечаєм та сухопутну експедицію, яку очо-лив сам. За допомогою поєднання морських і сухопутних сил було здобуто і спалено місто Трабзонт [2, с. 214]. Одразу ж після його зруйнування, війська Ружинського взяли в облогу Синоп, але через малу кількість гармат місто не було здобуте, козаки відступили З'єднання всіх козацьких військ, що були залучені до турецького походу, відбулося поблизу турецької фортеці Варна, але ослаблене боями воно повернуло на Томаківську Січ [3, с. 374].

Після цієї блискавичної акції запорозько-донських військ турецький сул-тан Мурад II написав гнівний лист королю Речі Посполитої С. Баторію, в якому пригрозив новою війною, якщо він не прийме каральні санкції проти своїх підданих і не стримає січовиків від нових походів [13, с. 20].

Перемоги кошового отамана справили неабияке враження на короля, який, на відміну від одного з своїх попередників, короля Сигізмунда III, не покарав запорожців, а навпаки – спробував перетворити січовиків у бойову одиницю військ Речі Посполитої. Восени 1576 року на Січ прибули послы від С. Баторія до Б. Ружинського і всього низового товариства. В листах го-ворилось про надання Богдану чину гетьмана Війська запорозького Низово-го [7, с. 5]. Корона визнавала запорожців вільною військовою одиницею і надавала їм привілеї. На Січ король прислав гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку і корогву з королівським гербом. Крім того, встановив в сі-човому війську чітко організований старшинський апарат, а місто Трахте-мирів надавав як шпиталь для ветеранів і поранених козаків [7, с. 5-6].

Отже, саме Богданко став першим офіційним гетьманом запорозьких ко-заків, тим більше, що на думку авторів «Малої енциклопедії етнодержавст-ва» слово «гетьман» стало власною назвою лише після 1576 р., коли король Речі Посполитої дав запорожцям привілеї та клейноди, а князя Ружинського вперше офіційно іменував гетьманом Війська Запорозького [11, с. 276].

Узимку 1576 р. до гетьмана Б. Ружинського знову прибули послы від мо-сковського царя Івана IV на чолі з воеводою Верьовкіним. Очевидно, велись переговори щодо нового походу проти турків, а саме – на турецькі фортеці в пониззі Дніпра. Завдання перед запорозьким гетьманом постало складне – знищити могутню турецьку фортецю Іслам-Кермен, яка у джерелах відома під різними назвами: Іслам-Город, Гаслан-Кермен, Ослан тощо [5, с. 24].

Весною 1577 р. запорожці та московські заго-ни А. Верьовкіна почали штурм фортеці. Гетьман обложив Іслам-Кермен з усіх боків, але не маючи

великих гармат – не зміг її здобути. За тієї нагоди один з запорожців порадив Б. Ружинському зруйнувати фортечні мури порохом, використовуючи підкоп. Козак похвалявся, що може зробити це сам. Князь погодився і сам разом з козаками заходився робити підкоп, але стався передчасний вибух, і близько 500 чоловік, серед них і Богданко, загинули [18, с. 39].

Військо очолив воєвода А. Верьовкін, який і наказав продовжити штурм фортеці. Атакуючим вдалось підірвати головну башту цитаделі, і вже в боях всередині неї загинуло ще близько 600 осіб. Уся залога Іслам-Кермену була вирізана, а фортецю зруйновано. Після цього вона простояла в руїнах майже півстоліття. Остаточно Іслам-Кермен було зруйновано лише під час Азово-Дніпровського походу в 1695 р. [18, с. 39].

Отже, представник русько-литовської магнатської родини опиняється в епіцентрі боротьби держав Східної Європи та Азії, виступає послідовним захисником християнського світу від подальшої експансії Османської імперії у Східній Європі. На Запорізькій Січі обирається кошовим отаманом і здійснює чотири успішні військові кампанії, під час яких виявив себе як талановитий воєначальник та полководець. Уперше в історії українського козацтва використав модерну тактику ведення війни з суші та моря, а також застосував тактику ведення війни двома-трьома напрямками. При цьому розділив акцію на сухопутну і морську.

Відіграв значну роль у розвитку військово-політичних відносин Запоріжжя з Московським царством. Завдяки військовій діяльності Ф. Богданка, уряд Речі Посполитої легалізував й визнав вільною військовою одиницею запорозьких козаків, а кошовий отаман уперше отримав звання «гетьмана».

Гетьман Б. Ружинський був талановитим козацьким організатором, зіграв помітну роль у заключній стадії генезису козацтва як окремого стану, діяльність його отримала визнання не тільки в Речі Посполитій, а й за її межами, а Османська імперія і Кримське ханство з цього часу повинно було рахуватись з військовою силою – запорозьким козацтвом.

Примітки

1. Кониский Г. История Русов / Г. Кониский. – Москва: Университ. тип., 1846. – 262 с.
2. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник. – К.: Тип. К. Н. Милявского, 1878. – 450 с.
3. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Сост. С. Величко. –ТЛІ. – К.: Лито-Типографическое заведение И. Вальнера, 1850. – 612 с.
4. Антонович В. Б. Моя сповідь. / Володимир Боніфатійович Антонович. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
5. Брехуненко В. Морські війни козаків. / В. Брехуненко. – Житомир: Обласна житомирська друкарня, 2007. – 82 с.

6. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
7. Грушевський М. Гетьман Богданко. / Михайло Грушевський. – Львів: [Б. в.], 1846. – 18 с.
8. Єфименко А. Южная Русь. / А. Єфименко. – Т. 1. – Санкт-Петербург: Книгопечатня Шмидта, 1905. – 436 с.
9. Крип'якевич І. П. З минулого Каховки. / І. П. Крип'якевич // Вісник АН УРСР. – 1951. – №4. – С. 12–32.
10. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1451–1591 рр.). / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 212 с.
11. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Від. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Довіра-Генеза, 1996. – 942 с.
12. Маркевич Н. История Малороссии. / Н. Маркевич. – Т. I. – Москва: Тип. А. Семина при Императорской Медико-Хирургического академии, 1842. – 387 с.
13. Новицкий И. П. Князья Ружинские. / И. П. Новицкий // Киевская старина. – 1882. – Апрель (III). – С. 84–97.
14. Новосельський А. А. Борьба Московского Государства с татарами в первой половине XVII в. / А. А. Новосельський. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. – 448 с.
15. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. / Н.Д. Полонська-Василенко. – Т. I. – К.: Либідь, 1993. – 640 с.
16. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. / С. М. Соловьев. – Т. VII–VIII. – Москва: Мысль, 1989. – 752 с.
17. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. / А. В. Стороженко. – К.: Тип. Г.Л. Фронцкевича, 1904. – 327 с.
18. Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть. Історичні есе у двох томах. / Б. Сушинський. – Т. 1. – Одеса: «ВМВ», 2004. – 592 с.
19. Федорук А. В. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): Ідеологія, організація та військове мистецтво: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці: «Золоті литаври», 2000. – 19 с.
20. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – ТПД – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.
21. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XVII до сер. XVIII ст. (Волинь, Центральна Україна). / Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.

Abstract

Yaretyk Mykola (Kyiv). Little known pages of historical portrait Cossack Hetman Bohdan Ruzhin

Little known pages of historical portrait Cossack Hetman Bohdan Ruzhin whose military and organizational activities contributed to the establishment of the register

Cossacks, Cossack forces popularization of weapons, poured on the geopolitical situation during the last third of the XVI century have been studied.

Keywords: registered Cossacks, Zaporozhye Cossacks, Cossack trips, Ruzhins, Hetman Bohdan Ruzhin, Rzeczpospolita, Muscovy, the Ottoman Empire, Crimean Khanate.

УДК: 246.3:7.046.3(477)

Світлана КУЧКА
(м. Київ)

Особливості українського барокового іконостасу середини XVII-XVIII ст.

Розглядаються мистецьке значення та характерні риси українського іконостасу доби бароко на прикладі збережених Богородчанського, Скварявського, Березнянського, Сорочинського іконостасів середини XVII – XVIII ст.

Ключові слова: іконостас, ознаки бароко, різьблення, національний стиль.

Науковий керівник – *Руденко Наталія Василівна*, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук

Стиль бароко, як явище європейської культури, виник в Італії в кінці XVI та панував до кінця XVIII ст. Для нього характерні урочистість і вражаючі ефекти, динамічність композиції й декоративна пишність, перевантаження скульптурними оздобами. Живопис і скульптура бароко відзначаються декоративно-театральними композиціями, тонкою розробкою кольору й ефектів освітлення, прикладами є роботи П. Рубенса, М. да Караваджо, Л. Берніні та інших майстрів.

У середині XVII ст. новий стиль проник в українську культуру. Попри те, що Україна тоді переживала складну сторінку своєї історії – після національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. держава поділилася на дві частини та потрапила у залежність від Московського царства та Речі Посполитої, спорудження нових храмів та їх мистецьке наповнення у стилі «українського бароко» в той час набуло неабиякого поширення як на Правобережжі, так і на Лівобережжі.

Відблиск бароковості особливо помітний у оздобленні однієї з найсакральніших частин храму – іконостасу (у перекладі з грецької – «місце стояння ікон») - вівтарної перегородки, більш-менш суцільної, від північної до південної стіни храму, що складається з декількох рядів впорядковано розміщених ікон, та відокремлює вівтарну частину православного храму від решти приміщення [4].

Актуальність теми зумовлена необхідністю деталізації визначальних рис стилю бароко в українському іконостасі середини XVII – XVIII ст.

Історіографія проблеми включає в себе загальні праці, присвячені українському живопису періоду середини XVII – XVIII ст. та іконопису як його виду, авторства Д. Крвавича, В. Овсійчука, С. Черепанової [6, 7, 8], П. Жолтовського [3], Ф. Уманцева [17]. Незважаючи на унікальність та неповторність іконостасів України означеного періоду та їх значення для вивчення художньої культури нашого народу, кількість досліджень недостатня, найбільш цінними є публікації С. Таранушенка [15], В. Свенціцької [12], В. Отковича [10], П. Скопа [13], М. Гелитович [16], Д. Степовика [14], Л. Пляшко [11], С. Оляніної [9], С. Ковцуняк [5].

Завданням статті є розкрити характерні композиційні особливості українського іконостасу середини XVII–XVIII ст., художні прийоми іконопису доби «українського», або «козацького», бароко, а також інтерпретація стильової композиції ікони на прикладі регіональних пам'яток, а саме: церкви Різдва Христового в Жовкві (Скварявський іконостас), Спасо-Преображенської церкви в селі Великі Сорочинці (Сорочинський), зруйнованої Вознесенської церкви в м. Березне на Чернігівщині (зберігається у Національному художньому музеї України) та Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скиту Манявського (Богородчанський іконостас), що прикрашає експозицію Національного Музею у Львові ім. Шептицького.

Відомий дослідник С. Таранушенко виокремив такі найважливіші риси українського іконостасу: 1) однорідність зображень кожного ярусу; 2) твердий порядок ярусів; 3) обов'язкова наявність в іконостасі образу «Нерукотворний спас»; 4) уміщення його над царськими вратами; 5) розміщення свят у календарному порядку з іконою «Гайна Вечеря» в історичній редакції над «Нерукотворним Спасом» [15, с. 154].

Така особливість, як поява перегородок – це запозичення із європейського малярства, об'єднані в цикли, вони з'явилися в іконостасі у формі нових рядів (страсний ряд, ряд неділь П'ятидесятниці). Окрім цього, окрему, незалежну від іконопису роль почала відігравати різьба, що з часом стала основною, а іконопис – лише доповненням, але це вже стосується епохи пізнього бароко кінця XVIII ст.

Оздоблення іконостасу, увібравши в себе найкращі риси загальноєвропейського барокового стилю, у поєднанні з народною традицією набуло оригінальних характеристик.

Перша ознака – грандіозність розмірів та складність планування, порівняно з попереднім періодом. Адже інтенсивне поширення храмів з вертикальною композицією інтер'єру диктувало розбудову ансамблів у висоту, також іноді до іконостасу приєднували додаткові бокові частини [2, с. 879]. Прикладом слугує сорочинський іконостас – грандіозна споруда площею 22 × 17 метрів, яка вражає, не менш ніж своїми розмірами, складністю та глибиною композиційного задуму. Взагалі сорочинський іконостас – єдина збережена і датована на Лівобережній Україні мистецька пам'ятка 30-х років XVIII ст. [11, с. 7 - 8].

По-друге, пишність та багатство декору, які досягаються завдяки поєднанню майстерно виконаних ікон та обрамлень, різьблених колон та інших декоративних прикрас. Наприклад, Сорочинський іконостас має багате соковите оздоблення, що покриває всю поверхню іконостаса, складається з різноманітних рослинних мотивів: яблук, груш, маку, троянди, виноградних грон і акантового листя. Усе це розмаїття квітів, фруктів і рослин переплітається галузками, створюючи загальний образ іконостаса як золотого дивовижного саду, що оточує іконописні образи [18].

Різьблення іконостаса із Великого Скиту в Маняві також покриває усю його площину, але попри це сприймається легко, органічно та невимушено. Такий ефект досягнуто великим розмаїттям форм та контрастним компонуванням і переплетенням різних стилів, що органічно доповнюють один одного та не призводять до одноманітного повтору форм та мотивів. Поряд з цим воно має зображальне та символічне навантаження [10, с. 64].

По-третє, динамічність композиції, насиченість кольорів та гра світла – яскраві виразники барокового стилю. Наприклад, у Сорочинському іконостасі повною мірою розкрилося пишне бароко. Головна храмова ікона «Преображення Господнє» виконана в дусі містичного апофеозу, де люди й природа, золоте сяйво мандорли (променистого овалу) навколо постаті Христа й біла хмарка невпинно рухаються, навіюючи відчуття містичності всього, що діється. Три апостоли біля гори Фавор дуже збентежені. Падаючи від несподіваного явлення свого вчителя серед сліпучого світла й у товаристві пророків Мойсея та Іллі, посланих з неба, апостоли Петро, Яків та Іван не можуть споглядати цієї сцени; вони заплющують очі, опускають голови додолу, заплутуються у своїх широких яскраво-червоних і синіх одежах. Подібні екстативні переживання передає майстер в образах апостолів з апостольського ярусу цього іконостаса; мучениці Уляни й пророка Даниїла з намісного ярусу; персонажів святкових ікон «Уведення Діви Марії до храму» та «Воскресіння Христове» («Зішестя до пекла») [1,525].

Не менш цікавим колористичним ансамблем наділений іконостас Вознесенської церкви в Березні, яка була збудована 1761 р. У його кольоровому оформленні домінують класичні барви – золота, червона й синя, - але маляр досягає найбільшої вишуканості у сполученні золота з червінню. За таким поєднанням побудоване царське вбрання Господа Ісуса як ієрея в «Чині Моління». Прекрасний золотавий сакос (верхнє архієрейське богослужбове вбрання) на Ісусові береться на згинах червоними, малиновими, рожевими та пурпуровими бганками, що створює ілюзію сяяння постаті, променювання якоїсь теплої енергії [14, с. 154].

Динамічність сюжету властива і композиції восьмиярусного іконостасу жовківської церкви Різдва Христового (1697 - 1699), що належить до найбільших і найпрекрасніших ансамблів в українському мистецтві. Царські врата із зображенням Євсеєвого дерева, дияконські – архангелів Гавриїла та Михаїла з терезами, що належать до вищих художніх досягнень Рутковича, а також частина апостолів та пророки. Чини празничний, неділь-п'ятидесятниць не зовсім повторюють крехівський цикл, їх визначає, як і нововведений супровідний чин зі сценами «Христос у Марфи і Марії», «Втеча до Єгипту», «Милість стрітєння», «Нагірна проповідь», досконаліше художнє вирішення. Чимало з них образно-композиційним вирішенням майже повністю повторюють гравюри Біблії Піскатора. Проте їх найяскравішим живописним виявом є колір, доведений до максимальної концентрації енергії та виражальної можливості. [6, с. 97].

По-третє, використання елементів національного стилю. Зокрема, особливістю березнянських ікон є їх орнаментация, де відчутна інтенція до народного розпису. Орнаменти, що прикрашають одяг Христа, Богородиці, архангелів, виключно рослинних мотивів. Стебла, листки, квіти намальовані з великими просвітами: квіти – великі, листочки – дрібні, нанесені тонкими шарами фарб і здаються напівпрозорими. Але вони достатньо контрастні супроти тла, щоб їх можна було добре бачити і з далекої відстані. Орнаменти ж на сорочинських іконах не мали прямих аналогій із народними розписами, бо рослинні мотиви там стилізовані на кшталт виткого й тужавого аканту, з вибагливими кривизнами і невластивими народному малярству формами [14, с. 154].

Важливим елементом декорування іконостасу є різьблення, яке створює ефект пишності, урочистості, багатства оздоблення. Ажурно різьблений рослинний орнамент березнянського іконостасу, який заповнює увесь не зайнятий іконами простір, має типово бароковий репертуар. Поєднання національних мотивів спостерігаємо у тому, що разом з традиційним акантом та виноградною лозою представлена і місцева флора. У розмаїтті різьблених суцвіть, можемо розгледіти квітки мальви, соняшника, але головним лейтмотивом усього різьблення є троянда, форма якої утворена спіралеподібно

закрученими пелюстками центрального бутона і широким вінком бічних пелюсток [9, с. 68].

У іконі «Преображення Господнє» Сорочинського іконостасу присутні українські елементи, наприклад, майстер одягає Маріїноного батька Іоакима в український святковий одяг, а подруг Марії – у криноліни й віночки, старших жінок – у одяг, який носили заможні міські люди в XVIII ст. Усі багатоперсонажні сцени трактовані в дусі урочистих процесій, на які було багате українське життя того часу [14, с. 152 - 153].

На думку дослідників С. Ковцуняк та М. Заставецького, завданням українського іконописного мистецтва XVII – XVIII століть було осягнення божественного світу, який трактувався не як протилежний земному, а як наближений до нього. У цьому знайшла своє теологічне вираження українська ментальність, яка прагнула подолати автономність людського і небесного світів, показати земний простір як втілення вищої благодаті, мудрості й досконалості [5].

Отже, в українському іконостасі середини XVII – XVIII ст. простежуються всі риси, які притаманні загальноєвропейському бароко, і в той же час майстрами було створено власну художню систему.

Ікони досліджуваного періоду наповнені глибокою символікою, яка прочитується у виразних, театральних піднесених жестах, урочистих постатях, світлових ефектах, лініях драпірування тощо. Українські майстри іконопису опанували засоби західноєвропейського релігійного живопису. Взаємопроникнення народного і професійного малярства стало передумовою цієї динамічної еволюції у творчій практиці провідних художників громадсько-суспільних ідеалів епохи, морально-етичних норм і земних життєвих реалій, які найбільше цінувалися в народі. Насичені за колоритом барочні ікони, разом з соковитим позолоченим різьбленням іконостасів, склали органічний та цілісний ансамбль, що полонив величністю та декоративністю загального звучання.

Примітки

1. Історія українського мистецтва: у 5-ти тт. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського / гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2011. – Т. 3. Мистецтво другої половини XVI-XVIII ст. – 1088 с.

2. Історія української культури: у п'яти томах / ред. В. Смолій. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 1248 с.

3. Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні (XVII-XVIII ст.) / П. Жолтовський. – К.: Наук. думка, 1988. – 160 с.

4. Зілінко Р. Формування і структура українського іконостаса [Електронний ресурс] / Р. Зілінко. – Режим доступу до ресурсу: http://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/interior/ikonostas.

5. Ковцуняк С. Ідейно-змістовні акценти іконопису періоду українського бароко [Електронний ресурс] / С. Ковцуняк, М. Заставецький // Українське релігієзнавство. – 2010. – № 54. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/handle/123456789/44065>.
6. Крвавич Д., Овсійчук В., Черепанова С. Українське мистецтво: навч. посібн.: У 3 ч. – Ч. 3 – Львів: Світ, 2005. – 268 с.
7. Овсійчук В. Оповідь про ікону / В. Овсійчук, Д. Крвавич. – Л.: Ін-т народознав. НАН України, 2000. – 396 с.
8. Овсійчук В. Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок / В. Овсійчук – К.: Наукова думка, 1991. – 400 с.
9. Оляніна С. Іконостас Вознесенської церкви у містечку Березна: втрачена пам'ятка мистецтва доби Бароко / С. Оляніна // Українська художня культура: пам'яткохоронні проблеми: зб. наук. пр. – К.: Інститут культурології НАМ України, 2011. – С. 40 – 103.
10. Откович Т. Іконостас церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Великий Скит у Маняві (Богородчанський іконостас) / Т. Откович // Вісник НТШ / Світова рада Наукових товариств імені Шевченка. – Львів, 2013. – № 50. – С. 61–64.
11. Пляшко Л. Сорочинський іконостас. Ознаки стилю рококо: Мистецтвознавча розвідка / Л. Пляшко. – К.: Українознавство, 2001. – 120 с.
12. Свенціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. / В. Свенціцька – Київ, 1966. – С. 156.
13. Скоп П. Творчий шлях Івана Рутковича в контексті нових досліджень // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 2 (8). – С. 70 – 75.
14. Степовик Д. Іконопис козацької доби / Д. Степовик. – Ніжинська старовина. – Вип. 5(8). – Ніжин, 2007. – С. 151-154.
15. Таранушенко С. Український іконостас / Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССХХVII. Праці Секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – С. 141-70.
16. Українська ікона XI-XVIII століть: держ. збір. України / текст і упоряд. Л. Міляєва, М. Гелитович. - К.: Духовна спадщина України, 2007. - 527 с.
17. Уманцев Ф. Мистецтво давньої України. Історичний нарис / Ф. Уманцев – К.: Либідь, 2002. – 328 с.
18. Іконостас Спасо-Преображенського храму в селі Великі Сорочинці [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.pravoslavie.poltava.ua/monastery/unique_churches/preobrazhensky_hram/

Abstract

Kuchka Svitlana (Kyiv). Features of the Ukrainian Baroque iconostasis (mid XVII-XVIII century)

Artistic value and characteristics of the Ukrainian Baroque iconostasis on the example of the saved Bogorodchany's Skvaryavskiy's, Berezhnyanskiy's, Sorochinskiy's iconography (mid XVII-XVIII century) are studied.

Keywords: iconostasis, features of Baroque carvings, traditional style.

УДК 94(477):355.331.004.1«1648-1657»

Вікторія ПАЛАМАРЧУК

(м. Одеса)

Козацькі полководці часів національно-визвольної війни 1648-1657 рр.: просопографічний портрет

Досліджено діяльність та внесок полководців – соратників гетьмана Б. Хмельницького в розвиток Гетьманщини даного періоду. Вивчено спеціальні історичні джерела, які підтверджують діяльність найближчого оточення гетьмана.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Національно-визвольна війна, Гетьманщина, полководці.

Науковий керівник – *Гончарук Тарас Григорович*, професор історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук, професор.

Навколо імені Богдана Хмельницького ось уже понад три століття вирують пристрасті, точаться думки та оцінки. Це й зрозуміло, адже без будь-якого перебільшення можна сказати, що розпочата великим українським гетьманом війна за визволення своєї батьківщини з-під чужоземного поневолення струснула весь тогочасний світ.

Актуальність дослідження визначається сучасним державотворчим процесом в молодій незалежній Україні, яка потребує далекоглядних, патріотично налаштованих, талановитих політиків, які діють в інтересах свого народу та держави, як це робив у свій час Богдан Хмельницький та його соратники.

Серед численних талановитих державних діячів та полководців, яких піднесла на гребінь суспільно-політичного життя в Україні Національно-визвольна війна середини XVII ст., і які уособлювали собою її багатогранну і суперечливу сутність, особливе місце належить найближчим соратникам Богдана Хмельницького.

Максим Кривоніс, Іван Богун, брати Нечаї, Михайло (Станіслав) Кричевський, Нестор Морозенко, Филон Джалалій, Тиміш Хмельницький, Іван Зо-

лотаренко, Антін Жданович – всі вони стояли біля джерел великої справи та вірою і правдою служили гетьманові на тернистому шляху розбудови української козацької державності.

Щоб детально висвітлити дану тему потрібно звернутися до просопографії. Просопографія – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає весь комплекс джерел біографічного та особистісного характеру, з метою створення портретів окремих осіб чи груп, об'єднаних за певними спільними критеріями, для реконструкції минулого як історії людей [12, с. 40].

Вивченню постатей полководців приділили увагу у своїй працях Л. Винар, О. Гуржій, А. Губрик, В. Смолій, В. Горобець, Т. Чухліб, Ю. Мицик, Б. Сушинський, М. Березовський, В. Кривошея. Завдяки статтям у Енциклопедії історії України отримано більше інформації про полководців Б. Хмельницького. Основними джерелами до курсової роботи є «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией» Том 3, 10 та «Документи Богдана Хмельницького». В згаданих вище джерелах простежуються форми і методи соціально-економічного, суспільного, політичного і культурного гніту в Україні під час визвольної війни, державотворчі документи та листи Б. Хмельницького, внутрішня і зовнішня політика гетьмана, характер військових та суспільно-політичних подій.

Метою дослідження є поглиблення знань про розвиток українського козацтва та висвітлення вплив видатних особистостей війни під проводом Богдана Хмельницького на становлення української державності.

Завданнями дослідження є проаналізувати основні напрямки розбудови у військовій справі; дослідити спеціальні історичні джерела, які підтверджують діяльність найближчого оточення гетьмана; визначити вклад полководців в розвиток Гетьманщини даного періоду.

Одним із таких яскравих осіб сподвижників, які підтримували його в тяжких ситуаціях і підставляли своє плече на полі бою є Максим (Перебийніс) Кривоніс [5, с. 23]. З початком Національно-визвольної війни українського народу очолив селянські загони повстанців у перших битвах з поляками. У 1648 р. призначений черкаським полковником. Під його командуванням козацька голота криваво мстила полякам за давніші знущання й тортури. 20 липня 1648 р. Кривоніс здобув замок у Полонному. Під Заславом він успішно бився з військом князя Я. Вишневецького і змусив його відступити. Під Старокостянтиновом Кривоніс використав у бойових діях замок князів Острозьких, який лежав на великих плавнях річки Случ; тут він дістав поранення. Під Липовцем Кривоніс розбив війська князя Домініка Заславського. У Пилявецькій битві у вересні 1648 р., де яскраво виявилися військовий талант і кмітливість М. Кривоноса, взяли участь сто тисяч козаків і чотири тисячі татар. У триденному бою Кривоніс зі своїми товаришами вщент розбив

польське військо і багато ворогів потопив у річці Пилявці. Згодом Б. Хмельницький вислав військо Кривоноса до Бара, де знаходився добре укріплений замок; після облоги замок було взято [4, с. 40]. Кривоніс захопив польські замки на великій частині Правобережної України: Умань, Брацлав, Вінницю, Немирів, Тульчин. У жовтні Хмельницький розпочав облогу Львова; сам гетьман оточив місто, а на здобуття Високого замку вислав полковника Кривоноса [10, с. 326]. Після тяжких боїв 15 жовтня 1648 р. Максим Кривоніс штурмом взяв цей найважливіший пункт в оборонній системі міста, що примусило польське командування і представників міської влади піти на переговори. Після цього Кривоніс командував передньою розвідкою армії, Черкаським полком. Богдан Хмельницький посилав його у найважчі місця битв. Обставини смерті Кривоноса невідомі. Найбільш імовірна версія, що герой визвольної війни українського народу помер від чуми під час облоги Замостя в листопаді 1648 р. [16, с. 175].

Не можна обминути увагою ще одного соратника – Івана Богуна, який зарекомендував себе блискучим організатором в складний період війни. Маючи великий військовий досвід, він на початку Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. здобув авторитет серед повстанців завдяки перемогам над польськими загонами на Поділлі [17, с. 487]. Його полк, що стояв на кордоні з Річчю Посполитою, першим приймав удар ворожих військ, прикриваючи решту українських земель.

Як полководець І. Богун здобув славу в боях під Вінницею (березень 1651 р.), при штурмі Кам'янця-Подільського (квітень-травень 1651 р.), облозі Корця (травень 1651 р.). Особливо відзначився І. Богун у Берестецькій битві 1651 р. Після захоплення в полон гетьмана Богдана Хмельницького його обрали наказним гетьманом. Богун організував оборону козацького табору, а потім, збудувавши переправи через заболочену заплаву річки Пляшової, вивів з оточення більшу частину українського війська [8, с. 100].

За два місяці він зумів реорганізувати й поповнити військо, дати відсіч полякам під стінами Білої Церкви. Опір був настільки серйозним, що польський король Ян II Казимир погодився на мирні переговори і підписання Білоцерківської угоди 1651 р. Згодом, у 1652 р., козаки Богуна брали участь у битві під Батогом, у 1653 р. – в обороні Монастирища та Молдавському поході під проводом Тимоша Хмельницького.

Послідовно обстоюючи ідею самостійного розвитку Української держави, І. Богун різко виступив проти будь-яких дій, спрямованих на обмеження її суверенітету. Так, опозиційно виступав щодо умов Білоцерківської угоди; разом із кошовим отаманом Війська Запорозького І. Сірком на Переяславській раді 1654 р. він відмовився присягнути на вірність російському цареві [13, с. 75]. Після смерті гетьмана Хмельницького військова діяльність полковника Богуна мало де прослідковується.

Є багато героїв Національно-Визвольної війни, але не всі супроводжували гетьмана на протязі всієї боротьби за визволення. Одним із яскравих прикладів, що заслуговує на увагу дослідників є Кричевський (Кречовський) Михайло (Станіслав). На початку Визвольної війни в 1648 році приєднався до Хмельницького під Жовтими Водами, прийнявши православне віросповідання та ім'я Михайло. Цього ж року призначений київським полковником. Брав участь у Пилявецькій битві, військовому поході в Галичину, облозі Замостя, у переможних боях проти загонів С. Лянцкоронського та Я. Вишневецького.

У середині 1649 р. з'явилася загроза вторгнення литовського гетьмана Януша Радзивілла в Україну. Тому Хмельницький відрядив свого сподвижника на північний кордон, призначивши наказним гетьманом. На чолі 30-тисячного корпусу козаків М. Кричевський виступив проти польсько-литовських військ [1, с. 398]. Битва розгорнулася на території нинішньої Білорусі у районі м. Лоїв. Корпус Кричевського, що значно поступався в чисельності і озброєності військам Радзивілла, опинився в оточенні [16, с. 185-187]. Тяжко поранений Кричевський був узятий у полон. Приголомшений загибеллю свого війська, він заподіяв собі смерть.

Ще одним козацьким лицарем, який відзначався нечуваною хоробрістю й особливою шляхетністю, що її помітили й поцінували не тільки козаки, а й весь український народ, і навіть вороги є Нестор Морозенко, він же Станіслав Морозовицький. Полководець встигав бути всюди, де була потрібна його допомога: під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Кам'янцем-Подільським, Львовом [11, с. 73]. Шляхтич за походженням, він із власної волі прийняв православно віру та ім'я Нестор; поляки боялися й ненавиділи Морозовицького, а дехто з них навіть вважав «перевертня» нечистою силою. Польський уряд, до речі, неодноразово намагався позбутися небезпечного супротивника. Кілька разів до Морозовицького підсиляли вбивць, влаштовувати на нього засідки, але полковник обходив усі пастки, а найманих убивць якимсь чином викривати раніше, ніж вони встигали зробити свою чорну справу. Герой народної пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче», загинув у битві за Збараж 28 липня 1649 р.

Підтримка близького оточення у вирішенні важливих питань є обов'язковою умовою для досягнення перемоги. Такими вірними сподвижниками можна вважати братів Нечаїв – Данила та Івана. З початком повстання Данило Нечай бере в ньому активну участь: напередодні Пилявецької битви очолює гарнізон м. Старокостянтинова, а під час походу української армії у Галичину здобуває замок у Бродах, намагається здобути Замостя. На початку 1649 р. за дорученням гетьмана прибув до Брацлава, очолив Брацлавський полк.

Розпочинаючи воєнну кампанію 1649 р. Хмельницький доручає Нечая очолити авангард української армії, здобути Меджибіж і вийти в тил польських військ. Трохи згодом полковник відзначається під час Збараської облоги та в ході Зборівської битви [1, с. 343]. З осені 1649 р. до початку 1651 р. обороняв південно-західні кордони Війська Запорозького по лінії Красне-Мурафа-Шаргород-Чернівці, визначені умовами Зборівської угоди 1649 р. У вересні 1650 р. Нечай очолював козацькі полки, які за наказом гетьмана здійснили блискавичний, похід у Молдавію, розбили військо В. Лупула та здобули столицю – Ясси. Згодом за дорученням Хмельницького виконував важливе завдання по поверненню татарських чамбулів до Криму, захист місцевого населення від їх нападів.

У політичному плані Данило Нечай очолював радикальну течію в українському керівництві, на тлі чого між ним і Хмельницьким виникали нерідко серйозні суперечності. Зокрема, Нечай рішуче виступав проти Зборівської угоди. За наказом Нечая козацькі загони, всупереч Зборівським постановам, зайняли Шаргород і Браїлів, організував економічну блокаду західних районів Поділля, звідки проводив масове переселення на козацьку територію селян і міщан. Польське керівництво, вважаючи Нечая «найбільшим бунтівником», постійно вимагало від Хмельницького покарати його смертю. Згодом чинив активний спротив поверненню польської шляхти до своїх маєтностей в Україні [17, с. 520].

З кінця 1650 р. Нечай за наказом Хмельницького проводив заходи по зміцненню оборони порубіжжя, мобілізації козацьких загонів. 10 (20) лютого 1651 р. польським військам під командою М. Калиновського та С. Лянцкоронського вдалося непоміченими пробратися до містечка Красне, де перебував у той час Нечай. Намагаючись організувати оборону, полковник брацлавський загинув у бою.

Не можна обійти увагою і молодшого брата Данила Нечая – Івана Нечая, білоруського полковника. Ця особа привертає до себе погляди сучасників. В січні 1656 Нечай отримав уряд власне білоруського полковника, чим Хмельницький недвозначно засвідчив свій твердий намір утримувати й надалі цей стратегічно важливий для Гетьманщини регіон [3, с. 470]. В кінці 1656 року його війська таки взяли обложений Старий Бихов, важливу фортецю в контексті бачення Хмельницьким білоруських земель як частини Гетьманщини [1, с. 589]. У червні 1657 до Хмельницького прибуло з Москви посольство Ф. Бутурліна, який наполегливо вимагав відкликання Нечая з Білорусі. Проти Нечая із Смоленська виступив воєвода С. Змієв. Водночас царський уряд призначив воєводою до Борисова В. Б. Шереметьєва, відомого своїми козакофобськими настроями. Внаслідок збройних зіткнень влітку 1657 царським військам вдалося витіснити Нечая з Мінська, Копися, Шклова, Сломіка, інших білоруських сіл і містечок [15, с. 190].

До тих сподвижників Богдана Хмельницького, що пройшли з ним від початку повстання до смерті самого гетьмана та пронесли крізь Руїну його погляди на створення держави, належав Филон Джалалій. 1648 року був створений Іркліївський козацький полк. Через рік, 1649-го Іркліївський і Лубенський полки були з'єднані в один Кропивнянський - Богдан Хмельницький призначив полковником Филона Джалалія (Джеджалій). В оточенні Хмельницького він репрезентував лінію, непримиренну до шляхти, і мав великий вплив на гетьмана.

Джалалій брав активну участь у битвах під Жовтими Водами, під Корсунем, Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651) [14, с. 6]. У лютому 1649 р. Богдан Хмельницький вів переговори з польськими комісарами у Переяславі. Гетьман Богдан Хмельницький давав Филону Джалалію важливі дипломатичні доручення. У жовтні–листопаді 1648 року дипломатична місія на чолі з Джалалієм прибула до Стамбула й уклала з Османською імперією договір про союз із Туреччиною, за умови якого Україна визнавалась державою, і кримським татарам заборонялось нападати на українські землі. У вересні 1650 року Джалалій очолив посольство до молдавського господаря Василя Лупула. До кінця гетьманування Хмельницького Филон залишався вірним, мужнім, незалежним, впевненим у своїй правоті полководцем.

Родина, це те, заради чого живе кожна людина. Хоча Богдан Хмельницький не міг приділяти багато уваги своїм дітям, але починаючи з юнацьких років Тимофій (Тиміш) Хмельницький бере участь у житті молодшої української держави поряд із батьком. Перші згадки починаються у лютому–березні 1648 р. внаслідок переговорів Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III і укладення угоди про спільну боротьбу проти Польщі Тимоша залишили заручником у Бахчисараї [16, с. 368].

З 1648 року він був чигиринським сотником і разом із батьком брав участь у походах української армії в Галичину, Зборівській битві 1649 р., Берестецькій битві 1651 р., Батозькій битві 1652 р., під час яких відзначився відвагою і хоробрістю. Після здобуття українськими військами столиці Молдавії Ясс було укладено українсько-молдавський союз, для зміцнення якого Тимофій одружився з дочкою молдавського князя Василя Лупула – Розандою [6, с. 70]. Союз України з Молдавією викликав занепокоєння у трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці і волоського господаря М. Бесараба. У квітні 1653 р. об'єднані сили противників В. Лупула захопили Ясси і посадили на молдовський престол С. Георгіцу. На допомогу В. Лупулу прийшла українська армія на чолі з Хмельницьким, яка 21-22 квітня 1653 р. розгромила загони С. Георгіцу під Яссами. Намагаючись допомогти своєму тестеві, загони якого було оточено об'єднаними волосько-польськими силами у Сучавській фортеці, Тимош на чолі 9-тисячного козацького загону 10 серпня

1653 р. прорвався до міста. 2 вересня 1653 р. Під час захисту фортеці Тимоша було смертельно поранено. Після його смерті сучавський гарнізон під керівництвом колишнього полковника І. Федоренка продовжував оборону фортеці й змусив противника 9 вересня 1653 р. підписати почесні умови перемир'я, за яким козаки в повному озброєнні вийшли із Сучави і забрали з собою тіло Тимофія [2, с. 43]. 22 жовтня 1653 р. скорботний кортеж прибув до Чигирин. 27 грудня 1653 р. Тимофія Хмельницького поховали у церкві в Суботові.

Ще одним із яскравих прикладів сподвижників гетьмана, що цінували родинні зв'язки в будь-який період життя, можна вважати брата третьої дружини Богдана Хмельницького, ніжинського полковника Золотаренка Івана Ничипоровича. З 1648 р. служив у козацькому війську, виконував важливі дипломатичні доручення. Кілька разів їздив з посольствами від Б. Хмельницького до Москви. З 1652 р. – полковник корсунський, брав участь у Батозькій битві 1652 р.; пізніше – полковник ніжинський. Під час війни, у 1654 р., як «наказний гетьман сіверський» очолив 20-тисячне українське військо в поході на Білорусь [9, с. 377]. Допомагаючи московським воєводам, під його проводом козацькі полки здобули Гомель, Чечерськ, Новий Бихів, Пропойськ, Бобруйськ, Річицю, Мінськ, Вільно тощо. На відвойованих у противника територіях Золотаренко заохочував масове покозачення місцевого населення [2, с. 267-268]. Проявив себе також як вправний дипломат, відстоював українські інтереси в стосунках з російським царем Олексієм Михайловичем. Підтримував дипломатичні контакти зі шведським королем Карлом X Густавом. За досягнуті у ході кампанії 1654-1655 рр. стратегічні успіхи цар пожалував полководцеві привілеї на володіння містами Батурин і Глухів. 17 жовтня 1655 р. був смертельно поранений при облозі Старого Бихова.

На початку серпня 1657 р., відчувши, що дні йому вже полічено, Богдан Хмельницький скликає в Чигирині козацьку Раду. Повертаючи Раді клейноди гетьманської влади, Б. Хмельницький назвав помітного урядовця та полковника серед своїх соратників – Антона Ждановича. У 1648 р. Жданович – сотник реєстрового Чигиринського полку, 1649 чи 1650 р. призначений полковником Київським [9, с. 142]. Улітку 1651-го Хмельницький доручив охорону північного кордону України чернігівському козацькому полку; тоді ж литовський гетьман Януш Радзивілл надіслав великий загін із метою знищити прикордонну козацьку сторожу [7, с. 112].

У цьому двобої чернігівський полковник Небаба припустився численних помилок, і козаки зазнали нищівної поразки. Радзивілл, показяйнувавши в Чернігові, вирушив на Київ, і наприкінці липня був уже під стінами міста. Замість того щоб вчиняти «глуху оборону», Жданович потайки вивів свої сили з Києва і дочекався, поки литовці зайдуть у місто. Шостого серпня на-

падники зайняли Київ, і тоді загони Ждановича напали на них із двох боків – пішки з боку річки Либіді та чайками з Дніпра. Кияни, допомагаючи козакам, запалили місто. Але блискучий план був зруйнований, бо через зраду литовці дізналися про наближення загонів Ждановича і відбили їх, а Київ майже вщент вигорів.

Незважаючи на це Богдан Хмельницький вважав київського полковника одним із найкращих вояків свого часу – навіть після такої прикрої поразки. Гетьман довіряв Ждановичу найсерйозніші справи. Так, саме йому було доручено розбирати скарги білоруського населення на чауського полковника І. Нечая [1, с. 472]. А в 1657 р., після підписання угоди між гетьманом і трансильванським князем Ю. Ракоці про створення військового союзу проти поляків, союзники почали готувати перший спільний похід на Річ Посполиту. Командуючим козацькими загонами було призначено Ждановича.

Отже, війна тривала довго, її розвиток був нерівномірним і суперечливим, він супроводжувався різкими спалахами соціально-політичної боротьби; домінували збройні форми боротьби, яка від часу до часу набувала жорстокого характеру. Вміле керівництво та талант полководців, їх суспільна діяльність пробудила волю нації до самоутвердження й самовираження у формі незалежної соборної держави. Керівники козацтва виявили великі потенційні можливості й динамізм у самоорганізації не лише власного стану, а й нових суспільних стосунків у молодій державі

Примітки

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. / под ред. Н. Костомарова. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1861. – Т. 3. – 604 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. / под ред. Г.О. Карпова. – СПб.: Тип. брат. Пантелеевых, 1878. – Т. 10. – 838 с.
3. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
4. Березовський О. М. Лисянський козацький полк / О. М. Березовський // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. Наукові дослідження і документи. – К.: Синопис, 2009. – С. 39-46.
5. Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса / Л. Винар // Український історик – 1971. – № 3-4 – С. 23-35. Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Vynar_Liubomyr/Pytannia_pokhodzhen_nia_Polkovnyka_Maksyma_Kryvonosa.pdf(25.10.2015)
6. Горобець В. Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наукова думка, 2004. – 310 с.
7. Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович / А.О. Гурбик // Український історичний журнал. – К., 1998. – № 3, 4. – С.130-140, С.103-109.

8. Гуржій О. І. Іван Богун – деякі міфи та реальність / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – К., 1998. – №1. – С. 99-111.
9. Енциклопедія історії України/ Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка. – Т. 3: Е–Й. – 2005. – 672 с.
10. Енциклопедія історії України / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка. – Т. 5: Кон–Кю. – 2008. – 568 с.
11. Енциклопедія історії України / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка. – Т. 7: Мл–О. – 2010. – 728 с.
12. Енциклопедія історії України / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка. – Т. 9: Прил–С. – 2012. – 944 с.
13. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини : монографія / В. В. Кривошея; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – 452 с.
14. Кривошея В.В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 38. – 600 с.
15. Мицик Ю. Рідня Богдана Хмельницького в Білорусії / Ю. Мицик // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Випуск 4. – С. 189-192.
16. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Серія «Козацька спадщина». – Кн. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: ВІК, 2004. – 400 с.
17. Сушинський. Б. І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст.: історичні есе у 2-х т. / Б. І. Сушинський. – 2-е вид. доповнене. – Т. 2. – Одеса : ВМВ, 2004. – 584 с.

Abstract

Palamarchuk Victoria (Odessa). Cossack generals during the times of the National Liberation War (1648-1657): prosopographical portrait

Activities and contribution of Hetman B. Khmelnytsky's generals into development of Cossack Hetmanate during specified period were explored. Special historical sources confirming the activity of the Hetman's entourage were studied.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Ukrainian War of Liberation, Cossack Hetmanate, commanders.

УДК 947(477)(092) «Поч. XVIII–1730»

Олена ЩЕРБАТЮК

(м. Київ)

**Керівники козацько-гайдамацького руху на
Правобережній Україні (поч. XVIII-го століття – 1730-ті рр.):
маловідомі сторінки колективної біографії**

У статті на основі архівних матеріалів, опублікованих документів та наукових досліджень, автор висвітлює маловідомі біографічні відомості козацько-гайдамацьких ватажків, діяльність яких поширювалась на терени історичної Лисянщини на початку XVIII ст. – у 1730-х рр.

Ключові слова: гайдамацький рух, козак, очільник, ватажок, біографічні відомості, Лисянщина.

Науковий керівник – *Чухліб Тарас Васильович*, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук

У науковій літературі діяльність та біографії керівників гайдамацького руху висвітлювали представники не одного покоління істориків. Проте у переважній частині своїх праць вони торкалися даного питання у контексті більш загальних і ширших досліджуваних ними тем. Зокрема у XIX ст. це зробили В. Антонович [6], А. Скальковський [23], Д. Мордовцев [20], М. Максимович [14] та ін. З наступного століття до таких праць належать роботи Г. Сергієчка [22], П. Мірчука [19], Л. Мельника [15] та ін. З числа сучасних дослідників – праці В. Смолія [24; 25] та В. Степанкова [26], Ю. Мицика [18], А. Морозова [21], В. Щербатюка [34, с. 85-92], В. Мельниченка [16], В. Гоцуляка [9], Б. Черномаза [27] та ін. Зокрема в досліджуваній нами період окремим загальним питанням гайдамацького руху в зазначеному регіоні та біографічним даним очільників козацько-гайдамацьких загонів приділили увагу Т. Чухліб [28; 29; 31], М. Крикун [11], В. Щербатюк [33], В. Омельчук [5] та ін. Більш конкретніші відомості з біографій гайдамацьких отаманів, що діяли на Лисянщині в період початку XVIII ст. – 1730-х рр. містять дослідження О. Лоли [13], Ю. Мицика та С. Степенькіна [17], О. Ветрова [8], О. Березовського [7], окремі – у працях О. Калінович [10], Б. Кузика та В. Білошапки [12]. Проте найбільше матеріалів знаходимо у збірнику документів «Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.» за редакцією І. Бутича [4]. Окремі відомості щодо очільників гайдамацьких загонів, що діяли на теренах Лисянщини в зазначений час, вміщує архівний фонд 59 (Ф. 59 – Київсь-

ка губернська канцелярія) Центрального державного історичного архіву (ЦДА) у м. Київ. У його матеріалах йдеться й про очільників козацько-гайдамацьких загонів 1730-1760-х рр. [2; 3]. З окремих документів фонду переконаємось, що напади козацько-гайдамацьких загонів на маєтки поблизу Лисянки, що були частими у 1730-х рр. продовжувались і в наступні роки. Цікаво, що в досліджуваному краї у ті ж роки згадуються напади на місцеві маєтки й нагайських татар [1, арк. 119].

Незважаючи на наявність в історіографії певної кількості наукових праць, що безпосередньо чи в контексті досліджуваних авторами тем стосуються нашої наукової проблеми, їх кількість є недостатньою для її повного висвітлення, відповідно відсутня й ґрунтовна праця, у якій була б узагальнена дана проблематика. Наше дослідження певною мірою слугує заповнити цю прогалину. Тому воно набуває очевидної актуальності, наукової новизни та практичного значення.

Метою даної праці є висвітлення біографічних відомостей керівників гайдамацьких загонів, які поширили свою діяльність на терени Лисянщини в період від початку XVIII ст. – до кінця 1730-х років. Для її досягнення автор ставить наступні завдання: дослідити ватажків гайдамацьких загонів причетних своєю діяльністю до Лисянщини у зазначений час в контексті розвитку гайдамацького руху, зробити відповідні узагальнення по темі.

Гайдамацькі ватажки організовували свої загопи на Лисянщині ще на початку XVIII ст. Це пов'язано з повстанням С. Палія та походом П. Орлика в Україну, яких місцеве населення активно підтримувало [11, с. 403]. Останнє додавало впевненості й зазначеним очільникам. Так, П. Орлик видав у Лисянці універсал, закликавши виступати проти царя [31, с. 31]. Така взаємна підтримка впливала на діяльність місцевих ватажків. Зокрема під керівництвом останніх у 1702 р. було перебито поляків у Богуславі та Лисянці [33, с. 196]. Однак, на початковому етапі гайдамакування носило більш соціальний характер: невеликі загопи вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки і знищуючи шляхту та найнятих нею орендарів, які були переважно єврейського походження [29, с. 255]. Поблизу Лисянки такі загопи згадуються 1714 р. [4, с. 44]. Проте 1729-1731 рр. тут уже діють більші та значно організованіше загопи [32, с. 140-141], отамани яких, як зазначає відомий сучасний історик Т. Чухліб, ратують за об'єднання у спільній боротьбі [29, с. 256].

Незважаючи на активну діяльність гайдамацьких загонів на Лисянщині та в її околицях з початку XVIII ст., перші конкретні відомості про їх ватажків маємо лише з 1736 р. Йдеться про отаманів Харка [17, с. 104], Медведя [8, с. 129]. 1738 р. вперше у краї згадується Г. Голий [32, с. 142]. У 1736-1738 рр. навколо Лисянки з'являються також загопи отаманів Гриви, Жили, Рудя, Іваниці, Чорного та ін.т[8, с. 129]

Гнат Голий (р. н. і см. невід.) був одним із ватажків гайдамаків на Лисянщині 30-х – 40-х рр. XVIII ст., якого відносимо до очільників першого ряду. Будучи козаком Медведівського куреня Г. Голий у 1736 р. організував повстанський загін (близько 500 осіб), який перебував у Чорному лісі, що на Шполянщині. Звідти його загін нападав на шляхетські маєтки. На чолі загону стояв у 1736-1743 рр. [7, с. 70] За іншими даними його загін діяв до 1748 р. Однак основні відомі біографічні відомості стосуються 1730-х рр.

Окрім Лисянщини Г. Голий діяв в околицях сусідньої Звенигородки, міст і містечок – Біла Церква, Крилов, Лебедин, Липовець, Медведівка, Немирів, Саврань, Сміла, Тульчин та ін. [4, с. 13, 87, 92, 93] Голий боровся з місцевою адміністрацією на Уманщині. На думку окремих дослідників своє прізвисько отримав від того, що усе відібране у панів майно віддавав людям, нічого не залишаючи собі [10, с. 26]. У грудні 1741 р. у с. Степашки (нині село Гайсинського району Вінницької області – Авт.) розправився із Савою Чалим [7, с. 70; 4, с. 577], колишнім гайдамацьким ватажком, який після амністії приєднався до в'їрності Короні Польській та, ставши полковником, діяв проти запорожців і гайдамаків. За даними краєзнавців Г. Голий загинув у бою і похований у Холодному Яру [12, с. 37].

Харко (р. н. невід., р. см. імовірно 1737) – запорожець, один із сподвижників Верлана – керівника національно-визвольного і соціального руху проти польської шляхти на Правобережжі 1734-1735 рр. і учасник повстання, гайдамацький ватажок другого ряду. Після поразки зазначеного повстання з 1736 р. діяв у Брацлавському та Київському воєводствах, зокрема в околицях Крилова, Лисянки, Паволочі, Погребищ, Таращі, Чигирини та інших містечок. 16 січня 1736 р. Харко на чолі загону здійснив напад на Таращу і оволодів місцевим замком [13, с. 60], що спричинило в сусідній Лисянці виступ місцевого населення проти влади Речі Посполитої. Виступ був придушений, а полонених на чолі з полковником Бородавкою та гайдамакою Харком стратили [17, с. 104]. Чи був страчений відомим ватажком гайдамаків? Скоріш за все це міг бути інший Харко, адже відомо, що отаман Харко діяв і в наступному році. Є дані, що 1737 р. його загін нараховував до 1 000 осіб [4, с. 92]. 7 жовтня 1736 р. Харко брав участь у битві за Паволоч та Погребище [4, с. 577]. Навесні 1737 р. Харко відійшов на Запорожжя. Однак уже влітку козаки-гайдамаки змушені були частково взяти на себе оборону місцевої людності на підросійському прикордонні від татарського набігу. У серпні відбулися зіткнення з татарами. У бою з ними козаки зазнали втрат [4, с. 95]. Під час оборони Переволочни (1964 р. село затоплене водами Дніпродзержинського водосховища – Авт.) загинули гайдамацькі ватажки запорожці Іваниця, Жила та Харко [4, с. 577-578.]. За польськими джерелами Харка повісили на Січі [4, с. 87], що є малоімовірним.

Медведь (р. н. і см. невід.) – запорожець, один із сподвижників Верлана, гайдамацький ватажок другого ряду. Брав участь у повстанні Верлана 1734-1735 рр. Після поразки повстання відійшов на Запорожжя, де поповнив свій загін. Із 1736 р. діяв здебільше у Брацлавському та Київському воєводствах, зокрема в околицях Лисянки, Білої Церкви, Звенигородки, Немирова, Медведівки та ін. Літо 1736 р. провів поблизу с. Цибулеве (нині село Знам'янського району Кіровоградської області). Того ж року спільно із ватажками Гривою, Жилою, Харком, Рудем оволодів містечками Паволоч, Погрибище, Траща. У грудні 1736 р. діяв за 9 миль від Лисянки [4, с. 87]. Проте був переслідуваний регіментарем української частини С. Малінським, який вирушив із Лисянки і розгромив загін Медведя біля Боровиці (нині село Чигиринського району Черкаської області). Тричі пораненому ватажку із колотими і вогнепальними ранами вдалося врятуватись [4, с. 85, 87], відійшовши до Крилова (Крилів – стародавнє козацьке місто, затоплене нині водами Кременчуцького водосховища – Авт.), а потім за Дніпро (на лівий берег Дніпра – Авт.) [4, с. 576]. Наступного року Медвідь відновив загін, що дислокувався у лісах над Тясмином і нараховував до тисячі вояків [4, с. 92]. 14 серпня 1737 р. Медвідь здобув Чигирин і Крилов [4, с. 577]. Подальші відомості про нього відсутні.

Матвій Грива (р. н. і см. невід.) – запорозький козак, один із сподвижників Верлана, гайдамацький ватажок другого ряду. Під час повстання 1734-1735 рр. захопив Вінницю, спустошував маєтки, знищуючи документи їх власників. 1734 р. напав на єзуїтську школу у Винниках (місто-супутник Львова – Авт.). Після поразки повстання спільно з ватажком Медведем відійшов на Запорожжя, де займався організацією нових гайдамацьких загонів. Літо 1736 р. разом із Медведем провів на хуторах поблизу с. Цибулеве. Восени того ж року діяв спільно із отаманами Медведем, Жилою, Рудем, Іваницею, Запорожцем, Харком. У жовтні 1736 р. здійснив напади на Паволоч, Сквиру, штурмом оволодів Погребищем, убивши там управителя Щеньовського [4, с. 110, 576]. Далі М. Грива вирушив під Вільхівець, загрожуючи Лисянці. Однак з Лисянки на зустріч Гриві рушило військ на чолі з регіментарем Буковським. 21 жовтня 1736 р. відбулася битва, в якій кожна сторона понесла втрати. В результаті військо Речі Посполитої повернулися до Лисянки, а М. Грива відійшов на Лівобережжя [5, с. 122]. Скоріш за все по дорозі М. Грива підоспів на виручку отаману Медведю під Крилів, куди той спочатку відступив після поразки поблизу Боровиці [4, с. 577]. Пізніше М. Грива не згадується в історичних джерелах.

Жила (р. н. невід., р. см. 1737) – запорозький козак Пластунівського куреня, один із сподвижників Верлана, гайдамацький ватажок другого ряду. Діяв у Брацлавському та Київському воєводствах, зокрема в околицях Білої Церкви, Крилова, Лисянки, Сквири, Чигирини та ін. Восени 1736 р. взяв

участь у захопленні Паволочі, Погребища. У серпні 1737 р. повстанці, очолені ватажками Жилою та Гривою, діяли у районі Білої Церкви. 14 серпня того ж року вони розгромили маєток у Сквирі, на що Корона Польська відреагувала негайно: 16 серпня з Лисянки вирушила команда драгун [5, с. 137]. Жила загинув 1737 р., захищаючи від татар Переволочну [4, с. 577].

Рудь (р. н. невід., р. см. імовірно 1737) – запорозький козак, один із сподвижників Верлана, гайдамацький ватажок другого ряду. Діяв у Брацлавському та Київському воєводствах, зокрема в околицях Лисянки, Сквири, Паволочі та ін. Восени 1736 р. брав участь у боротьбі за Паволоч і Погребище. Захищаючи 1737 р. Переволочну від татар був поранений і відійшов на Запорожжя, де на вимогу російського уряду арештований і відправлений до Глухова. Там під час допитів помер [4, с. 578].

Іваниця (р. н. невід., р. см. 1737) – запорозький козак, один із сподвижників Верлана, гайдамацький ватажок другого ряду. Зі своїм загоном діяв у Брацлавському та Київському воєводствах, в околицях містечок Лисянка, Сквири, Паволоч та ін. Восени 1736 р. брав участь у штурмі Паволочі та Погребищ. Загинув 1737 р., захищаючи від татар Переволочну [4, с. 578].

Отже на Лисянщині ватажки гайдамацьких загонів діють з початку XVIII ст. На початковому етапі їх боротьба носила виражений соціальний характер. Значним поштовхом до їх діяльності стали повстання С. Палія та військовий похід в Україну П. Орлика. Однак прізвища (чи прізвиська) цих керівників, яких ми поділяємо на осіб першого й другого ряду, історичні джерела подають нам лише із 1730-х рр., коли отамани починають боротися більш організовано, об'єднано, в їх боротьбі окрім соціального чинника простежуються релігійні та національно-визвольні тенденції, що яскраво видно у діяльності Г. Голого, Харка, Медведя, М. Гриви, Жили, Рудя, Іваниці та ін.

Примітки

1. Дело о нападении нагайских татар на с. Звенигородку, о наездах зпорожских казаков на дома осаула Войты и др. (15 декабря 1747 г. – 3 июня 1748 г.) // Центральный державный историчный архив Украины у м Києві (далі – ЦДІАУ, м. Київ). – Ф. 59 – Київська губерньська канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 1512. – 119 арк.

2. Дело о поимке отамана гайдамацкого отряда Неживого и др. гайдамаков, участвовавших в нападении на м. Канев (8 июля 1768 г. – 13 августа 1768 г.) // ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5525. – 18 арк.

3. Дело о проведении следствия над участником гайдамацкого движения 1768 г. отаманом Сачко (11 июня – 15 июня 1770 г.) // ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6159. – 33 арк.

4. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.: Збірник документів / Упорядн.: І. Л. Бутич; М. І. Бутич, О. А. Купчинський. Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова; Під ред.: І. Л. Бутича, Ф. П. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970. – 657 с.

5. Омельчук В. В. Народне повстання 1734-1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Омельчук; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 206 с.
6. Антонович В. Исследования о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. / В. Антонович – К., 1876. – 128 с.
7. Березовський О. Голий Гнат / О. Березовський // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 70.
8. Ветров О. В. Роль козацтва в зародженні гайдамаччини на Черкащині (1715-1730 рр.) / О. В. Ветров // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. – Черкаси: Ваш Дім, видавець ПП Дикий О.О., 2004. – С. 125-132.
9. Гоцуляк В. В. Культурологічні, етнічні та етнопсихологічні аспекти гайдамацького руху та Коліївщини / В. В. Гоцуляк, В. В. Масленко // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали III Всеукраїнських читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 55-59.
10. Калінович О. Соціальна та духовна боротьба українського народу проти польської шляхти на Правобережжі у 2 пол. XVIII ст. Поема «Гайдамаки» Т. Шевченка / О. Калінович // «Залізничкові читання»: матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. – Черкаси, 2011. – 248 с.
11. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали / М. Крикун. – К., 2006. – 472 с.
12. Кузик Б., Білошапка В. Голоківка – серце Холодного Яру / Б. Кузик, В. Білошапка. – Чигирин, 2004. – 372 с.
13. Лола О. П. Гайдамацький рух в Україні в 20-ті – 60-ті рр. XVIII ст. / О. П. Лола. – К., 1965. – 286 с.
14. Максимович М. Сказание о Колиивщине / М. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 623–653.
15. Мельник Л. «Коліївщина» / Л. Мельник // Історія України. – 1998. – № 3. – С. 4-6.
16. Мельниченко В. Моя Черкащина. Історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності: навч.-метод. посіб. для вчителів та викладачів навч. закладів усіх типів / В. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – 232 с.
17. Мицик Ю. А. Корсунщина козацька / Ю.А. Мицик, С.Ю. Степенькін. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – 128 с., 6 іл.
18. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 187 с.
19. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1973. – 320 с.
20. Мордовцев Д. Л. Гайдамаччина. Историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1870. – 484 с.

21. Морозов А. Г. Економічні передумови Коліївщини / А.Г. Морозов // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали III Всеукраїнських історичних читань. – К.-Черкаси, 1993. – С. 86-88.
22. Сергієчко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. / Г. Я. Сергієчко – К., 1963. – 212 с.
23. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733-1768. / А. Скальковский – Одесса, 1845. – 318 с.
24. Смолій В. А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 21-29.
25. Смолій В. А. Коліївщина / В. А. Смолій // Енциклопедія історії України: Т. 4. Ка – Ком. – К., 2007. – С. 452-453.
26. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: «Альтернативи», 1997. – 368 с.
27. Черномаз Б. Гайдамацькі повстання XVIII ст. і правда історії. Навчальний посібник / Б. Черномаз. – Умань, 2009. – 140 с.
28. Чухліб Т. Визвольний рух на Правобережній Україні у XVIII ст.: відродження козацьких традицій / Т. Чухліб // Воєнна історія. – 2008. – № 4. – С. 16-25.
29. Чухліб Т. Гайдамацький рух в Речі Посполитій в світлі джерел з повстанського табору / Т. Чухліб // Українсько-польський науковий діалог в Умані: збірник наукових праць / за ред. І.І. Кривошеї. – Умань – Гнєзно – Ланьцут – Ченстохова, 2009. – С. 254–261.
30. Чухліб Т. «Гайдамаччина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2008. – № 8. – С. 116–125.
31. Чухліб Т. Пилип Орлик / Т. Чухліб. – К., 2008. – 64 с.
32. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.
33. Щербатюк В. Палія повстання 1702–1704 / В. Щербатюк // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 195–196.
34. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина / В. М. Щербатюк – К.: Логос, 2002. – 428 с.

Abstract

Cherbatuk Olena (Kyiv). The leaders of Cossacks-haidamak struggle in the Right Bank Ukraine (beginning of XVIII-1730s): little known facts of the Collective biography

On the basis of the archive materials, published documents and scientific researches the little known biographical information about Cossacks' (Haidamaks') leaders whose activity was spread in the territory of historical district Lysyanka during the beginning of XVIII century – 1730s has been shown.

Keywords: Haidamaks' movement, Cossack, Headman, leader, biographical information, Lysyanka district.

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

УДК 94(477.7):664«1798-1914»

Олена ФЕДЕНКО
(м. Одеса)

Італійці в розвитку промисловості Одеси наприкінці XVIII – на початку XX ст.

На основі архівних матеріалів проаналізовано діяльність італійських підприємців в Одесі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Вивчається розвиток галузей промисловості з італійськими капіталовкладеннями.

Ключові слова: італійці, Одеса, підприємці, «Брати Анатра».

Науковий керівник – *Бачинська Олена Анатоліївна*, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук

Італійці увійшли в історію Одеси передусім як славетні архітектори, співаки та купці, що детально відображено у вітчизняній історичній та краєзнавчій літературі. Приділяючи увагу купецькій справі італійців, часто поза увагою дослідників залишається роль італійців в інших галузях економіки Одеси, зокрема в промисловості. Така прогалина ускладнює розуміння характеру італійської громади міста, її соціального й професійного складу.

Означена проблема не була предметом спеціального вивчення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Характеризуючи італійську громаду Одеси цієї теми її торкалися у своїх працях краєзнавець В. Чарнецький [17], київський історик К. Бацак [15] та канадська дослідниця А. Маколкін [18]. Автор поставив за мету з'ясувати представництво італійців у промисловості Одеси наприкінці XVIII – на початку XX ст. на матеріалах преси та документах з фондів Державного архіву Одеської області.

Італійська громада Одеси почала формуватися наприкінці XVIII – на початку XX ст. Цьому сприяли заходи російського уряду із заохочення іноземців. Відкриття Одеського порту дало поштовх до приливу капіталу італійських купців (Б. Понсіо, А. Гатторно, Я. Порро, І. Тработті та ін.), що починають відкривати свої торгові дома у місті, які поряд з грецькими здійснювали більшість зовнішньо-торгівельних операцій. Окрім купців, до Одеси в кінці

XVIII ст. переселялися в пошуках кращого життя італійські торговці, ремісники, міщани, які відкривали у місті власний бізнес. Одеса дуже швидко перетворюється на важливий економічний центр для Італійських держав з потужною італійською громадою, яка в різні роки налічувала від 1500 до 3000 осіб, тому починаючи з кінця XVIII – першої третини XIX ст. в Одесі були відкриті генеральні консульства усіх апеннінських держав.

Промисловість Одеси з самого початку базувалась, здебільшого, на обробці продуктів тваринництва, рослинної сировини та мінералів. Підприємства і ремісничі цехи Одеси виробляли товари як для внутрішнього споживання, так і на продаж в інші міста краю та закордон. Італійці відкривали підприємства в традиційній для себе харчовій промисловості, перш за все, мова йде про хлібопекарську та макаронну справи. Стаття за 10 жовтня 1877 р. в «Офіційній газеті Італійського королівства», що подає опис італійської громади Одеси, зазначає, що порівняно з діяльністю італійських торгових домів, «промисловість не відіграє помітної ролі. І лише деякі з фірм потребують уваги» [16].

Галузь, в якій італійці, передусім сардинці, домінували й були представлені протягом всього XIX ст. – це макаронна справа. Найчастіше виробництво було представлено середніми й дрібними фабриками, на яких працювало від 6 до 12 осіб, і використовувалися 1-3 машини. Власник фірми виконував функцію майстра.

У 1821 р. існувало підприємство з виробництва макаронів Джованні Ардито, розташоване в будинку капітана Волошина [15, с. 121]. У 1825 р. була заснована макаронна фабрика сардинського підданого Батіста Кости в першій частині м. Одеси, у власному будинку купця першої гільдії Василя Томіліна. На фабриці працювали один майстер та два робітники, і вироблялися макарони різних сортів, що коштували від 4 до 5 рублів за пуд. За 1827 р. було виготовлено 400 пудів, продано 250 пудів [5].

У 1852 р. макаронні фабрики належали іноземцю Йосифу Розетті, сардинському підданому Джузеппе Сандаке, Джованні Кості та купчисі третьої гільдії Кондиції Мамуті [3]. У 1859 р. в першій частині міста Одеси знаходилося три макаронні фабрики, що належали італійцям. Макаронна фабрика вдови сардинського підданого Євдокиї Солдон мала 1 машину та 8 робітників. У 1859 р. було вироблено 1 200 пудів макаронів вартістю 2 760 рублів: 1-го сорту 600 пудів (2 руб 50 коп. за пуд), 2-го сорту 400 пудів (2 руб 20 коп. за пуд), 3-го сорту - 200 пудів (1 руб 90 коп. за пуд) [11, арк. 17зв-18].

Макаронна фабрика сардинського підданого Михайла Кости нараховувала 15 робітників і 3 машини. За 1859 р. було вироблено 4 700 пудів макаронів різних сортів на суму 11940 руб.: 1-го сорту - 2 050 пудів (2 руб. 70 коп. за пуд), 2-го сорту - 1000 пудів (2 руб. 40 коп. за пуд), 3-го сорту – 750 пудів (2 руб 10 коп. за пуд) [11, арк. 19зв-20].

Макаронна фабрика одеського купця 3-ої гільдії сардинського підданого Джованні Кости мала 9 робітників і 2 машини. За майстра був сам Дж. Коста. За 1859 р. було вироблено 4505 пудів на суму 11348 руб.: 1-го сорту – 2 175 пудів (2 руб. 70 коп. за пуд), 2-го сорту – 1675 пудів (2 руб. 40 коп.), 3-го сорту – 655 пудів (2 руб 10 коп. за пуд) [11, арк. 21зв-22]. У 1877 р. в Одесі продовжувало існувати три макаронні фабрики, які щорічно виготовляють продукції на 70 тис. руб. і, як писала преса, існували умови для збільшення цього показника на 30 % [14].

10 квітня 1900 р. градоначальник дозволив італійському підданому купцю другої гільдії Ірокле Піччинеллі взяти в оренду макаронну парову фабрику Рафаїла Брінетті, що знаходиться в будинку Сербулова на розі М'ясоїдівської і Прохорівської вулиць. Контракт було підписано з удовою покійного власника Поліною Брінетті [9]. У 1898 р він попросив одеського градоначальника дозвіл перевести фабрику з даної адреси в будинок Дур'яна по вулиці Болгарській, 3. 3 грудня 1901 р. І. Піччинеллі отримав дозвіл на відкриття макаронної фабрики в будинку Ксідо по вулиці Прохорівській, 34 в приміщення колишньої цукеркової фабрики Амбатьєло [10]. Фабрика Піччинеллі існувала до 1914 р.

Італійці були основними експортерами української пшениці в країни Західної Європи через Геную, Трієст і Ліворно, але також вони відкривали в Одесі фабрики в борошномельній та хлібопекарській справі. Відомості про першу італійську пекарню в Одесі сягають 1798 р., коли Джованні Жуанніні утримував пекарню на Грецькому ринку [16, с. 71]. З 1801 р. випіканням і продажем хліба займався Джованні Гоцці [15, с. 121]. У 1821 р. він утримував пекарню у будинку купця Н. Патракі. З ним конкурувала пекарня Джованні Тропано [15, с.122]. У 1877 р. в Одесі існувало дві фабрики з виробництва галет, одна з однією і одна з двома печами, що виготовляли продукцію на 64 тис руб. сріблом [14].

Згадана раніше італійська газета називає найбільшою італійською фірмою торговий дім «Брати Анатра». Чотири брати, Антон, Анжело, Варфоломій та Йосип походили з неможливого сицилійського роду, належали до купецького стану й нажили свої статки завдяки експорту збіжжя. При їхньому торговому домі був побудований і відкритий в 1877 р. борошномельний вітряк, що розташовувався на вулиці Московській, 12 і де працювало 12 осіб [4, арк.15]. У 1910 р. чисельність працівників фірми складала 37 осіб. Торговому дому належали й пароплави, які й доправляли товари, зокрема борошно покупцям. Фірма виготовляла близько 1,5 млн. пудів борошна та мала капіталообіг більше мільйона рублів на рік. Млин братів Анатра разом з млинами Лазаря Інбера та Григорія Вейнштейна давали 55 % борошна, що виготовлялося в Одесі. Якісна продукція цієї фірми отримувала вищі відзнаки на виставках у Барселоні (1888 р.), Парижі (1900 р.), Афінах (1903 р.) та ін. Фа-

брика родини Анатра була представлена і на всеросійській виставці в Одесі у 1910 р.

Представники родини Анатра були найбагатшим італійцями Одеси, двоє з них, Антон і Анжело, разом з родинами належали до почесних громадян міста. Найчастіше свої статки вони вкладали в нерухоме майно. Наприклад, Анжело був власником будинків по вулиці Успенській, 25 (вартість 34 тис. руб.), на розі вулиць Жуковської і Пушкінської під номером 13-23 (вартість 120 тис. руб.), на вулиці Ново-Рибній, 114-7 (25 тис. руб.), на вулиці Овідіо-польській, 15 (23 тис. руб.), на вулиці Московській, 90 (30 тис. руб.), вулиці Пушкінській, 27 (70 тис. руб.), вулиці Скоблева, 14 (125 тис. руб.), дач на Французькому бульварі під номерами 7 і 8 (30 тис. руб.), у провулку Гагаріна під номером 7 і 8 (вартістю 50 тис. руб.), маєтку в селі Кошари Тираспольського повіту Херсонської губернії, площею 3000 десятин 1707 квадратних сажень. Загальна вартість усього нерухомого майна на момент смерті Анжела у 1910 р. складала 277868 руб 15 коп. Рухоме майно, що складалося з банківському рахунку Одеського облікового банку, цінних паперів Одеської контори Державного банку, зобов'язань Селянського земельного банку та іншого складало 1 208439 рублів 88 копійок [12].

У заповіті Анжело зазначалося, що фірма «Брати Анатра» належала йому і брату Варфоломію, і згідно заповіту дружина і діти Анжело мали право на відсотки від частки Анжела або повинні були вивести його частку взагалі. Втручатися у справи фірми вони права не мали, а право власності повністю залишалось за Варфоломієм. У наступні роки фірмою керував Варфоломій та два його сини, Рафаїл і Альфред [13].

Вихідці з італійської частини Швейцарії працювали й в кондитерській справі Одеси. Як пише у своїх спогадах Олександр Дерibas, серед одеситів було популярним кафе «Фанконі» – фешенебельний заклад, кафе-кондитерська, засноване в Одесі на початку 70-х рр. XIX ст. братами Яковом та Домініком Фанконі [17, с.132]. А коли будувалася нова Біржа, то кондитерська служила для всієї комерційної Одеси місцем, де відбувалися великі угоди. Більш ніж півстоліття існувала кондитерська родини Замбрині. Ця кондитерська спочатку розташовувалася в домі Кіріко (Дерibasівська, 12), потім в домі Фраполлі, а згодом змогла переміститися в фешенебельне приміщення в Пале-Рояль [17, с. 134].

Італійці закріпили за собою справу кращих архітекторів (саме етнічні італійці традиційно займали посаду міського архітектора Одеси) та скульпторів, тому не дивно, що майже всі майстерні в місті належали їм. У 1870-х рр. найпопулярнішою і найповажнішою серед них була майстерня Сеттімо Вернетта, з капіталом своїх магазинів у більш ніж 100 000 руб. сріблом. У 1899 р. майстерні та магазини продукції з мармуру також мали Марк Молі-

нарі (вул. М. Фонтан, 3), Л. Менціоне (Поліцейська, 24) та А. Тузіні (Єкатерининська, 16) [1].

Окрім вищевказаних галузей, італійці були представлені в інших галузях господарства міста. Це були невеликі підприємства, які виготовляли продукцію для внутрішнього ринку Одеси. Міський архітектор Франческо Фраполлі мав власний завод пудри. В листопаді 1808 р. він звернувся до міського будівельного комітету з проханням про видачу йому відкритого листа на цю споруду. Дігтярні лавки належали одеському міщанину Латті [15, с.121]. У 1861-1865 рр. існувала фабрика сардинського підданого Д. де Андреса [6], яка виготовляла воскові сірники; у 1875 р. купець І. Сігаллі відкрив фабрику, що займалася виготовленням лимонаду [7]. У 1877 р була відкрита фабрика зельцерської води Антоніо Спаньєло [4, арк. 24].

Італійський підданий купець Фердинанд Брагаліо мав власну маслобаку, а його вершкове масло користувалося «великим попитом з боку середнього класу, росіян і греків» [14]. Він проводить операції від 6 до 7000 рублів на місяць. Окрім цього, Брагаліо мав скотобійню на Пересипу (одну з двох найбільших на той час) поряд з грецьким підданим Діонісієм Бенетатто, на якій на забої тварин він заробляв 20 тис руб на місяць, та на шкурах 2-3 тис. руб. на місяць [14].

16 травня 1890 р. одеському купцеві Івану Далл-Орсо було дано дозвіл на відкриття парового лісопильного заводу на вулиці Даньницькій, 35. Зведення заводу було доручено інженеру, статському раднику Вейтко [7]. Родина Далл'Орсо оселилася в Одесі ще в 1849 р. з відкриттям власного торговельного дому, маючи такі ж фірми в Марселі та Генуї. Торговий дім спеціалізувався на експорті олії та пшениці, в 1870-х рр. обсяги якого склали 1 млн. руб. [14].

Італійці були представлені в ремісничій справі. У 1848 р. в Одесі працювало 26 майстрів (10 підданих Неаполітанського королівства, 13 Сардинського королівства, 2 тосканських підданих і 1 підданий Папської області) та 15 підмайстрів, що були вихідцями з італійських держав.. Італійські ремісники найбільше були представлені в хлібному, кондитерському та ювелірному цехах [5].

Таким чином, італійці були представлені в промисловості Одеси протягом XIX ст. Передусім вони були представлені в традиційних для себе галузях: борошномельній, макаронній, кондитерській тощо. Фабрики належали, як небагатим підприємцям, так і заможним купцям, що нажили мільйони статки на здійсненні торгівлі між Російською імперією і Західною Європою. Найпоширенішою формою були дрібні підприємства, власники яких найчастіше був і майстрами. Найбільшою фабрикою була борошномельна фірма «Брати Анатра», продукція якої йшла на експорт.

Примітки

1. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. – Одесса: издательство «Одесские новости»; типография «Порядок», 1914. – 1412 с.
2. Державий архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 55-64 зв.
3. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 384а. – Арк. 4.
4. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1019. – Арк. 15-24.
5. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 21зв – 22.
6. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 398. – Арк. 1.
7. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 649. – Арк. 1.
8. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2092. – Арк. 8.
9. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2780. – Арк. 2-3.
10. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2983. – Арк. 3.
11. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 17зв.-22.
12. ДАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 7 зв.
13. Справочная книга о купцах первой и второй гильдий и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1912 г. купеческие и промышленные свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. – Одесса: «Словинская» типография Е. Хрисоголос, 1912. – С. 123.
14. Immigrazioni, emigrazioni e colonie nella russia meridionale // Gazzetta ufficiale del Regno D'Italia. – 1877. - 10 ottobre.
15. Бацак К. Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII- у першій третині XIX ст. / К. Ю. Бацак. – К., 2004. – 301 с.
16. Орлов А. А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год / А.А. Орлов. – Одеса, 1885.– С. 69-70.
17. Чарнецкий В. Вдали Италии свой / В. Чарнецкий. – Одеса: Титул, 1993. – 168 с.
18. Makolkin A. A history of Odessa. The last Italian Black Sea Colony. – Lewiston: Edwin Mellen Press, 2004. – 260 p.

Abstract

Fedenko Olena (Odessa). Italians in the development of Odesa's industry during the end of XVIII – early XX-th century

The activities of Italian entrepreneurs in Odessa late XVIII – early XX century was analyzed on the base of the archival material. The development of industries with Italian investment was studied.

Keywords: Odesa, Italians, industry, «Brothers Anatra».

УДК 94:378.018.5(477-25)

Дарія МАРЧЕНКО

(м. Київ)

Київський Інститут шляхетних дівчат (1830-ті рр.)

Розглядається історія створення організації навчально-виховної роботи в одному з осередків середньої жіночої освіти в Україні першої половини XIX ст. – Київському інституті шляхетних дівчат.

Ключові слова: Київський інститут шляхетних дівчат, статут, шляхетні дівчата, іспити, атестат, жіночі гімназії.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

У сучасній українській історичній науці та історії педагогіки дослідження генези закладів жіночої освіти XIX ст. Наддніпрянської України у складі Російської імперії стало досить актуальним завданням з огляду на популяризацію гендерної проблематики. Серед ряду досліджень окремих аспектів торкнулись праці М. Демкова, О. Лихачова, В. Овцина, М. Песковського, С. Рождественського, М. Ролле (характеристика окремих напрямів політики російського уряду щодо освіти жінок Південно-Західного краю), І. Малевича, О. Малиновського, І. Покровського (особливості навчання дівчат у церковних школах Волині), А. Буйницького, Н. Маньковського, О. Фотинського, О. Шафранського (специфіка організації духовної жіночої освіти в регіоні), А. Бикова, М. Левицький, О. Ліхачова, О. Назаревський, М. Песковський, О. Піллер, І. Шапіро, В. Щербина (праці з історії освіти жінок) та ін. У цьому контексті дослідження жіночої середньої освіти в Києві першої половини XIX ст. набуває значного наукового, пізнавального та практичного інтересу, бо саме жіночі середні навчальні заклади створили педагогічні умови для формування нової генерації жінок регіону.

Варто зазначити, що питання жіночої освіти стало розглядатися російським урядом як наслідок усвідомлення значної суспільної ролі жіноцтва. Проте бачення цієї ролі зводилося до визнання того впливу, який жінки мають на своїх чоловіків і на виховання дітей. До середини XVIII ст. лише дівчата з шляхетних сімей отримували певну домашню освіту. Проте далі цих освітніх ініціатив щодо жіноцтва справа не йшла. Саме питання середньої жіночої освіти на інтегрованих Російською імперією українських землях на-

було актуальності в 30-ті рр. XIX ст. Говорячи про передумови створення системи закладів середньої освіти для жінок український історик Т. Сухенко виділяє піднесення соціально-економічного розвитку в Російській імперії на початку XIX ст., реформи в галузі освіти, створення Міністерства народної освіти та відкриття першого жіночого середнього навчального закладу в Російській імперії – Виховного товариства шляхетних дівчат в Петербурзі [4].

Характерною рисою освітньої політики російського уряду в зазначений період був курс на асиміляцію підкорених у XVIII-XIX ст.ст. народів. Відтак, перед середньою жіночою освітою в Україні, окрім суто освітніх і виховних завдань, ставилися завдання русифікації жінок. Відтак відкриття закладів середньої освіти для них зумовлювалося актуальною вимогою часу «[...] шляхом освіти і виховання створити у краю нові покоління, котрі були б вірні Престолу [...]» [1].

Крім того, заснування жіночих шкіл у першій половині XIX ст. в імперії, пов'язувалося з розумінням недосконалості існуючої до цього системи виховання дівчат вищих станів суспільства у монастирях і приватних пансіонах. Після того як «Інститути» на українських землях підготували перших вихованок, суспільство мало змогу переконатися у перевагах інститутської освіти над вихованням у приватних жіночих закладах. Попит на інститутську освіту жінок почав активно зростати [2].

За свідченнями статс-секретаря Вілламова, Київ був одним із губернських міст в якому, за дорученням імператриці Марії Федорівни відкрили середній навчальний заклад для дівчат. Безпосереднє здійснення цього задуму належало її синові, імператору Миколі Павловичу. Виконанням завдання відкриття Київського інституту шляхетних дівчат опікувалися київські генерал-губернатори В. Левашов і Д. Бібіков, а також попечитель Київського навчального округу Є. Фон-Брадке. Для викорінення «негативного», передусім польського впливу в «Південно-Західному краї», граф В. Левашов просив дозволу царя на прискорення відкриття запланованого в Києві дівочого інституту для Київської, Волинської та Подільської губерній так як кількість дівчат із цих губерній, які виховувалися у Полтавському Інституті на кошти Приказів громадської опіки, була незначно, та й ті переважно належали до родин бідних чиновників російського походження. Вагомими причинами доцільності відкриття інституту саме у Києві була віддаленість полтавського закладу й обмеженість вакансій вихованок у ньому, що робило подібну освіту малодоступною. На думку В. Левашова «[...] все це разом узятє позбавляло батьків можливості бачити перевагу інститутського виховання перед приватними закладами, в яких вони знаходили те, що лестило їхньому смаку, самолюбству і звичаям [...]». На це донесення Київського генерал-губернатора, 14 листопада 1833 р., імператор відповів наказом забезпечити обсяги фінансування відкриття й утримання в Києві Інституту шляхетних

дівчат. Вже на початку 1834 р. імператор, на підставі отриманих від генерал-губернаторів і попечителя навчального округу матеріалів, передав Московській опікунській раді завдання виділити (двома рівними частинами) 500 000 рублів асигнаціями з тамтешнього Виховного будинку на облаштування майбутнього Київського інституту [9, с. 8-9]. Наказом імператора, кошти, що раніше нараховувались Полтавському інституту на фінансування утримання вихованок із трьох південно-західних губерній, перераховувалися до Київського інституту. Одночасно з цим Київський генерал-губернатор мав представити проекти статуту і штати майбутнього Київського дівочого інституту, а також власні міркування щодо облаштування його приміщення. Граф В. Левашов звернувся до військового губернатора, князя М.Г. Рєпніна, із проханням надіслати йому для подання імператору копії статуту і штатів Полтавського інституту. На основі отриманих з Полтави документів професор Університету Св. Володимира В.Ф. Цих, який до цього працював інспектором класів Харківського інституту, розробив проект статуту й штатів Київського інституту шляхетних дівчат. Вже 14 серпня 1834 р. граф В. Левашов отримав можливість звітувати про виконання цих проектів. Саме відкриття навчального закладу для жінок відбулося 22 серпня 1838 року.

Що стосується мети заснування у Києві Інституту для дівчат, то за проектом статуту вона полягала в тому, щоб «[...] надати безгрошове виховання дітям дворян бідного стану губерній Київської, Волинської та Подільської й дати можливість, за помірну плату, отримати таку ж освіту донькам заможних батьків цих же губерній [...]» Управління Інститутом, за проектом статуту, покладалося на Раду в складі: Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора (голова), попечителя Київського навчального округу, Київського цивільного губернатора, члена ради по господарській частині, Київського губернського предводителя дворянства і трьох депутатів від дворян південно-західних губерній. Склад ради затверджувала імператриця.

Чергові засідання Ради відбувалися щотижня, надзвичайні за потреби. Віданню Ради підлягали: розгляд відомостей і звітів з навчальної та економічної частин, рішення про переведення вихованок у вищі класи, про нагороди й випуск їх, призначення та звільнення працівників інституту, подання до нагородження, присвоєння чинів і надання пенсій службовому персоналу, розслідування у разі порушення службових обов'язків. Загальне керівництво закладом здійснювалось Київським, Волинським і Подільським генерал-губернатором. Вся навчальна робота контролювалася попечителем Київського навчального округу, який мав спостерігати «[...] за поступовістю й правильним напрямком викладання вчителів і за виконанням ними своїх обов'язків, а рівно й [...] за старанністю учениць, заохоченням старанних [...] і стягненням з недбайливих [...]», що забезпечувалося доганами й «словесними приниженнями». На інспектора класів покладалася контроль за зміс-

том навчального процесу, підручниками, бібліотекою, збирання інформації про роботу вчителів інституту. Перед початком кожного навчального року інспектор перевіряв учительські конспекти навчальних предметів, що викладалися, а наприкінці навчального року – контролював іспити й стежив за результативністю навчального процесу.

Безпосереднє управління усім господарством Інституту належало члену Ради до цієї частини, який саме ведення справ покладав вже на свого помічника, що мав у своєму розпорядженні економа і економку. Обов'язками останніх були нагляд за охайним утриманням будівель і подвір'я Інституту, контроль за тверезою поведінкою і виконанням своїх обов'язків прислугою, закупівля усіх продуктів в належній кількості і гарної якості, ведення інвентарної книги. Контроль за головною будівлею, де містилися класи, лікарня, швейна майстерня і пральня, доручався економці. Всі звіти про витрати перевіряв помічник керуючого господарської частиною, після чого бухгалтер заносив їх у звітну книгу, яку щомісяця перевіряв член Ради. Для всіх витрат належало складати кошториси на цілий рік вперед.

При вступі до навчального закладу майбутні освітянки віком від 9 років, проходили відбір, за результатами якого їх розміщували у відповідних до їх здібностей класах[9, с. 14-16]. Тривалість навчання становила шість, а з підготовчим класом – сім років, який розподілявся на три класи (в кожному вчилися по два роки). В навчальному закладі викладали такі обов'язкові дисципліни: закон Божий (православного, римо-католицького та лютеранського віросповідань); російська мова та словесність; історія (російська та всесвітня); географія (вітчизняна та загальна); арифметика та основи геометрії; фізика (загальні основи); природознавча історія; французька, німецька, польська мови; малювання та каліграфія. Значна увага приділялася предметам трудового циклу. Моральне виховання було спрямоване на зміцнення у вихованок любові до праці й порядку, що відповідало їхньому призначенню в родині та суспільстві. Викладанням основ наук і мистецтв (до них належало витончене рукоділля) здійснювалися розумовий розвиток і виховання художнього смаку. Крім того, ставилася мета – ознайомити вихованок з технологією приготування їжі, пошиття одягу, з основними правилами ведення домашнього господарства. Дівчат вчили шити білизну і верхній одяг. Вони мали змогу практикуватися на «зразкових кухнях», зобов'язані були відвідувати комори із харчовими продуктами. Згідно з навчальним планом на опанування рукоділлям у середньому відводилося дві години за тиждень у кожному класі [7; 9, с. 12]. По закінченню кожного курсу дівчата мали складати перехідні іспити, які проводились, переважно, у червні місяці [9, с. 13]. Для переведення до старшого класу необхідно було скласти такі іспити – катехізис, священна історія, граматики, три вищеназвані іноземні мови (потрібно було вміти вільно спілкуватися на них); володіти чотирма арифметичними

діями з цілими числами і дробом, мати загальні поняття про географію, історію, знати стислі характеристики всіх частин світу і основи мінералогії [3].

Вся виховна частина і внутрішнє управління Інститутом здійснювались «начальницею». Крім того, на неї покладался обов'язок відвідувати класи і стежити за навчанням вихованок і взагалі за всім благоустроєм всередині закладу. Обрання начальниці належало Раді, а затвердження – імператриці. На допомогу начальниці призначалися «класні дами». Вибір класних дам надавався начальниці, а ствердження – Раді. На заняттях з вихованками класним дамам допомагали «пепін'єри» – по дві на клас. «Пепін'єри» обиралися Радою з казеннокоштных вихованок, з власної згоди останніх і з дозволу їхніх батьків, але не більше, як на два роки, хоча вони могли залишити заклад і раніше цього терміну.

Навчальний рік по починався з 1 серпня і тривав до 1 липня [9, с. 14-15]. Інститутський день був розподілений наступним чином: о 6.00 ранку – підйом; о 6.30 – вихованки збиралися до загальної зали для молитви, після чого йшли на сніданок; від сьомої до восьмої години з 7.00 до 8.00 був вільний час; час з 8.00 до 9.00 було призначено для приготування до уроків; з 9.30 починалися дві перші «пари» і тривали до 12-ї години. З 12-ї до 13-ї по полудні – був час обіду, після чого наступна година призначалася для відпочинку. Від 14.00 до 16.00 у всіх класах проводились два останніх уроки. Після уроків дівчат відводили поїсти в столову, після чого до 18-ти годин вечора був час відпочинку. З 18.00 до 20.00 було призначено час для приготування до уроків наступного дня, о 20-й годині учениці вечеряли; після вечері слідувала вечірня молитва і півгодинний відпочинок, після чого всі вихованки лягали спати [10, с. 244-245, 247]. Вільний вхід до Інституту мали тільки члени Ради, інспектор класів і помічник управляючого господарською частиною, починаючи з ранку і до 22.00. За спогадами однієї з випускниць цього навчального закладу, «учениць відпускали лише на канікули», а прийом гостей був обмежений у часі і проводився під наглядом: «[...] Прийом відвідувачів відбувався наступним чином: гостей зустрічали по парам чергові учениці, які ходили по залі під наглядом класної дами. Чергували тільки старші учениці. Вони підходили то до одного, то до іншого з відвідувачів, що стояли біля ґрат, і запитували: кого вам угодно? Потім йшли за скляні двері й викликали необхідну ученицю. Цей день був святом як для чергових, так і для відвідуваних» [10, с. 259]. Щодо недоліків навчально-виховного процесу, та ж вихованка згадувала: «[...] Не було часу ні займатися нашими характерами, ні вивченням наших індивідуальностей, та й уміння не було [...] Другим недоліком нашого інститутського виховання, особливо відчутним в нашому класі, була відсутність солідарності, міцною моральною зв'язку між ученицями; внаслідок цього клас був вкрай нерівний, хороші учениці трималися окремо від середніх, середні – від гірших і т.д. [...] Роз'єднаність

учениць між собою підтримувалися ще тим, що в кожному класі було кілька або одна опальна, яка чому-небудь раз сильно провинилася, спілкування з такими вважалося ознакою великої зіпсованості. Таку ученицю всі пригноблювали, при кожному зручному випадку дорікали [...]. Відсутність певної виховної системи дало очевидні і важкі для нас плоди[...]. До кінця інститутського життя ми не знали навіть, що значить бути доброю, енергійною, стійкою. Готуючись до виховання дітей, ми не мали навіть основних понять про психологію душі людської [...]» [10, с. 259].

У третьому, останньому класі, заняття проводили професори Київського університету Св. Володимира, в першому і другому класах – кращі викладачі київських гімназій. По закінченню навчання кожній випускниці видавався атестат [3]. Атестат, надавав їм право, не складаючи додаткових іспитів, отримати свідоцтво на звання домашньої наставниці, право викладання у чотирьох молодших класах жіночих гімназій, крім того, випускниці могли бути виховательками дворянських і купецьких дітей [2].

Таким чином, на прикладі одного з осередків жіночої освіти на українських землях – Київського інституту шляхетних дівчат бачимо, що фактично такі заклади стали першими школами для представниць жіночої статі шляхетного походження країни. Своєю діяльністю ці заклади сприяли процесу поширення освіти і культури, підготували значний контингент вихованих і освічених учительок та виховательок, а також фактом свого існування посилювали усвідомлення необхідності й важливості ґрунтовної освіти для жіноцтва. Та все ж попри своє позитивне значення, вони не могли не мати недоліків.

Примітки

1. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. - 2006. - № 2. - с.55.

2. Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат півдня України др. пол. XIX – на поч. XX ст. / В. А. Добровольська // Історичний архів (збірник наукових праць) Збірник праць / Миколаїв, 2009: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-187.html>

3. Київський інститут шляхетних дівчат / Енциклопедичне видання у 6-ти томах «Україна: хронологія розвитку», видавництво «Кріон»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/tovaristva-ta-viznachn-mitts/ki-vskiy-nstitut-shlyakhetnikh-d-vchat-/>

4. Київський Інститут шляхетних дівчат та його бібліотека: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/node/900>

5. Інститут шляхетних дівчат: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gyrno.net/info/uk/old/%D1%96nstitut-shlyakhetnikh-d%D1%96vchat-starii-ki%D1%97v>

6. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К., 2003. – С. 139.
7. Лихолат О. Яким було трудове навчання дівчат у загальноосвітніх школах України до 1917 року / О. Лихолат // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1997. – № 3. – С. 44.
8. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні у XIX ст. / Т. Сухенко // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 7. – С. 80-84.
9. Захарченко М. М. Історія Київського інститута благородних девиц: 1838-1888 г. / Сост. чл. Совета, инспектор кл. Киев. ин-та М. М. Захарченко. – Киев: тип. С. В. Кульженко, 1889. – 164 с.
10. Воропанова М. Институтские воспоминания / М. Воропанова // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подгот. текста и прим. Г. Г. Мартынова. – М.: Ломоносовъ. – 2013. – С. 237-262.
11. Институт благородных девиц: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://masterok.livejournal.com/1452903.html?page=1>

Abstract

Marchenko Daria (Kyiv). Institute for Noble Maidens (1830-ies)

History of the organization of educational work in one of the centers of secondary female education in Ukraine during the first half of the nineteenth century (Kyiv Institute for Noble Maidens) is studied.

Keywords: Kyiv Institute for Noble Maidens, charter, noble girls, exams, certificate, women's gymnasium.

УДК 930.85

Євген ПОКРОВСЬКИЙ
(м. Київ)

**Розвиток капіталістичних відносин у
Надніпрянській Україні (на прикладі формування ринку цінних
паперів Російської імперії)**

Розглядається становлення акціонерної форми господарювання в економіці українських губерній Російської імперії в середині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано розвиток акціонерних товариств, товарних і фондових бірж як організованого ринку цінних паперів.

Ключові слова: ринок цінних паперів, акції, облігації, фондова біржа, акціонерні товариства, Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків, Київський машинобудівний і котельний завод Гретера і Криванека.

Науковий керівник – *Арехова Олена Василівна*, учитель історії та правознавства ПП «Навчальний заклад «Європейський колегіум»

Питанням дослідження розвитку ринку цінних паперів займалося багато науковців як іноземних, так і вітчизняних. Серед іноземних вчених варто виділити Е. Бредлі, Р. Тьюлза та інших. Серед вітчизняних окремо відзначають таких вчених: А. Басова, Є. Бесєдіна, Р. Бівшева, О. Волошина, В. Галанова, які досліджували розвиток національного ринку цінних паперів. Проте, недостатньо висвітленим й досі залишається становлення й розвиток акціонерних товариств, окремих фондових інструментів у середині XIX – на початку XX ст., а також фондових бірж на теренах Наддніпрянської України.

Метою статті є аналіз основних чинників соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст., що призвели до появи й стрімкого розвитку акціонерних товариств і ринку цінних паперів.

Неспинний розвиток міжнародної морської торгівлі, як один із економічних результатів епохи великих географічних відкриттів, вимагав значного припливу капіталу для його подальшого спрямування на фінансування розвитку заокеанських ринків збуту, джерел сировини та матеріально-технічної бази мореплавців. Об'єднання капіталів декількох учасників у формі акціонерних товариств для подальшого сумісного використання та отримання прибутку, що юридично оформлювалося у вигляді володіння акціями, виявилось надзвичайно гнучкою та життєздатною формою господарювання, яка не втратила своєї актуальності й сьогодні. Організований ринок цінних паперів запропонував зрозумілий та зручний механізм двостороннього обміну грошових коштів на паї та акції, створивши тим самим передумови для вільного обігу, в томі числі, і на міжнародному рівні, капіталу.

Акціонерна форма господарювання відома в Росії з кінця XVII – початку XVIII ст. Своїми указами 1699, 1706, 1711 та 1723 рр. Петро I рекомендує торгувати та вести справи компаніями, при цьому мати загальну раду підприємства, що, на думку царя, сприяло б більш ефективному веденню торгівлі [6, с. 215-226]. Вважається, [6, с. 221], що першим в історії Росії акціонерним товариством була заснована 24 лютого 1757 р. «Російська в Константинополі торгова компанія». Ініціаторами створення компанії виступили венеціанські купці. Створення першого акціонерного товариства дало поштовх і для створення інших подібних підприємств. Так, в 1758 р. засновується Компанія Перської торгівлі, в 1762 – Акціонерний емісійний банк, а в 1798 – Російсько-Американська компанія, [6, с. 222].

Указом імператриці Катерини II 1782 р. «Про дарування купецтву привілей, відзнак та нових способах розповсюдження та посилення торгових під-

приємств» [5, с. 114], вперше в історії держави було законодавчо закріплено три форми підприємницьких товариств: повне товариство, товариство на вірі та товариство по частках (акціонерне товариство). Цій указ згодом увійшов до Своду законів Російської імперії та був виділений як окрема глава в Торговому статуті «Про торгові товариства» [3, с. 102].

Станом на 1 січня 1861 р. в Російській імперії налічувалося біля 120 акціонерних товариств із загальним капіталом близько 100 млн. руб., зокрема й 35 млн. руб. – у промисловості. До 1881 р. кількість акціонерних товариств збільшилася до 635, а сукупний капітал – до 840 млн. руб. Великі акціонерні капітали та облігаційні позики залізничних акціонерних товариств мали урядові гарантії та відносилися до сфери виробничого державного кредиту [1, с. 321].

У часи економічного підйому у 90-х рр. XIX ст. кількість акціонерних товариств у Росії подвоїлась. Загальна сума капіталу досягла 2,4 млрд. руб., в тому числі капітали акціонерних товариств у промисловості збільшилися в 3 рази та склали 1,5 млрд. руб. До 1914 р. 2 235 акціонерних товариств мали вже капітали в сумі 4,7 млрд. руб., з яких на долю 1 621 акціонерного товариства в промисловості припадало 3,2 млрд. руб. [1, с. 334].

Отже, акціонерна форма господарювання набувала в період становлення та розвитку капіталізму в Російській імперії колосального розповсюдження. Така динаміка пояснюється, з одного боку, економічним та законодавчим стимулюванням з боку держави, а з другого боку – універсальністю та простою ринкових механізмів залучення нових капіталів на розвиток підприємства. Акціонерні товариства дореволюційної Росії займали ведучу позицію в тяжкій промисловості. Слід зауважити, що саме на підприємствах акціонерної форми власності вироблялося до 60 % промислової продукції держави.

У 1870 р. було засновано «Товариство цукробурякових і рафінадних заводів братів Терещенків» з початковим капіталом у 3 млн. руб., що до 1900 р. досяг вже 8 млн. руб. [7, с. 270-274]. Товариство було суто сімейним, його акції на ринку цінних паперів не з'являлися, а були розподілені між членами родини Терещенків. Головне управління, що керувало справами товариства, розміщувалося в Києві. Під його керівництвом перебували розташовані у найбільших містах Російської імперії 14 контор, які займались збутом готової продукції. Цукор продавали не лише на внутрішньому ринку, а й експортували за кордон. Для зменшення втрат в Одесі, у Карантинній гавані, було споруджено кам'яний пакгауз і відкрито два магазини. Зокрема, в тому ж 1900 р. товарообіг товариства становив 12 млн. руб., заводи виробили близько 2,5 млн. пудів цукрового піску та рафінаду [7, с. 270-274]. Лише один Михайлівський – найбільший серед заводів, на якому працювали в той час майже 500 робітників, випустив рафінаду і патоки на суму близько 3 млн. руб. За розмірами готової продукції й основним капіталом Товариство бра-

тів Терещенків наприкінці XIX ст. було найбільшим у цукровій галузі країни. На початку XX ст. родина Терещенків мала 11 цукрозаводів: 9 власних і 2 орендованих, на яких вироблялося залежно від врожаю сировини й кон'юнктури ринку 9-10 % цукру імперії. Якщо в 1899-1900 рр. виробництво цукру на всіх заводах Російської імперії становило 48,45 млн. пудів, то на підприємствах Терещенків – близько 4,5 млн. пудів. У 1910-х рр. обсяг продукції на цукрозаводах досяг уже 6,6 млн. пудів, вартість якої оцінювалася в 27,7 млн. руб. [8, с. 263-267].

Вже в перші два десятиліття діяльності Товариства братів Терещенків, у тому числі й кризові роки (1843-1876), його власники отримували величезні прибутки. Так, у 1872-1873 рр. від шести цукрозаводів було одержано 376,2 тис. руб. чистого прибутку. У 1884 р. у відомості «Рахунок прибутків і збитків» товариства зазначалося, що «Одержано прибутку з 1 травня 1883 р. по 1 вересня 1884 р. 738,85 тис. руб.». У середині 80-х рр. XIX ст. брати Терещенки лише від діяльності акціонерного товариства отримували близько 3-4 млн. руб. прибутків [7, с. 270-274].

Історія відомого київського заводу «Більшовик» почалася наприкінці XIX ст. У грудні 1881 р. швейцарський бізнесмен Яків Якович Гретер викупив у київському передмісті Шулявка приблизно 4,4 га казенної землі. На цій ділянці він разом з німецьким інженером Філіпом Мозером відкрив Київський чавуноливарний і механічний завод. Підприємство мало виробляти устаткування для цукрових і цукро-рафінадних заводів, які у той період переживали значний підйом [4, с. 211].

У 1888 р. Філіп Мозер, забравши свій капітал, залишив підприємство. Гретер прийняв у компаньйони Йосипа Криванека, а також польських фінансистів, власників однойменної відомої будівельної фірми Лідке і Кукша. Статутний капітал підприємства становив 1 млн. руб. Контрольний пакет (324 акції) залишився за Гретером, Кукш одержав 101 акцію. Криванеку, якого призначили директором підприємства, дісталася лише 10 іменних акцій [4, с. 211].

1890 р. розпочалася масштабна реконструкція підприємства. Основними цехами стали чавуноливарний, котельний, токарський, ковальський і цех рафінадних форм. Завод був одним з найбільших київських роботодавців. Вже 1894 р. на заводі працював 931 робітник. За кількістю працівників підприємство поступалося в Києві лише Головному залізничним майстерням.

Завод Гретера і Криванека зайняв майже монопольне становище в області постачання устаткування для цукрових заводів. Вчасно завод починає займатися і залізничним будівництвом. Підприємство розпочало виробництво рейок та підвісних мостів, що постачалися Товариству Московсько-Києво-Воронезької дороги, Товариству Київської міської залізниці, Польській і

Миколаївській залізницям. У 1903 р. на підприємстві було проведено чергову модернізацію: спорудили мартенівську піч і монтажний цех.

Згідно річного звіту АТ «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера і Криванека» за 1909 р. чистий річний прибуток підприємства становив понад 225 тис. руб., основний капітал – 1,25 млн. руб., земельна власність і матеріальні активи оцінювалися в 2,8 млн. руб. Констатувалася стабілізація виробництва, підірваного страйками 1905-1906 рр. [4, с. 215]. У 1908 р. було відкрито ширококоліїну залізничну гілку між станцією Святошин і територією заводу довжиною близько 5 верст. У 1909 р. на заводі розпочали випуск першого дизельного двигуна російського виробництва.

У зв'язку із початком Першої світової війни у Російській імперії почався масовий відплив іноземних капіталів. 2 лютого 1915 р. Микола II затвердив положення Ради міністрів, що стосувалося бізнесу іноземців у Російській імперії. Торкнувся цей законодавчий акт і заводу Гретера і Криванека. Основні акціонери, Гретер і Кукш, швейцарські та російський піддані, репресіям не піддавалися.

1916 р. завод почав працювати на потреби оборони, виготовляючи артилерійські снаряди. В умовах воєнного часу за виконання замовлень підприємству платили мало. На заводі почали використовувати дешеву робочу силу німецьких військовополонених: на кінець 1916 р. з 840 працівників військовополонені становили 200 осіб [10].

У 1918 р. власники заводу Гретер і Криванек продали підприємство і залишили Росію. Завод був націоналізований та перейменований 1919 р. у «Перший державний машинобудівний завод», а у 1922-го до річниці більшовицького перевороту – у завод «Більшовик».

Отже, процеси прискорення економічного розвитку у пост реформені часи другої половини XIX сторіччя в Україні та Росії мали загальні передумови та тенденції розвитку. Безумовно, географічне положення, наявність стратегічно важливого для розвитку торгівлі Чорного моря, родючі чорноземи та історично зумовлений розвиток сільського господарства, сприяли тому, що найбільшого розвитку акціонерна форма господарювання як найпрогресивніша на той час форма побудови економічних взаємовідносин знайшла саме в сільському господарстві, зокрема, в побудові «солодкої імперії» Терещенків. З роками за умови талановитого керівництва, підтримки з боку держави на «Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків» досягло 10 % від загальноросійського виробництва цукру. При цьому специфікою товариства було використання виключно родинного капіталу без залучення зовнішніх інвесторів.

Разом з тим, природні багатства Донецького басейну, а саме вугілля та залізна руда, дали поштовх для будівництва та розвитку видобувних й переробних підприємств на сході держави. Машинобудування, енергоємні галузі

важкої промисловості, високий рівень технічної підготовки кадрів, наявний неосяжний внутрішній споживчий ринок сприяли і розвиткові важкого машинобудування в таких промислових центрах як Київ, Харків, Донецьк. Необхідність задовольняти потреби армії, з одного боку, призупинили поступовий розвиток промислових підприємств східного регіону, а з іншого боку – надали новий імпульс та ринок збуту для промислових підприємств. Однак націоналізація, оголошена після перемоги Жовтневої революції, фактично звела нанівець ефективного приватного власника в Україні та зупинила тривале зростання економіки держави, яке спостерігалось з середини XIX до початку XX ст.

Створення численних акціонерних товариств на теренах Російської імперії вимагав і організації спеціалізованого впорядкованого ринку обігу капіталу – ринку цінних паперів. Отже, виникнення ринку цінних паперів в Росії є логічним продовженням та зумовлено розповсюдженням акціонерної форми господарювання. Його розвиток свідчив про те, що імперія поступово входила в коло розвинутих промислових держав, підіймалася на новий рівень соціально-економічного розвитку, який вимагав кумуляції грошових накопичень промисловців, торговців, банків, звичайних громадян.

Найстарішим цінним папером в історії Росії є вексель – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити визначену суму грошей власнику векселя після настання строку. Ні один з існуючих інструментів сучасного фінансового ринку, крім, звичайно, самих грошей не може зрівнятися по своєму історичному значенню з векселем.

Вперше вексель з'являється в обігу в Росії ще за часів Петра I. Через небезпечність транспортного сполучення та нерегулярність роботи пошти векселі, емітовані державою, почали застосовуватися для переказу казенних грошових коштів між територіальними одиницями із залученням купецької гільдії [2, с. 15].

Перший законодавчий акт, який врегулював вексельний обіг в державі, був статут Петра II, виданий у 1792 р. російською та німецькою мовою. В його основу були покладені існуючі на той момент німецькі вексельні статuti.

Розвиток вексельного обігу призвів до виникнення безготівкових грошових розрахунків та витіснення з традиційного грошового обігу металів - золота і срібла, заміні еквівалентів мінового обороту паперовими символами. Саме вексель став поштовхом до створення сучасних найпоширеніших засобів платежів і розрахунків – банкнот, чеків, акредитивів. Розвиток різноманітних інструментів ринку цінних паперів - акцій, облігацій, депозитних сертифікатів і їх похідних, йшов так само на базі векселя [2, с. 22].

Днем народження ринку цінних паперів в Росії можна вважати 1769 р., коли в Амстердамі було розміщено перший випуск державних казначейсь-

ких зобов'язань Російської імперії. На внутрішньому російському ринку цінних паперів державні боргові зобов'язання з'явилися значно пізніше, у 1809 році [6, с. 152].

Економічні реформи 1870-х рр. створили передумови для виникнення й боргових зобов'язань місцевих органів влади. Поява цих фондкових інструментів була обумовлена гострою нестачею коштів для розвитку культурно-господарського життя місцевої громади.

Державні папери випускалися як іменні, так і на пред'явника. З 1906 р. власник облігацій державних позик на пред'явника отримав можливість замінити їх на іменні облігації або так звані посвідчення іменного запису.

Вперше законодавче визначення акції в Росії отримали в 1799 р. в Указі Павла I «Про найменування компанії, яка була створена для промислу та торгівлі по Північно-Східному морю промислів та торгівлі Російсько-Американської компанією». Саме із цим документом в російське законодавство увійшли перші спроби врегулювання обігу акцій як одного з видів цінних паперів. Однак, подальший розвиток правове регулювання обігу акцій не отримало: кодифікація російського цивільного законодавства, наслідком якої стало створення «Гражданского уложения», не містило будь-яких чітких положень щодо акцій [1, с. 125]. У 1830-х рр. на фондовому ринку Росії з'являються в обігу акції та облігації приватних компаній, емісія та обіг яких регулювався прийнятим в 1836 році законом про промислові товариства.

Відміна в 1861 р. кріпосного права сприяла бурхливому розвитку приватної власності в Росії, що, в свою чергу, призвело до значного зростання кількості акціонерних товариств – емітентів акцій. Для залучення все більшої кількості інвесторів на ринок, тогочасні емітенти обіцяли високі дивіденди власникам своїх цінних паперів. Окрім того, створена за часів царювання Олександра III система захисту іноземних інвестицій сприяла притоку капіталу в Росію та пожвавленню ринку акцій.

З 1864 року російським урядом почали випускатися «призові» державні облігації, які зазвичай розміщувалися із премією. В період правління Олександра II уряд Росії розпочав випуск облігацій і в валютах інших держав: французьких франках, німецьких марках, в фунтах стерлінгів тощо. Такий крок сприяв значному притоку іноземного капіталу [1, с. 120-135].

Наступною новацією російського уряду 1883 р. були так звані рентні цінні папери, по яких передбачалася щорічна виплата процентного прибутку, але були відсутні зобов'язання емітента щодо погашення паперів у визначений строк. Разом з тим, умови випуску передбачали право держави періодично викупати ці папери на фондовій біржі. Папери користувалися таким значним попитом, що їх випуску щороку збільшувалися та на початку XX ст. фактично стали основною формою державної позики. В 1895 р. ку-

пони 4% рент вільно оберталася на російському ринку в якості альтернативних грошових знаків [1, с. 120-135].

Особливою популярністю серед іноземних інвесторів користувалися акції та облігації російських залізниць та банків. Ці папери являли собою найважливіші інструменти інвестиційної політики держави. Емісія цінних паперів приватних акціонерних товариств під державні гарантії сприяли справжньому буму на ці папери. Саме завдяки залученню грошових коштів шляхом випуску «залізничних» паперів в Росії відбулося справжнє «залізничне чудо»: за наступні десять років протяжність залізниць збільшилися до 70,9 тис. км, поступаючись у світові тільки США [1, с. 120-135].

Слід зазначити, що загальні тенденції, які були притаманні ринку цінних паперів (фондового ринку) Російської імперії, мали місце і на фондовому ринку України. Основними покупцями цінних паперів (інвесторами) в Україні були представники молодого покоління капіталістів, мешканці крупних міст та обласних (губернських) центрів. Найбільшою популярністю у населення користувалися державні цінні папери, в тому числі і папери приватних акціонерних компаній із державними гарантіями, а також акції московських та санкт-петербурзьких банків [9, с. 221-225]. Однак, така тенденція змінилася у 1911-1913 рр.: саме у цей період спостерігалось заснування нових промислових підприємств та копалень у Донецькому басейні, що, в свою чергу, призвело до емісій (випуску) акцій та облігацій цих підприємств [9, с. 227-230].

Отже, виникнення та формування фондового ринку в Російській імперії вимагало і створення установи для впорядкованої торгівлі фінансовими інструментами. Саме такими були передумови виникнення російської біржової торгівлі. Специфікою російських бірж було те, що на початку свого розвитку до 30-х рр. XIX ст. вони були переважно товарними. Саме товарна специфіка і залишилася провідною для ведучих бірж України: Одеської, Миколаївської та Київської. На відміну від провідних західних бірж, біржі в Росії хоча формально й були підпорядковані державі в особі Міністерства фінансів, були самостійними та самоврядними установами. Слід підкреслити, що на російських біржах майже була відсутня спекуляція. Ці особливості були дуже привабливі для західних інвесторів та професійних маклерів. Документом, який регулював діяльність російської біржі, був її статут, затверджений біржовими зборами і погоджений міністерством.

Активізації біржової торгівлі в Україні сприяла побудова в 1870-х рр. залізниць від Києва до Одеси та відкриття Суецького каналу. Ці історичні події сприяли збільшенню обсягів торгів на товарних біржах України збіжжям, цукром, борошном в десятки разів та визнанню товарних бірж України провідними в імперії.

Примітки

1. Акционерное дело: ученик / [В. А. Галанов, З. К. Голда, О. А. Гришина и др.]; под. ред. В. А. Галанова. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 544 с.
2. Балашова Ю.В. Вексель в торговом обороте / Ю.В. Балашова, И.А. Козакова. – М.: Консультант, 1994. – 115 с.
3. Бушуев С.В. История государства Российского: Историко-библиографические очерки. XVII-XVIII вв. / С.В. Бушуев. – М.: Знание, 1994. – 158 с.
4. Грідчина М. В. Управління фінансами акціонерного товариства:[навч. посіб.] /М. В. Грідчина. – К.: А.С.К., 2005. – 384 с.
5. Зуев М. Н. История России с древнейших времен до конца XXI века / М. Н. Зуев. – М.: Дрофа, 2004. – 220 с.
6. История России с древних времен до конца XIX века. / Под ред. А. Н. Сахарова. – М.: Просвещение, 2001. – 459 с.
7. Павлоцький В. Я. Експортні контракти в організації зернової торгівлі України на початку XX сторіччя / В. Я. Павлоцький // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць ОДЕУ. – Вип. 7. – Одеса: АТЗТ ІРЕНТТ, 2000. – 324 с.
8. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем : Ист.-экон. исслед. / М. И. Туган-Барановский-Харьков: Пролетарий, 1926. – Том 1. Истор. разв. рус. фабр. в XIX веке. – 446 с.
9. Хромов О. П. Біржі як об'єкт наукових досліджень М. І. Тугана- Барановського / О. П. Хромов // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. Вип. 39-40 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2007. 287 с.
10. Збірки наукових праць / Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 43/ 5. Біржі України в XIX – на поч. XX ст.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://politics.ellib.org.ua/pages-5709.html>

Abstract

Pokrovskiy Evgen (Kyiv). The development of capitalist relations in the Dnieper Ukraine (on the example of the formation of the securities market of the Russian Empire)

Establishment of joint-stock form of management in the economy Ukrainian provinces of the Russian Empire in the middle of the XIX - early XX is studied. Development of joint stock companies, commodity and stock exchanges as organized securities market has been analyzed.

Keywords: market securities, stocks, bonds, stock exchange, joint stock company, and sugar beet refinery of brothers Tereshchenko, Kyiv Engineering and boiler plant of Grether and Kryvaneko.

УДК 343.9.02:[008+94](450.82)“18”

Вікторія ДІКАНОВА
(м. Київ)

Сицилійська мафія наприкінці XIX ст.: культурно-історичний контекст

Висвітлюються культурно-історичні засади сицилійської мафії як специфічної соціально структури. Особлива увага звертається на обряд ініціації та роль сімейних зв'язків, як визначальних у ідентифікації мафії як культурного феномену.

Ключові слова : сицилійська мафія, культурний феномен, ініціація, честь, капо, релігія, сімейні узи.

Науковий керівник – *Мальований Олександр Олексійович*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.

Метою статті є виокремлення та аналіз культурної складової унікального історичного явища – мафії, наприкінці XIX ст.

Історіографічною базою дослідження є праця «Мафія сицилійського села, 1860-1960: Вивчення насильницьких селянських підприємців» видана в 1988 році Антоном Блоком, де вперше демонструється, як «мафія» стала мережею, що виростає зі складної політико-економічної кон'юнктури. У 90-х рр. XX ст. вивченням таємного соціального інституту займалися такі вчені як Раймондо Катанзаро та Дієго Гамбетта. На початок XXI ст. припадають публікації Діккі Джонсона та Летиції Паолі. Їхні праці характеризуються ґрунтовним викладом генези мафії вже в якості визнаного кримінального бренду. Нині проблематикою мафіозної діяльності займаються Лупо Сальвадоре, Андре Седілот та Андре Ноел.

В умовах поглиблення кризових явищ державних інституцій виникає вакуум державної влади і безпекових функцій. Зокрема, цими обставинами намагаються скористатися своєрідні «добродії», а якщо конкретніше – окремі злочинні угруповання, нібито для захисту прав законної власності, а насправді – для утримання державної влади у своїх руках. Роками, а то і століттями, триває жорстока боротьба за владне кермо між державною владою та кримінальними групами. Саме за таким історичним сценарієм склалася доля Італійської республіки.

Зародження італійської мафії відбувається в особливому місці – на середземноморському острові Сицилія, в провінції Палермо. Завдяки своєму унікальному географічному положенню острів завжди перебував між сходом і заходом, як між молотом і ковадлом. Протягом століть він служив ареною

бурхливих політичних та історичних подій. Одні завойовники змінювали інших, різні культури змішувалися, обумовлюючи своєрідність острова [5, с. 40].

Виникнення мафії – це наслідок життєдіяльності суспільства зумовлений особливим (локальним) менталітетом [1, с. 11]. Чіткий час появи історичного феномену не виявлений, оскільки прототип даної діяльності простежується ще з IX ст. (арабське завоювання Сицилії) і закінчується остаточною ідентифікацією мафії наприкінці XIX ст. (інкорпорація Сицилії до складу Італії).

Варто зазначити, що найпильніші дослідження етимології слова «мафія» не дають вичерпної відповіді на питання про його походження. Остаточно констатувати можна лише те, що цей термін повністю залежить від сицилійської історії, адже на цій території ще до часів приєднання острова в склад Італії 1861 року стараннями Джузеппе Гарібальді, крім корінних жителів, проживали греки, араби, вандали, готи, нормани, французи, іспанці та італійці. Безперечно, культурний обмін не міг пройти повз, навіть, такої своєрідної громади як сицилійці [8, с. 14-16].

Мафія – це не тільки історико-політичний, соціально-економічний, але ще й культурний феномен. На нашу думку, культурний аспект цього явища є визначальним, адже саме він відокремлює мафію від звичайної організованої злочинності та формує її особливість.

Принципи, норми та правила поведінки мафії зобов'язані своїм походженням історії середземноморської, а конкретніше, сицилійської культури. Вчені неодноразово заявляли, що даний вид кримінальної діяльності це своєрідна секта чи релігія з власною ідеологією, в центрі котрої стоїть поняття честі та дружби як інструменту взаємовідносин [4, с. 33].

Уся тогочасна мафіозна діяльність регламентувалася кодексом честі, який був чимось більшим, ніж просто перелік правил. Стати «людиною честі» означало переродитися, вступити в новий етичний універсум. Честь мафіозо – це своєрідний титул або звання, знак нової особистості, нової етичної приналежності.

Ініціаційний ритуал – це символічне народження мафіозо, в ході якого кандидат приносив клятву мовчання і вірності до самої смерті, при цьому тримаючи в руках палаючий образ (зазвичай зображення Благовіщення). Цілком очевидно, що члени мафії сприймали подібні ритуали всерйоз, як питання честі, життя і смерті [3, с. 31].

Обряд посвячення демонстрував, що честь, як статус, треба заслужити. До тих пір поки він не став «людиною честі», кандидат в мафіозі знаходився під пильним наглядом і проходив випробування: майже завжди необхідною умовою для вступу в мафію було вчинення вбивства. У період підготовки кандидату постійно нагадували, що, поки він не пройшов ритуал, він – ніхто і ніщо. Тому ініціація була найважливішою подією в житті мафіозі. Спалю-

вання священного образу символізувало смерть звичайної людини і його відродження в якості «людини честі».

При посвяті кандидат приносив клятву покори – це перша опора кодексу честі. «Посвячений» завжди слухався свого капо (боса) і ніколи не питав лишнього. Один із способів усвідомлення необхідності повного підпорядкування є одночасно головним випробуванням: мається на увазі здатність вбивати жінок і дітей. Сицилійська мафія завжди виявляла чутливе ставлення до подібних випадків; мафіозі не втрачали нагоди нагадати про те, що і пальцем не торкалися ні дітей, ні жінок. Слід визнати, що багато «людей честі» і справді прагнули дотримуватися цього принципу [7, с. 72].

Зрозуміло, що мафія не чинила дітовбивств – не в останню чергу через те, що такі злочини могли зіпсувати її імідж і відлякати від неї навіть найближчих прихильників. Усунення жінок і дітей визначалося безчесним тільки у випадку, якщо воно було вчинене без необхідності. Нагальною ж ця операція ставала тоді, коли на кону опинялося життя мафіозо або таке рішення приймалося на зібранні мафії колегіально.

Чесць здобувалася через покору, в першу чергу – кодексу, в другу – капо (босу), в останню – мафії, як колегіальному органу влади. В залежності від обставин ситуації пріоритети першочерговості були змінними. В нагороду за «відповідність» мафіозі отримували додаткові «бали», а через них доступ до більшої кількості грошей, великого обсягу інформації, більшої влади. Приналежність до мафії наділяла людину тими ж перевагами, що і офіційне працевлаштування: можливість кар'єрного зросту, усвідомлення власного статусу, розвиток почуття колективізму, шанс перекласти моральну та фізичну відповідальність на когось. Всі перераховані позиції були невід'ємними елементами мафіозного кодексу честі [2, с. 45].

Чесць також передбачала щирість по відношенню до інших «людей честі» – і, отже, провокувала знамениту евфемістичну манеру мови мафіозі.

Обов'язок мафіозі говорити правду мав забезпечувати клімат взаємодовіри, яка, як правило, була в дефіциті серед злочинців. Потреба в довірі також пояснювала ті статті кодексу, де говорилося про інтимні стосунки та шлюб. Нові «посвячені» клялися не отримувати доходів з проституції, а мати стосунки з дружиною іншого мафіозо означало підписати собі смертний вирок. Більше того, якщо мафіозо захоплювався азартними іграми, жінками і чванився своїм багатством, швидше за все його вважали не серйозним і тому цілком замінним. Той, хто дотримувався правил кодексу, демонстрував своїм соратникам, що на нього можна покластися.

Культурі цієї організації взагалі притаманний старомодний патріархальний мачизм. Приміром, діловий розклад добропорядного мафіозо мав включати в себе чоловічі розваги – полювання й участь у банкетах. Також поняття честі включало в себе вірність. Членство в «почесній організації» (як іме-

нували мафіозі свій синдикат) вимагало від мафіозо ставити інтереси організації вище родинних пріоритетів.

Бос мафії мав повне право спостерігати за особистим життям своїх підлеглих і втручатися в нього, коли це було необхідно. Наприклад, щоб одружитися, мафіозо повинен був отримати дозвіл у свого капо. Для організації життєво необхідно, щоб її члени вибирали собі партнерів розумно, а в шлюбі поводитися гідно. Правду кажучи, у мафіозі була величезна мотивація, щоб не розчаровувати своїх дружин: розчарована шлюбом жінка здатна заподіяти шкоди організації в цілому – хоча б через звернення в поліцію. Члени синдикату підтримували престиж своїх дружин: табу на адюльтер пояснювалося тим, що дружини «людей честі» не повинні зазнавати принижень в своєму соціальному середовищі. Мафіозі часто одружувалися на сестрах і дочках інших «людей честі» – на жінках, які все життя провели в колі мафії і тому з високою часткою ймовірності гратимуть скромну підлеглу роль, визначену організацією. Незважаючи на своє підлегле становище, жінки могли допомагати чоловікам – це допускалося кодексом. Проте вони не могли офіційно вступити в мафію; звання «людина честі» – суто чоловічий привілей. Честь мафіозо підвищувала престиж його дружини, а «пристойна поведінка» дружини надавала чоловікові додаткові «бали» честі. Таким чином, авторитет мафіозо знаходився у прямій залежності від іміджу його родини. Людина, яка не може навести лад всередині свого сімейства, ніколи не зможе зробити аналогічне на довіреній йому території. Принаймні такою була думка мафії як колегіального органу [6, с. 18].

Вчені порівнюють вступ до мафії зі зверненням у віру: «Не можна перестати бути священиком. Або мафіозо». Паралелі між мафією і релігією цим не обмежуються, в тому числі тому, що багато «людей честі» були віруючими. «Головний бос» Бернардо Провен-Цано на прізвисько Трактор вів спілкування з таємним лігвом, посилаючи їм записки, які містили благословення і звернення до небесного заступництва. Один із босів, який очолював загін смерті, молився перед кожною операцією.

Подібні sentimenti певною мірою є проявом терпимості, яку католицька церква проявляла по відношенню до мафії на протязі багатьох років.

Католицька церква не звертала уваги на зловісний вплив мафії, оскільки остання, як здавалося, сповідувала ті самі християнські цінності: шанобливість, смирення, повага до традицій, святість родини. Більше того, церква охоче приймала підношення з багатств, накопичених нечесним шляхом. Їй достатньо було бачити віруючих – як вона довіряла управління благодійними фондами адміністраторам з руками по лікоть в крові. Історія взаємин церкви з мафією рясніє подібними епізодами [10, с. 446].

Але справа зовсім не в тому, що мафія, як стверджували деякі, являла собою своєрідне відгалуження католицької церкви. Релігія мафіозо не мала ні-

чого спільного з церквою як соціальним інститутом. На ділі таємниця релігійності мафії полягала в тому, що релігія і мафіозний кодекс честі служили одній меті, вони виражали одне і те ж на різних мовах. Релігійність мафії породжувала почуття приналежності, причетності та довіри.

Як і честь, релігія допомагала мафіозі виправдовувати свої дії – перед собою та перед іншими. Мафіозі часто вважали, що вбивають в ім'я чогось більшого, ніж гроші і влада, намагаючись визначити це більше, вони часто вживали слова «честь» і «Бог». Релігія, яку сповідували мафіозі і члени їх сімей, перебувала в універсумі мафіозного кодексу честі і вкрай складно встановити, де закінчувалася щира – нехай помилкова – віра і де починався цинічний обман. Щоб зрозуміти спосіб мислення мафії, потрібно віддавати собі звіт в тому, що у свідомості кожного члена організації правила честі поєднувалися з ощадливістю, брехнею і безжальною жорстокістю.

Тим самим «честь» виступала як знак професійних досягнень, система внутрішніх цінностей як тотем, як уособлення групової ідентичності організації, яка трактувала себе вищою за добро і зло. Тому ця честь не мала нічого спільного з сицилійськими традиціями лицарства або католицизмом [9, с. 9]. Тому й не дивно, що рішення порушити кодекс честі і стати державним свідком чинило на деяких мафіозі травматичний вплив. Адже це означало відмову від колективу, розрив дружніх і сімейних уз – автоматичний смертний вирок.

Підводячи підсумок варто зазначити, що мафія – це історико-політичний, соціально-економічний та культурний феномен, виникнення якого відбулося суто на ґрунті сицилійської ментальності і з точки зору суспільного погляду виглядає як старомодний патріархальний мачизм зароджений на агресивній маскулінності та повній домініанті чоловічої статі.

Культурна складова цього історичного явища презентує мафію як повноцінну псевдорелігійну самоврядну організацію (секту), що керується власним кодексом (правилами членства) та пронизана структурною ієрархією, на чолі з капо (босом). Псевдорелігійну складову братства підтверджує обряд ініціації, що символізує смерть простої людини і народження мафіозо.

Невід'ємною культурною частиною цього злочинного синдикату є поняття честі як сакрального звання, яке необхідно заслужити шляхом повної покори та відсікання власної волі. Саме таким шляхом мафія нівелює інтереси окремих членів перед інтересами організації в цілому.

Фундаментальною основою повної стабільності та довіри в середині організації є наявність кровних зв'язків та сімейних уз, адже родина – це своєрідний барометр успішності та честі мафіозі. Сімейний клімат в родині кожного мафіозі є надзвичайно важливим показником для злочинної організації в цілому. Для мафії не існувало також і дрібниць, адже це могло коштувати втрати авторитету та «падіння» організації як цілої системи налагоджених

взаємозв'язків. Саме такі обставини сприяли утворенню сицилійської мафії як особливого злочинного угруповання, що відіграло визначальну роль в історії Італійської держави наприкінці XIX ст.

Примітки

1. Blok Anton. The Mafia of a Sicilian Village, 1860-1960: A Study of Violent Peasant Entrepreneurs / Anton Blok // – Cambridge: Waveland Press, 1988. – 293 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/nsq2p3e>
2. Catanzaro Raimondo. Men of Respect: A Social History of the Sicilian Mafia Hardcover / Raimondo Catanzaro // – New York: Free Press, 1992. – 246 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/c3zf5jj>
3. Cedilot Andre, Noel Andre. Mafia Inc.: The Long, Bloody Reign of Canada's Sicilian Clan / Andre Cedilot, Andre Noel // – Toronto: Randon house Canada, 2012. – 517 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/oub9rlv>
4. Gambetta Diego. The Sicilian Mafia: The Business of Private Protection 1st Edition / Diego Gambetta // – Cambridge: Harvard University Press, 1996. – 346 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/p9hnz9k>
5. Hubert Houben. Roger II of Sicily: A Ruler between East and West. Trans. G. A. Loud and Diane Milbourne / Houben Hubert // – Massachusetts : Cambridge University Press, 2002. – 134 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/o2wrycn>
6. Lupo Salvatore. History of the Mafia / Salvatore Lupo // – New York: Columbia University Press, 2011. – 352 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/nhqxfkk>
7. Paoli Letizia. Mafia Brotherhoods: Organized Crime, Italian Style (Studies in Crime and Public Policy) / Letizia Paolo // – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 320 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/njoppzj>
8. Дикки Джон. Коза Ностра. История сицилийской мафии / Джон Дикки // – Москва : Эксмо, 2007. – 528 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-reading.club/book.php?book=101427>
9. Фабриццо Кальви. Живая история: Повседневная жизнь итальянской мафии / Кальви Фабриццо // – Москва : Молодая гвардия, 2000. – 258 с.
10. Фраттини Эрик. Священный Альянс. Палачи и шпионы Ватикана / Эрик Фраттини // – Москва : Эксмо, 2007. – 576 с.

Abstract

Dicanova Victoria (Kyiv). The Sicilian Mafia in the late of the nineteenth century: the cultural and historical context

The cultural and historical issues of the Sicilian Mafia in the late XIX century are shown. Special attention is paid to the rite of initiation and the role of family relationships as crucial in the identification of the Mafia as a cultural phenomenon.

Keywords: Sicilian Mafia, cultural phenomenon, initiation, honor, capo, religion, family ties.

УДК 94:325.3(430)«18»

Ольга МАНДРИС
(м. Київ)

Колоніальна експансія Німеччини в середині 80-х рр. XIX ст.

Розглядається позиція правлячих кіл Німеччини щодо політики колоніальної експансії та вплив економічної й фінансової еліти держави на процес здобуття колоній у 80-х рр. XIX ст.

Ключові слова: колонії, Німеччина, експансія, Отто фон Бісмарк.

Науковий керівник – *Мальований Олександр Олексійович*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.

На геополітичну ситуацію в світі й дотепер впливають наслідки поспішного розгляду низки питань, пов'язаних з розподілом сфер впливу у світі протягом другої половини XIX ст. між представниками чільних європейських націй. Все це позначається на поточному стані міжнародних відносин, а отже потребує спеціального вивчення. Необхідність наукового дослідження переходу Німецької імперії до практичної реалізації своїх експансіоністських планів у 80-х рр. XIX ст. обумовлена тим, що це питання недостатньо досліджене у світовій і вітчизняній історичній науці. Боротьба за сфери впливу з порушеннями норм діючого міжнародного права відбувається і дотепер.

Джерельна база дослідження представлена працею сучасника тих подій Ф. Фабрі. В даній роботі підбиваються деякі підсумки початку колоніальної політики Німеччини, подається критичне осмислення змісту й результатів експансії.

Історіографію теми складають праці вітчизняних та зарубіжних авторів. Необхідно відзначити фундаментальну монографію німецького дослідника М. Хагена, в якій висвітлені мотиви, рушійні сили й суперечливість колоніальної політики Німеччини. Серед радянських істориків – роботи А. Єрусалимського, в яких автор вперше ввів у науковий обіг велику кількість архівних джерел, матеріалів зарубіжних видань. Дослідження І. Чарного, написане на основі стенографічних звітів рейхстагу, німецьких

«Білих книг» розкриває цілі німецької колоніальної експансії. Автор вивчив умови, за яких стався перехід країни до політики колоніальних захоплень.

Серед сучасних російських дослідників варто виокремити праці Б. Туполева та С. Фокіна, які серйозну увагу приділяють практичному боку колоніально-пропагандистської діяльності в Німецькій імперії в контексті формування передумов переходу до колоніальної експансії й аналізу геополітичних аспектів німецької зовнішньої політики.

Питання німецького колоніалізму не залишилися й поза увагою українських науковців. Серед робіт, які заслуговують особливої уваги, необхідно виокремити дисертації та праці С. Трояна та П. Трояна в яких вчені аналізують питання необхідності колоній для Німеччини та суспільні погляди щодо цього.

Новий погляд на дану проблематику демонструє Л. Гончаренко. Авторка з'ясовує еволюцію поглядів Бісмарка щодо проблем експансії, виявляє чинники, що впливали на зміни в колоніальній політиці уряду.

Метою дослідження є аналіз переходу Німеччини до політики колоніальних експансій, впливу Бісмарка та економічно-фінансової еліти на цей процес.

З кінця 70-х рр. XIX ст. колоніальний рух в Німеччині очолили наймогутніші соціальні сили. Це промислова, торгова і фінансова еліта, що сформувалась в процесі швидкого економічного підйому країни. Їхні зростаючі колоніальні прагнення все більше поділялися імперським урядом на чолі з рейхсканцлером Бісмарком. Виступаючи на перших порах після завершення об'єднання країни проти будь-яких заморських колоніальних проектів, урядовий кабінет уже на початку 80-х років проявив активність у цілому ряді колоніальних питань.

У листопаді 1882 р. колоніальне підприємство представника бременського торгового капіталу Людеріца, яке незадовго до цього заснувало факторію в Лагосі, звернулося до уряду Німеччини з повідомленням про намір відправити в Південно-Західну Африку судно з німецькими товарами, заснувати факторію, плантаційні й інші підприємства в районі бухти Ангра-Пекана. Комерсант Людеріц просив захисту своїх володінь імперією і отримав позитивну відповідь.[10, с. 92]

На той час бременський купець за договором від 1 травня 1883 року з вождем бетанійців Й.Фредеріксом уже придбав бухту Ангра-Пекена і п'ятимильну земельну смугу, яка прилягла до неї з усіх боків. Для плантаційних задумів навряд чи потрібні були такі земельні придбання. Мова йшла про створення колонії. За словами Ф. Фабрі, саме це й принесло Людеріцу «величезну популярність у Німеччині й авторитет у Міністерстві закордонних справ». [1, с. 15]

12 листопада 1883 р. Бісмарк доручив послу в Лондоні зробити офіційний запит, чи є з боку Великобританії які-небудь зазіхання на область Ангра-Пекени і які на це підстави. Англійська відповідь вказувала, що хоча суверенітет Великобританії не поширюється на Ангра-Пекену, але прагнення іншої держави висловити свої претензії на суверенітет або юрисдикцію над цією областю були б вторгненням у законні права Англії. Бісмарк побачив в англійській ноті необґрунтовану претензію на усім поки що незахоплені території. Це могло поховати будь-які колоніальні наміри німецького уряду. Тому Бісмарк 24 квітня 1884 р. направив телеграму німецькому консулу в Капштадті, в якій доручив офіційно заявити, що Людериц і його колоніальні поселення знаходяться під захистом імперії. Кайзерівська Німеччина заволоділа першою колонією і офіційно стала на шлях колоніальної політики. І хоча пізніше виявилось, що територія навколо Ангра-Пекени непридатна для ведення землеробства, пустельна і без прісної води, проте в періодичній пресі лунали радісні патріотичні настрої. [3, с. 215]

Популярна колоніальна політика мала розсіяти зростаюче розчарування урядом і зміцнити його авторитет. Сам рейхсканцлер відверто визнавав значення колоніальної політики як важливого внутрішньополітичного аргументу. Він розраховував шляхом політики колоніальної експансії зміцнити основи і далі стимулювати політичний та економічний розвиток Німецької імперії.

Вже в середині травня 1884 р. в Західну Африку було призначено імперського комісара. Ним став мандрівник, дослідник та теоретик німецького колоніалізму Г. Нахтігаль. Він проголосив протекторат кайзерівської Німеччини над Того та Камеруном, ставши першим губернатором цих колоніальних володінь [7, с. 21].

Одночасно з експансією в Західній Африці готувалось захоплення Нової Гвінеї і ближніх островів. Свої інтереси в Океанії мали найбільші банки, що групувались навколо банку «Дисконтгогезельшафт». Його директор Ганзман та банкір Блейхредер були впливовими в економічному і політичному житті імперії. В 1883 р. створили «Новогвінейську компанію». Вже в червні 1884 р. вона прибула в Австралію. Завдання експедиції полягало у виявленні найбільш зручних гаваней для заснування факторій. При цьому вони розраховували, що ці території будуть взяті під захист імперії. Бісмарк активно підтримав цю експедицію [10, с. 83].

Уряд Німеччини енергійно виступив в ряді питань чисто колоніального характеру. Якщо питання про претензії на Фіджі, про Конго, про субсидування поштово-пароплавних ліній служило постійним приводом для жвавого обговорення, то повідомлення про те, що імперія взяла під захист підприємство Людерица в Ангра-Пекені і чутки в пресі про дійсні цілі експедиції Нахтігалья викликали справжній шквал радості [4, с. 386].

23 червня 1884 р., на наступний день після отримання повідомлення від посла в Лондоні Мюнстера про те, що англійський кабінет вирішив визнати німецький протекторат над Ангра-Пекеною, Бісмарк в урочистій обстановці виступив в бюджетній комісії рейхстагу з офіційним проголошенням колоніально-експансіоністської політики імперії. Він вказав на зв'язок між колоніальною політикою і проектом субсидування поштово-пароплавних ліній і запропонував в подальшому розглядати його з позицій колоніальних, а не господарських. Колоніальну політику він охарактеризував як політику захисту лише тих комерційних інтересів в колоніальних областях, які вже виникли. Створення імперських колоній Бісмарк вважав небажаним [3, с. 214]

Програмна заява Бісмарка яскраво свідчить про протиріччя колоніальної політики уряду. Рейхсканцлер стверджував, що він проти колоній, і висловлювався проти імперської адміністрації в колоніях. Однак сам заклав її основи, призначивши імперського комісара. Він переконував, що колоніальна політика не потребує від імперії коштів, але проголошення цієї політики пов'язував з витратами імперії на поштово-пароплавні лінії.

Виступ Бісмарка викликав бурхливе схвалення пануючих кіл суспільства. Обговорення в рейхстазі законопроекту про субсидування поштово-пароплавних ліній в 1884-1885 рр., а також асигнування на потреби колоніальних заходів і на флот, зіткнення з туземцями, багато численні конфлікти на колоніальному ґрунті і газетна війна з Англією сприяли створенню справжнього колоніального ажіотажу в німецькому суспільстві [9, с. 14].

Колоніальна лихоманка охопила в більшій чи меншій мірі всі політичні партії. Виключенням були хіба що крайні соціал-демократи. Розбіжності викликав законопроект про субсидування поштово-пароплавних ліній. Потерпівши невдачу весною 1884 р., уряд знову вносить зимою 1884/85 рр. законопроект рейхстагу. Цього разу у зв'язку з суттєвими колоніальними захопленнями в Африці до раніше запланованої далекосхідної і австралійської ліній були додані західно- і східноафриканські лінії, а розмір субсидій збільшувався з 4 млн. до 5,4 млн. марок. Але вдалося провести законопроект без африканських ліній і розміром субсидій в 4 млн. марок [6, с. 167].

Провідну роль у колоніальній пропаганді німецької буржуазії і в підтримці колоніальної політики Бісмарка відігравала націонал-ліберальна партія. Її рупором виступила газета «Кельніше Цайтунг», яка почала приділяти дуже багато уваги колоніальній політиці з квітня 1884 р. Майже в кожному номері друкувались статті на колоніальні теми [10, с. 107].

Німецькій анексії в Африці та на Тихому океані сприяли активізація діяльності Німецького колоніального союзу та інших аналогічних організацій. Всі вони в середині 80-х рр. XIX ст. відіграли значну роль в колоніальній пропаганді і політиці пануючих кіл Німецької імперії, експлуатації її африканських володінь. З 1 травня 1885 р. резиденцію товариства перенесено в

Берлін. В цей час в НКС вступили і активно приймали участь представники торгового капіталу ганзейських міст. Вони брали участь в підготовці і проведенні анексії африканських територій. В НКС вступило багато представників німецької аристократії та військових, в тому числі фельдмаршал Мольтке, ряд великих вчених, деякі представники великої буржуазії Рура, в тому числі Крупп, Кірдорф. Члени інших колоніальних організацій поступово вливались в НКС і до 1885 р. він вже не мав суперників у площині колоніальної пропаганди в Німеччині [6, с. 134]

НКС зосередив у своїх руках могутні засоби пропагандистського впливу на народні маси. Великі промисловці і банкіри, які входили до союзу були зацікавлені у здійсненні широкомасштабних національних загарбань. Розробляючи експансіоністські плани і субсидуючи їх здійснення, вони водночас створили для себе «опорні пункти» в націонал-ліберальній та імперській партіях, у колах вищої аристократії. Колоніальний рух у Німеччині мав організаційний та ідеологічний центр, що свідчило про його відповідний розмах і масштаби.

Підтримка колоніальної політики в широких народних колах, перш за все підтримка дрібних промисловців, пояснюється умовами розвитку тогочасної Німеччини. Розвиток капіталізму супроводжувався масовим розоренням селян, дрібних ремісників. Німеччина в XIX ст. була країною великого відносного перенаселення. Колоніальна пропаганда оголосила колоніальну експансію єдиним засобом лікування соціальних хвороб суспільства. Колонії повинні були стати ринками збуту німецької промисловості і її дешевою сировиною. Іншими словами, колонії були покликані забезпечити роботою і німців, які залишались в самій Німеччині. Якщо до цього додати шовіністичну пропаганду про місію німецького народу і величність Німеччини, то стає зрозумілим, чому німецьке суспільство так позитивно відреагувало на початок колоніальної експансії.

Використовуючи бурхливе наростання колоніальних настроїв правлячих кіл, німецький уряд протягом короткого часу – з 1884 по 1885 рр. – здійснив захоплення, які відразу висунули Німеччину на третє місце в світі за розмірами її колоніальної імперії. Успіх її колоніальної експансії в значній мірі пояснювався сприятливими міжнародними обставинами. Вони дозволили Німеччині використати в своїх інтересах загострення протиріч між державами. Окупація Англією Єгипту (1882 р.) була причиною її чергового конфлікту з Францією. Російсько-англійське зіткнення на афганському кордоні (березень-квітень 1885 р.) могло перерости у війну між цими державами [4, с. 503].

Такий розвиток подій був надзвичайно сприятливим для німецької політики. Він дозволяв Німеччині користуватися в інтересах своєї колоніальної експансії загостренням протиріч між державами. Можна навіть говорити про

те, що Німеччина ніколи в подальшому не опинялася в обставинах, які б настільки сприяли захопленню заморських територій.

Всюди, куди звертався німецький колоніальний інтерес він наштовхувався на спротив англійців. Німецький уряд активно використав зовнішньополітичні труднощі Англії. Ще 5 травня 1884 р. Бісмарк дав послу в Лондоні Мюнстеру настанови поставити перед англійським кабінетом альтернативу: отримати підтримку Німеччини в обмін доброзичливого відношення до їхніх колоніальних інтересів або бути очевидцем того, як Німеччина буде намагатися відстояти ці інтереси спільно з іншими державами, тобто проти Англії. [10, с. 105]

Ця погроза справила належний вплив на британський кабінет. Англійський міністр закордонних справ добився позитивного вирішення питання Ангра-Пекени. Він вважав, що куди важливіше мати гарні взаємовідносини з Німеччиною в єгипетському питанні. Тому Англія пішла на поступки. Проте це не призвело до порозуміння між країнами в єгипетському питанні [7, с. 471].

У липні 1884 р. Німеччина оголосила протекторат над узбережжям від північного кордону Іспанської Гвінеї до Калабару і почала розширювати свої володіння в східному і північно-східному напрямках. Тоді ж три німецькі фірми уклали з місцевими «королями» договір, за яким отримали верховну владу над областю Дуала. Права свої вони передали потім німецькому уряду: 14 липня 1884 р. область була урочисто приєднана до Німецької імперії. В 1884 р. під захист Німеччини були передані придбані Людеріцом землі на території сучасної Намібії. В ході переговорів усе узбережжя, виключаючи Уолфіш-Бей, відійшло до Німеччини, і в цьому ж році Великобританія визнала усю територію до 20-го меридіана сферою німецького впливу [10, с. 125].

Так у квітні 1884 р. була утворена Німецька Південно-Західна Африка. Того ж року було утворено 4 липня Німецьке Того та 12 липня Німецький Камерун. На цих територіях скрізь були торгові факторії, створені переважно фірмою Вермана. В 1885 р. було створено Німецьке колоніальне товариство Південно-Західної Африки (НКТ ПЗА). Керівні позиції в ньому займали банківські королі Ганземан і Блейхредер. Це товариство займалося колонізацією Південно-Західної Африки [6, с. 156].

Дещо по-іншому відбувалось захоплення Східної Африки. Оволодіння цією колонією пов'язане з іменем Карла Петерса – підприємливого авантюриста. В березні 1884 р. він створив «Товариство німецької колонізації». Метою його було накопичення коштів для заснування першої німецької землеробської колонії і направлення туди еміграційного потоку з Німеччини. Поступово у керівну групу ТНК входили багаті юнкери, які зробили великі внески. Німецький колонізатор-авантюрист під чужим іменем у таємничій

обстановці відправився на Занзібар влітку 1884 р. За короткий час за допомогою підкупів і хитрощів Петерс зумів заключити з вождями місцевих племен 12 договорів, на основі яких ТНК отримало право на володіння територією площею 150 000 кв. км. [5, с. 43].

Невдовзі Петерс з'явився в Німеччині як тріумфатор, а Міністерство вже 27 лютого 1885 р. видало протекційну грамоту його товариству, перейменованому на «Німецькому товариству Східної Африки» [8, с. 119].

В наступні місяці «Німецьке товариство Східної Африки» проявило активну діяльність по розширенню своїх володінь. Угода про кордони в Східній Африці була підписана 25 серпня 1885 р., почалося створення Німецької Африки від Занзібарського узбережжя до Великих озер, від Ніла до Лімпопо [10, с. 120]. Так виникла колонія Німецька Східна Африка на території сучасної Танзанії, Бурунді і Руанди.

Не менш запеклою була боротьба між Німеччиною та Англією в Океанії. В той час як дипломати вирішували питання в Берліні, на Новій Гвінеї і прилеглих островах командири німецьких кораблів піднімали імперські прапори. 17 грудня 1884 р. командир корабля «Елізабет» телеграфував до Берліну про встановлення німецького протекторату над територією Нової Гвінеї і прилеглих островів. 19 серпня 1884 р. було встановлено німецький протекторат над Новою Британією (пізніше Архіпелаг Бісмарка) [2, с. 457]. Домовившись в питанні про Нову Гвінею, Англія і Німеччина розподілили й сфери впливу в Океанії. У відповідності з цим договором Німеччина проголосила свій протекторат над Каролінськими та Маршалловими островами [8, с. 123-124].

Отже, на кінець 70-х рр. XIX ст. зростання інтересу Бісмарка та німецького уряду до колоніального питання, підтримка планів і дій німецького капіталу на колоніальній арені свідчили, що ідеологія колоніалізму все більше набувала офіційного характеру державної політичної доктрини. Використовуючи бурхливе наростання колоніальних настроїв суспільства і особливо сприятливі міжнародні обставини, що характеризувались загостренням протиріч між державами, німецький уряд протягом короткого часу – з 1884 по 1885 рр. – здійснив захоплення, які відразу висунули Німеччину на третє місце в світі за розмірами її колоніальної імперії.

Примітки

1. Fabri F. Funf Jahre deutscher Kolonialpolitik / Fabri F. – Gotha : Perthes, 1889. – 153 s.
2. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik / M. Hagen. – Stuttgart, 1923. – S. 593.
3. Гончаренко Л. Л. Отто фон Бісмарк та перехід Німеччини до політики колоніальних захоплень (1882-1884 рр.) / Л. Л. Гончаренко // Наукові праці історично-

го факультету Запорізького національного університету. Вип. 38. – Запоріжжя, 2014. – С. 213-217.

4. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в к. XIX в. / А.С. Ерусалимский – М.: Наука, 1951. – 608 с.

5. Лот Г. Вторжение в Восточную Африку: пер. с нем. / Г. Лот — М.: Наука, 1971. – 195 с.

6. Троян С. С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840-1890 рр.) / С. С. Троян – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 224 с.

7. Троян С. С. «Чи потрібні Німеччині колонії?» Постановка та еволюція колоніального питання в Німеччині (40-і – пер. пол. 80-х рр. XIX ст.): Монографія / С. С. Троян, П. С. Троян. – Рівне: РДГУ, 2008. – 112 с.

8. Туполев Б. М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем»: Германская экспансия на Ближнем Востоке, в Восточной Африке и в районе Индийского океана в конце XIX-начале XX вв. / Б. М. Туполев - АН СССР, Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 1991 – 292 с.

9. Фокин С. В. Колониальная политика Германии в 1871-1941 гг.: Автореф. дис. ...канд. ист. наук / С. В. Фокин – М., 2003. – 22 с.

10. Чарный И. С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1870-1885) / И. С. Чарный. – М.: Наука, 1970. – 214 с.

Abstract

Mandris Olga (Kyiv). German colonial expansion in the mid of 80's. of the XIX century

The position of the German government towards the colonial policy and the impact of economic and financial elite of the state in the process of obtaining colonies during the 80's of the XIX century is studied.

Keywords: colony, Germany, expansion, Otto von Bismarck.

УДК 94(47+57):338.43.02

Анастасія ПЕЛЕСЕНКО

(м. Київ)

Проблема незавершеності аграрної реформи Столипіна

Проаналізовано аграрну реформу 1906-1914 рр. прем'єр-міністра Російської імперії Петра Аркадійовича Столипіна, проблеми її реалізації, що стали причиною незавершеності реформи, сприйняття змін різними верствами тогочасного суспільства.

Ключові слова: общинна форма господарства, аграрна реформа, Перша російська революція, самодержавство, поміщицькі землі, «пруський» шлях розвитку, хутори, відруби.

Науковий керівник – *Черевко Оксана Степанівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.

Аграрна реформа Столипіна – незавершена спроба царського уряду провести перетворення у аграрному секторі економіки. Реформа мала ліберальний характер і по суті несла руйнування гальмівної для розвитку країни общинної форми господарства. Перетворення відбувалися у період між двома революціями у 1906-1911 рр. і частково продовжувались до 1914 р. Втім, через прорахунки у процесі реалізації, реформа стала передумовою нової революції в Російській імперії.

Проблема незавершеності реформи підіймалася багатьма дослідниками, а її соціальні прояви – недостатня підготовленість та консолідованість тогочасного суспільства, залишаються в полі зору істориків.

Дослідження державної діяльності Столипіна завжди мали високий інтерес. Багато праць було приурочено до річниці Петра Аркадійовича у 2012 р., зокрема, засновані у 2010 р. Столипінські читання, що проходили в Києві, включали доклади, виступи і статті по темі аграрної реформи і її впливу на подальший розвиток Російської імперії, які були корисним матеріалом для розуміння сутності перетворень. [4, с. 1-43]

Вагомим матеріалом для дослідження проблеми виступають першоджерела: законопроекти земельної реформи II Думи (20 лютого – 3 червня 1907 р.) [1] і III Думи (1 листопада 1907 р. – 9 червня 1912 р.) [7], виступи членів думських фракцій [5] і самого Столипіна під час обговорень указів і програм перетворень [8], а також статистичні дані, опубліковані у звітах урядовців в процесі реформи [2] і по її завершенню [6].

У процесі дослідження цінним стало вивчення праць істориків П. А. Пожигайла [13] і В. В. Шелохаєва [14]. Соціальний аспект реформи розглядається у монографіях Г. А. Герасименка [10] і Е. Г. Василевського [11].

Метою статті виступає дослідження соціальних проблем в Російській імперії, пов'язаних з незавершеністю аграрної реформи Столипіна. Мета обумовлює завдання роботи: проаналізувати соціально-економічне становище тогочасної Російської імперії і передумови реформи, що з нього слідували; дослідити мету реформування, документи, що розкривають її суть і спрямування; визначити соціальні аспекти реформи, що виявлялись у ставленні до неї суспільства.

9 липня 1906 р. було опубліковано указ про розпуск I Думи, і тим самим указом Столипін став головою Ради Міністрів. У надзвичайно складний час

Петро Аркадійович став на чолі уряду, без якого царизм вже не міг існувати, враховуючи настрої першої російської революції 1905-1907 р. Саме на придушення протестів мала бути в першу чергу спрямована політика уряду. Аграрне питання особисто прем'єр-міністр називав «питанням буття російської держави» [8, с. 24].

Вирішення земельного питання було серед інших вимог селянства під час першої російської революції. Таким чином можна окреслити дві головні причини проведення аграрної реформи: оперативні заходи з припинення революційних заворушень і виведення країни з становища деструкції, стабілізація політичної ситуації; проведення системних реформ, які б сприяли динамічному економічному розвитку держави. Реформи мали обов'язково сприяти єдності й цілісності Росії на основі «історичного ядра» – народу і православ'я [4, с. 12].

Петро Аркадійович прагнув створити єдине правове, політичне, економічне і соціально-культурне поле в межах імперії, пропонуючи з цією метою здійснити законодавчу і адміністративну уніфікацію, поступове усунення етнічних і конфесійних обмежень особистості.

Накладаючи модель трансформації суспільства Столипіна на існуючі на той час реалії, констатуємо, що на нашу думку, він був ідеалістом і певною мірою випереджав час. Майже 80% неграмотного селянства не могли скласти абсолютно нову, стабільну верству населення лише отримавши землю. Небагато з них володіли знаннями та навичками, які необхідні були для ведення незалежного господарства. Тому, слід зазначити, що селянський загаль не був на той час готовий стати середнім класом [13, с. 53].

Столипін запропонував власну програму реалізації реформи. У промові 6 березня 1907 р. на засіданні Другої Думи, він чітко сформулював свої ідеї щодо проведення реформи: 1) демократичний підхід до реалізації (він припускав, що обговорення реформи депутатами тільки покращить і вдосконалив програму. Реформу Столипін міг сформулювати як «відкритий подарунок російському суспільству, який був доступний для конструктивізму»); 2) підтримка депутатів Думи (П. А. Столипін сподівався, що депутати Думи підтримають його у проведенні реформ) [3, с. 37].

Ідея об'єднання могутньої, централізованої і правової держави з особистою свободою народу – мрія реформатора, яку не вдалося здійснити. Плануючи реформування усіх сфер життя держави, він не мав змоги поступово проводити реформи або провести їх кількома хвилями. Країна потребувала змін у найкоротші терміни.

Підготовка до реформи йшла поступово, і, як відомо, спочатку на основі імператорських указів і інструкцій, які розробляли в новоствореному Комітеті по землевпорядним справам [12, с. 16]. Базовий документ аграрної реформи – Указ 9 листопада 1906 р. «О дополнении некоторых постановлений

действующего закона, касающегося землевладения и землепользования» – 87 статті Основних законів. Закон по ньому було офіційно прийнято Думою і Державною Радою лише 14 червня 1910 р. Увесь цей час зміни в суспільстві відбувались, а в державних органах тривало їх обговорення [3, с. 67].

В указі було чітко прописано право селянина-землевласника на вихід з общини: «Каждый домохозяин, владеющий надельной землею на общинном праве, может во всякое время требовать укрепления за собой в личную собственность причитающиеся ему части из означенной земли» [3, с. 68].

Програма головним чином була спрямована на: зміну форми власності общини і відповідні зміни у суспільстві; програму переселення на неосвоєні землі Сибіру; розвиток державного і приватного кредитування зростаючих селянських господарств [2, с. 29].

Общинна форма землеволодіння мала бути замінена на хуторські і відрубні форми поселення, на які мали бути поділені землі спеціально створеними для цього комісіями. Продажем земель, підтримкою селян і допомогою їм в цьому процесі у матеріальному і організаційному питанні, повинен був опікуватися Селянський банк. Слід зауважити, що створені структури були дуже недосконалими і майже не могли повноцінно здійснювати своїх функцій, по-перше, через опір народу, про який йтиметься далі, а по-друге, через некомпетентність посадових осіб, що виявлялась у зухвальстві, хабарництві і недбальстві – нажаль, вічних недоліках панівних класів слов'ян.

В очах більшості росіян успіх реформи означав перемогу «пруського» шляху розвитку капіталізму. А. Я. Аврех дуже гостро порівнює два сценарії, перед вибором між якими стояла доля розвитку Росії: «пруський» або революційний. Уряд Столипіна був орієнтований на реалізацію першого. Цей автор змальовує такий сценарій мало не фатальним для держави, стверджуючи, що він передбачатиме «збереження самодержавства, поміщицького землеволодіння, розорення селянства, експлуатацію робітничого класу, посилення залежності від іноземного імперіалізму і перетворення імперії на напівколонію» [9, с. 18]. У роботі автора простежується соціалістичні ідеї, які ідеалізують більшовиків і їх революційні настрої. Не можна цілком погодитись з такою концепцією реформи, оскільки її ідейна основа передбачала звільнення селянства і не акцентувала на зв'язку з іноземними капіталами. «Пруський» розвиток полягав у розширенні індивідуального землеволодіння, не феодального, а капіталістичного.

Реформа одразу була негативно сприйнята як суспільством, так і багатьма політичними силами. Спочатку слід сказати про реакцію селян, які, власне, і мали стати об'єктом державних перетворень. Загалом рейтинг царської влади значно знизився за часи революції і в процесі її придушення, люди почали менше довіряти владі. Як згадувалось зазначалося вище, селянам було важко усвідомити перспективи перетворень, адже община стільки років

була звичною для них формою господарства. Крім цього, малоосвічені селяни, під впливом націоналістичних лозунгів, що почали розповсюджуватись в той період, жадали безкоштовного отримання землі у власність. Викуп земель сприймався лише як перспектива нового ярма.

15 губерній не прийняли указу 9 листопада 1906 р. Самі селяни вважали реформу «шкідливою», «недійсною», «поміщицькою, що робить з селян сільських куркулів, а з бідняків-батраків – вічних голодних робочих» [11, с. 42]. Опозиція селян проявилась з самого початку і стала дуже серйозною перешкодою до реалізації реформи. Вона виявлялась у відкритих відмовах селян до виходу з общини, виявах агресії на селянських сходах, які мали на меті саме вирішення основних питань реформ, постійне перешкоджання земельним комісіям, під час поділу землі. Отримало широкого розповсюдження явище міжусобної неприязні між селянами, які підтримували реформу і общинниками. Поширювалися бійки, завдання збитків майну і вороже ставлення до переселенців.

Для придушення опору уряд застосовував насилля, незважаючи на початкове прагнення провести реформу виключно демократичним засобами. Уряд не приховував своєї орієнтації на забезпечених власників землі, це доводить вислови одного з членів партії чорносотенців Маркова: «Я думаю, что сила... выше писаного права» [7, с. 49].

Згодом Марков у виступі приєднався до думки, що внаслідок реформи деякі селяни і втратять землю, але він вбачав у цьому лише логічну закономірність: «Пусть обезземелют слабые и негодные, а те, кто из них сильные – пусть остаются» [7, с. 49].

Столипін дотримувався подібних поглядів: «Правительство, указывая, делало ставку не на убогих и пьяных, а на крепких и сильных» [5, с. 30].

Таким чином виникає питання: невже Столипін не передбачив посилення класової ворожнечі, адже за успіху реформи, зміцнювався би середній клас, а бідні селяни залишились на місцях? Тоді очевидна орієнтація Столипіна не на нещодавно звільнених від кріпацтва селян, а на поміщиків, що дотримувалися дворової форми ведення господарства. Таке спрямування призвело б до створення угідь фермерського типу. Дана перспектива реформи може пояснити чому аграрну політику Столипіна іноді порівнюють з реформами, що привели США на високий рівень розвитку капіталізму. Таке особисте переконання прем'єр-міністра, що іноді називають навіть антинародним, можна пояснити його родинним походженням, адже Петро Аркадійович походив зі знатного дворянського роду [2, с. 9].

Щодо ставлення Думи до програми прем'єр-міністра, то сторони, що виступали за і проти, розділились наступним чином: Столипін підтримували праві сили Думи, октябристи, чорносотенці (фактично приймали реформу без питань і незгод) - представляли поміщики. Кадети висунули навіть влас-

ну програму, хоча, по суті, вони виступали за більш мирне проведення перетворень і запропонували концепцію «примусового відчуження землі» – представляли ліберальна буржуазія і ліберальні поміщики, що створили личину соціально-демократичних настроїв, будучи цілковито проти революції. Дрібнобуржуазні – соціалісти-революціонери і меншовики, які намагались представляти інтереси селян, виступали за проведення напівкадетської реформи, а згодом приєдналися до контрреволюційних ідей. Більшовики виступали цілковито проти реформи, висували ідеї повної націоналізації землі і, вже під час занепаду реформи в 1911-1913 рр., мали вирішальну роль у переході на революційний шлях розвитку країни. Таке стисле висвітлення позицій сторін можна зробити на основі даних, які подає Е. Г. Василевський [10, с. 89-163] і підтвердити словами представників цих сил в Думах під час участі у виступах і обговореннях [7]. Таким чином, сподівання Столипіна на співпрацю з Думою під час реформування не було виправдано, що знову погіршило становище внутрішньої політики і не дало змоги реалізуватись запланованим перетворенням. Сам прем'єр-міністр досить влучно висловився щодо ситуації, що склалася: «царство так называеомой вермишели, застои во всех принципиальных реформах» [5, с. 73].

Незважаючи на те, що реформа була досить перспективною, суспільство тогочасної Російської імперії не було готове до таких радикальних змін в умовах широких розбіжностей між матеріальним забезпеченням різних верств населення. Частка селян у Російській імперії 1900-1914 рр. становила 85%, більше половини з яких – малоземельні й безземельні [6, с. 76].

На початок реформ пройшло не достатньо часу після відміни кріпосного права. З 1861 р., 45 років суспільству не вистачило, щоб остаточно скинути з себе ярмо безмежної відданості самодержцю. Як і після звільнення рабів в Америці, багато російських селян опинилися в розпачі, позбувшись сили пана, що керувала їхнім життям. Тоді більшість з них почала коритися іншій силі – общині. Водночас селяни не могли змиритись з величезними поміщицькими землеволодіннями, на які реформа не поширювалась.

Селяни вимагали збільшення землеволодіння, але уряд втілював їхню вимогу у досить складній системі, що не давала жодних гарантій селянам. Вони не прийняли аграрну реформу, оскільки не спромоглися її зрозуміти.

Голову уряду підтримували прошарки населення, яким було вигідне збереження поміщицьких земель. Були й ті, хто прагнув їх зберегти і боялися спалаху нової революції, що мала б забрати усе. Тому існувала тактика «збереження Думи», коли деякі сили надавали перевагу утримання від будь-яких рішень – скоєнню помилок. При цьому пропозиції інших політичних течій були неприйнятні, оскільки несли у собі революційний характер [1, с. 19]. Результат: застій в ухваленні змін і нехтування помилками, яких можна було уникнути.

Усе це доводить, що дві основні складові проведення реформи: влада і суспільство не відповідали тій моделі, на яку сподівався Столипін. Яскраво проявлявся конфлікт представницької і виконавчої влади, тобто Думи і Ради міністрів Російської імперії. Їх діяльність була неузгодженою, що призводило до затримок законопроектів. Серед народу головною проблемою стало неприйняття складної реформи в умовах контрреволюційного військово-поліцейського терору і тільки-но початого покращення життя.

Більша частина України в цей час перебувала у складі Російської імперії, і саме в західних (українських) губерніях реформа досягла більшого успіху. Це було обумовлено широким подвірним господарством; іншими словами, там було менше общин. Це, наприклад, Київська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Катеринославська, Харківська і Бессарабська губернії. На їх частку припадає 69% усіх хуторів і відрубів, що вдалось створити в Росії в процесі реформи [11, с. 62].

Підсумовуючи, варто зазначити, що неузгодженість в діяльності новостворених органів влади, конфлікти між різними верствами населення, прорахунки щодо шляху реалізації реформ і невідповідність їхніх програм нагальним потребам значної частини суспільства - селянам стали головними причинами незавершеності аграрної реформи П. А.Столипіна.

Примітки

1. Законотворчество думских фракций. 1906-1917гг. Документы и материалы. М: «Российская политическая энциклопедия», 2006.
2. Изгоев А. Столыпин П.А. Очерк жизни и деятельности. – Спб., 1912.
3. П. А. Столыпин: Программа реформ. Документы и материалы: В 2 т. – М., 2011.
4. Первые ежегодные международные «Столыпинские чтения» сборник докладов, выступлений, статей. – К., 2010.
5. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия... // Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906-1911гг. М: Молодая Гвардия, 1991.
6. Сельское хозяйство России в XX веке: Сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922 гг. / под. ред. Н. П. Огановского. – М., 1923. – С. 76-77.
7. Собрание речей гг. депутатов Государственной думы I и II созыва. – СПб, 1908. – 576 с.
8. Столыпин П. А. Мысли о России // П. А.Столыпин; Фонд изучения наследия П.А.Столыпина – М: Росспэн, 2011. – 128 с.
9. Аврех А. Я. Столыпин П.А. и судьбы реформ в России. – М: Политиздат, 1991.
10. Василевский Е. Г. Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы / Е.Г. Вас. – М.: Соцэгиз, 1960 – 227 с.

11. Герасименко Г. А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики / Г.А.Герасименко. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1985 – 342 с.

12. Гутерц А. В. Столыпинская реформы и землеустроитель А. А. Кофод; Документы, переписка, мемуары. – М.: Русский путь, 2003 – 740 с.

13. Пожигайло П. А. Столыпинская программа преобразования России. – М: Росспэн, 2007.

14. Пожигайло П. А. П.А.Стопин. Интеллект и Воля / П. А. Пожигайло, В. В. Шелохаев. – М: Росспэн, 2005

Abstract

Peleshenko Anastasia (Kyiv). Problem of incompleteness of the Stolypin's agrarian reform

An analysis of agrarian reform (1906-1914) by of the Russian Prime Minister Petr Arkadievich Stolypin, problems of its realization, which became the reason of incompleteness of the reform, perception of the changes by the different social groups of the society.

Keywords: communal form of farming, agrarian reform, the first Russian revolution, autocracy, landlords' lands, «Prussian» way of development, hamlets and «cuts».

УДК 94:281. 9 (47 +57)

Оксана ФЕДОРЧЕНКО
(м. Бориспіль)

Православна Церква в Україні і російська імперська влада (1900-1917 рр.)

Розглядається політика російської імперської влади щодо Православної Церкви в Україні на початку XX ст. Визначено складові механізми регулювання державно-церковних відносин у зазначений період.

Ключові слова: Православна Церква, одержавлення, російське самодержавство, денаціоналізація.

Науковий керівник – *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук

Проблеми взаємовідносин Православної церкви в Україні і російського самодержавства здавна привертають увагу істориків. Стосунки держави та церкви впливали і на авторитет останньої серед православних вірян україн-

ських земель, вони значною мірою визначали можливості культурно – освітньої діяльності православного духовенства і врешті – ставлення народу до церкви. Історіографія місця Православної Церкви у політиці російського самодержавства щодо українського населення представлена багатьма науковими працями. В основному ці питання узагальнені у третьому томі десяти томної «Історії релігії в Україні», який присвячений Православній Церкві в Україні, у працях Г. Надтоки [5], С. Гладкого [2], Т. Ковальчук [5], В. Дементьєвої [8].

Переважна частина України в 1900-х роках була ареною діяльності Російської православної церкви. В церковно-адміністративному плані православна церква в Україні поділялася на 9 єпархій: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську та Чернігівську. З усіх 63 єпархій імперії українські були найгустіше заселені, і на кожен припадало в середньому понад 2 млн. жителів. Одна лише Київська єпархія за чисельністю переважала всі східні патріархати разом узяті, а загалом в Україні мешкала п'ята частина православних імперії [1, с. 56].

Упродовж XIX ст. політика російського Синоду та світської адміністрації спрямовувалась на денаціоналізацію Української Церкви. Митрополитові Київському і Галицькому належало в Синоді третє місце і він еволюціонував від обрання народу до урядовця «духовного відомства». Процеси одержавлення Православної Церкви набули незворотного характеру, що розкололо православне священство в Україні на дві частини: з одного боку миряни з парафіяльним духовенством, яке зберігало українську церковну традицію, а з іншого – представники церковної ієрархії офіційного московсько-петербурзького православ'я, які для віруючого українського простолюддя уособлювали російське самодержавство. В політиці самодержавного православ'я здійснювався курс на «купночинніє», тобто приведення релігійно церковного життя, богослужбової практики до єдиного чину, поклавши за основу московсько-візантійські взірці [4, с. 10].

В руслі цього курсу в церквах України впроваджувались проповіді як засіб поширення серед люду указів, розпоряджень владних структур. Як зазначав П. Знаменський, церковні кафедри були перетворені на «присутственные места», де оголошувались царські укази, світські та синодальні розпорядження, накази місцевих світських та церковних властей. Через тематичну спрямованість проповідей здійснювалася не лише уніфікація українського церковного життя, а й вплив на свідомість українського вірянина. Охоплення всього того церковного світу внутрішнім зором було б неповним без урахування величезної церковної інфраструктури. І справді, на українській території, тобто майже на 1/37 загальноімперського простору, в 1900 р. було

зосереджено п'яту частину всіх храмів та сьому монастирів – 10333 церкви та 105 монастирських осель [3, с. 480-481].

Функціонування православної церкви забезпечувалось імперською управлінською структурою – від обер-прокурора та синодального єпископа до священика. Ряди єпископату поповнювало лише чорне, тобто неодружене духовенство, котре без послухників налічувало перед 1917 р. близько 4 500 осіб. Біле ж духовенство, обтяжене обов'язками сімейного життя, стояло осторонь процесів формування вищої церковної влади, хоча налічувало у своїх рядах більше як 21 000 служителів культу. Нерівноправність породжувала постійне протистояння всередині духовенства. У 1906 р. харківська «Церковна газета» охарактеризувала такий стан як «класову боротьбу чорної та білої каст духовенства», а видання «Народ» назвало монахів «чужими за своїм духом та вихованням живому тілу церкви» [5, с. 86-88.]

Основою церковно-адміністративної структури залишалися парафії. На переважній частині сільського масиву України вони розміщувалися з характерною національною специфікою. Між іншим, в Україні початку століття, налічувалося понад 8 200 парафій частка яких у загальноросійському середовищі відповідала долі населення. Функціонування всього того церковного світу забезпечувала ієрархія, звана «священно-начальницьким» класом з повноваженням вчити, священнодіяти й управляти. Саму ієрархію поділяли на 3 ступні: єпископську, пресвітерську, дияконську.

Слабкість демократичних начал, характерна для взаємодії всіх означених компонентів, особливо проявляла себе на щаблі вищого церковного керівництва. Йдеться передусім про весь Святіший Синод – єпископат, з тим зауваженням що майже вся повнота влади синодальної була втілена у посаді обер-прокурора. Синод до складу якого від України входив на правах постійного члена митрополит Київський і Галицький, обмежена чисельність від 7 до 12 осіб [6, с. 250].

Фактично всі призначення єпископів залежали виключно від обер-прокурора, думка Синоду за таких умов, з'ясовувалась у плані прояву особистої люб'язності. За таких умов церковна верхівка перебувала у прихованому суперництві з обер-прокурором і добилася посилення своїх повноважень лише у 1916 році, коли провідному членові Синоду, а ним був петроградських митрополит, дозволили безпосередньо доповідати царю по церковним справам [9, с. 17].

До вад церкви останнього етапу російської імператорської доби належало також остаточне перетворення духовенства в Україні на замкнену самообмежену касту. Одна з причин такого стану крилася в закріпаченні селянства, що свого часу перекрило доступ до духовної верстви вихідцям з нижчих станів. Інша причина полягала в тому, що представники елітних або заможних груп населення розглядали священицтво як соціально принизливу про-

фесію. Диктат держави, незадовільні матеріальні умови життя священників сприяли формуванню саме такої репутації духовної професії. Нарешті, вихід із церковного стану до прийняття закону 1869 р. унеможлиблювався тим, що діти духовенства фактично не могли здобувати світської освіти [2, с. 12-14].

Поглинання Української церкви Московським патріархатом призвело, по-перше, до його ідейно-організаційного паралічу, як прямого результату нездатності РПЦ до сприйняття західних церковних традицій. По-друге, занепад церкви з наступним підпорядкуванням її державі та остаточною ліквідацією соборного устрою згубно позначився як на українському, так і на російському православ'ї. І, нарешті, по-третє, знищення організаційно-церковної структури українського православ'я було вже не стільки справою РПЦ, скільки напрямом діяльності та особливістю утвердження російського самодержавства. Тому сама РПЦ вступала в XX ст. як інституція не тільки напівцерковна, а й напівполітична [8, с. 245-247].

На початку XX ст. Київська митрополія втратила своє колишнє значення, єпархії здебільшого співпадали з губернаторствами. В єпархіальному управлінні замість давнього собору пресвітерів працювали консисторії. Це були духовні бюрократичні колегії у складі чотирьох – п'яти членів, які призначалися Синодом за вибором єпископа зі світським чиновником на чолі. Таким чином, від представництва окремих громад на єпископському соборі тут не залишилося і сліду. Крім того, єпархіальному архієрею підпорядковувалися вікарні єпископи, благочинні з благочинними радами, єпархіальні попечительства про бідних духовного сану і депутати. До синодальної реформи парафія мала статус самоврядної одиниці. Громада сама будувала собі храм, обирала священника та інший церковний причт. Церковна казна мала більш широке призначення. На її утриманні були не тільки храм і будинки для причту, але й школа з учителем і ряд благодійних установ. Іноді вона виконувала роль банку і розподілялася серед незаможних селян [10, с. 393].

До сьогодні відсутні спеціальні дослідження, які б відтворювали різні аспекти діяльності православного духовенства та відповідних церковних інституцій. Загальний огляд літератури дає можливість окреслити відповідні наступні концептуальні лінії щодо місця і ролі православної церкви та духовенства в життєдіяльності суспільства України XX ст. Першою з них є російська великоцерковна концепція, згідно якою православна митрополія України розглядалася як невідемна складова РПЦ, а тому будь які прояви національно-релігійного сепаратизму тлумачилися як безпідставні.

Відмова від сану тягла за собою обмеження в «громадянських правах і вольностях». Спроба Державної думи скасувати ці обмеження в 1909 р. викликала серйозну опозицію єпископату. Церковні ієрархи пояснили свій консерватизм можливостями так званих «розстриг» «промишляти експлуатацією людських тайн». А тим часом корпоративність духовенства посилю-

валась: в 1913 р. 85 % слухачів духовних семінарій України становили вихідці із священницьких родин, що на 2 % перевищувало навіть середньоросійський показник [7, с. 162].

Серед них зниження впливу офіційної церкви на українських віруючих, особливо в містах і промислових центрах, наростання відчуження духовенства і парафіян, поступове поширення індиферентизму, вільнодумства, невір'я, атеїзму, відхід від православ'я в сектантські релігійні напрями тощо. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що ці внутрішні церковні процеси проходили на тлі наростання кризи соціально-політичних, економічних, національних відносин у Російській імперії, в Україні зокрема. Офіційна церква реагувала на всі ці процеси здебільшого однобоко, концентруючи свої головні зусилля не на посиленні релігійно-виховної, місіонерської роботи на місцях, серед рядових віруючих, а зосередившись на заходах загальноцерковного спрямування (ювілеї, з'їзди, створення нових структур тощо) або – за сприяння держави – на заходах адміністративного, заборонного характеру. Початок XX ст. показав: подібні підходи в цілому не змогли зупинити чи нейтралізувати негативні в православній церкві України явища [6, с. 145].

Оцінюючи стан Православної Церкви в Україні кінця XIX ст., слід зазначити: вона загалом зберігала свій значний вплив не лише на населення, а й на загальнодержавні справи, нерідко досить істотно коригуючи протікання їх. Вагомість церкви як фактора визначалася як її духовним авторитетом, так і економічною могутністю православно-церковної організації. Водночас кінець століття виявив ряд явищ, що, як показав подальший перебіг подій, були симптомами серйозних кризових процесів у православній церкві.

Примітки

1. Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Ф. Власовський. – Нью-Йорк: Укр. Православ. Церква в З.Д.А., 1957. – Т. 3: (XVIII-XX ст.). – 390 с.

2. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.01 – Історія України / С.О. Гладкий. – Запоріжжя, 1994. – 18 с.

3. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформи Петра I / П. Знаменский. – Казань, 1873. – С. 480-481.

4. Кузнец Т. В. Православне духовенство Київської єпархії у річищі самодержавної політики зросійщення на початку XX ст. – С. 10

5. Ковальчук Т. В. Спроби реформування засад управління українських єпархій Російської Православної Церкви на початку XX ст. // Український історичний збірник. – 2008. – № 11. – С. 86-88.

6. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 270 с.

7. Одинцов М. И. Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом / М. И. Одинцов. – М.: Знание, 2002. – С. 162.

8. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

9. Дементьев В. В. Трансформація політичних функцій церкви в контексті сучасного державотворення в Україні: автореферат. дис. канд.іст. наук./ В. В. Дементьева. – К., 2003. – 19 с.

10.Фёдоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 / В. А. Фёдоров. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 393.

Abstract

Fedorchenko Oksana (Boruspil). Relations between the Orthodox Church and the authorities in the Russian Empire (1900-1917)

The policy of the Russian authorities about the Orthodox Church in Ukraine and to determine the components of the regulation mechanism of state - church relations in this period are studied.

Keywords: Orthodox church of nationalization, the russian autocracy, denationalization.

УДК 930.2:477Чикаленко/Матушевський

Світлана ЯКОБЧУК
(м. Київ)

**Євген Чикаленко та Федір Матушевський: перетин
доль та спільна праця**

У статті проаналізовано особливості взаємин Ф. П. Матушевського та Є. Х. Чикаленка – відомих представників українського національного руху кін. XIX – поч. XX ст. На основі аналізу спогадів і щоденника Є Чикаленка та листів Ф. Матушевського розглянуто участь і роль діячів у громадсько-політичному і культурному житті України.

Ключові слова: Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, український національний рух, преса, громадська діяльність.

Українських громадсько-політичних діячів кінця XIX – початку XX ст. Євгена Харлампійовича Чикаленка та Федора Павловича Матушевського

пов'язувала не лише спільна праця, але й міцна особиста дружба, яка тривала майже двадцять років. Їх життєві шляхи переплелися в контексті громадських справ та видавничої діяльності, а, крім того, їх об'єднувала небайдужість до долі власного народу, глибокі переживання за його майбутнє.

Проблемі взаємин Є. Чикаленка та Ф. Матушевського присвячено лише дві статті, що були опубліковані на початку 2000-х років [8, 9, 10]. Цей факт надає певної новизни і актуальності нашій публікації.

Перша зустріч Євгена Харлампійовича та Федора Павловича відбулася влітку 1902 р. у редакції журналу «Киевская старина», де останній працював на посаді секретаря. Ці події Є. Чикаленко описав у своїх спогадах: «Якось літом, їдучи з Кононівки в Перешори, я спинився на день в Києві і зайшов до редакції «Київської Старини» [...], де застав тільки секретаря редакції, обов'язки якого, замість С. О. Єфремова, виконував на канікулах Ф. П. Матушевський, тоді студент Дорпатського університету» [19, с. 230].

З того часу взаємовідносини між ними міцніли і поглиблювалися. У своїй політичній діяльності вони також були однодумцями. У 1904 р. Є. Чикаленко і Ф. Матушевський стали членами Української демократичної партії, яка виступала за встановлення в Росії конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах федерації. Восени цього ж року Ф. Матушевський, разом з С. Єфремовим та М. Левицьким вийшов зі складу УДП і став членом нової Української радикальної партії, про що дуже жалкував Є. Чикаленко. На сторінках спогадів він дуже позитивно характеризував своїх колишніх однопартійців, підкресливши їх надзвичайну відданість справі відродження української культури і державності: «За все своє життя я не стрічав і досі миліших мені людей за цих трьох [...]. ... всі вони були віддані справі відродження української нації всією душею; працювали вони для неї до втоми, до виснаження сил своїх...» [19, с. 257].

Однак нова партія не здобула популярності серед громадськості. Її самостійне існування тривало лише до кінця року, коли вона, об'єднавшись з УДП, перетворилася в УДРП. Це дало можливість Є. Чикаленку та Ф. Матушевському знову працювати разом. В подальшому їх спільна політична діяльність знайшла продовження у Товаристві українських поступовців та Українській Центральній Раді.

Після видання царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. пожвавилось внутрішньополітичне життя, активізувався український національно-визвольний рух, з'явилася можливість видавати літературу та пресу рідною мовою. Є. Чикаленко, залучивши до співпраці В. Леонтовича та В. Симиренка, розпочав організацію видання однієї з перших українських щоденних газет, яка мала виходити під заголовком «Громадське Слово». Ф. Матушевський став членом редакційного комітету майбутнього часопису, прийнявши найактив-

нішу участь у його підготовці. На одній з нарад його було заочно обрано редактором, позаяк у той час він перебував у Львові і повернувся до Києва лише 29 жовтня [19, с. 303; 17, арк. 22]. Є. Чикаленко найактивніше підтримував кандидатуру Федора Павловича, бо був упевнений, що останній «зуміє привернути до газети симпатії всіх українських поступових кіл». Більше місяця тривали наради видавців та редакційного комітету, на яких вирішувалися питання спрямування, програми, формування тематичних рубрик газети, пошуку друкарні, фінансові проблеми тощо. Коли наприкінці листопада вийшли нові правила про друк і закон, що дозволив видавати літературу, періодику та пресу національними мовами (24 листопада 1905 р.), Є. Чикаленко подав київському губернатору заяву про видання щоденної газети «Громадське Слово» та журналу «Нове Життя». Однак позитивної відповіді властей отримати не вдалося, позаяк нова газета здалася губернатору дуже радикальною. Згодом В. Леонтович зміг дістати дозвіл на часопис «Громадська думка» та журнал «Нова громада». Підготовка першого числа нової газети цілком лягла на плечі Ф. Матушевського, бо 29 грудня було заарештовано С. Єфремова. Офіційно в його обов'язки входило редагування статей, фейлетонів, заміток у відділах «З газет та журналів», «За кордоном» та бібліографії. Але фактичний редактор також працював коректором: правив зміст і мову присланих рукописів, упорядковував матеріал усього номера, а коли його бракувало сам писав необхідні статті (найчастіше це були передовиці). Описуючи події, пов'язані з організацією газети у своїх спогадах, Є. Чикаленко зауважував, що, її могло взагалі не бути, якби не самовіддана праця Ф. Матушевського, який виконував усю «чорну роботу» і «сам тоді її виніс на своїх плечах» [19, с. 312]. Євген Харлампійович захоплювався й особистими якостями редактора «Громадської думки»: спокійною і терплячою вдачею, дипломатичністю, оптимізмом та безмежною вірою у розпочату справу. Це у свою чергу допомагало дійти компромісу, вирішити найскладніші питання редакційного життя [13, с. 17].

Протягом 1906 р. Є. Чикаленко та Ф. Матушевський практично повністю присвятили себе виданню щоденної української газети, яке відбувалося в надзвичайно складних умовах. Перший фактично підпорядкував цій справі свої інтереси і матеріальні статки, а другий, працюючи неофіційним редактором (до початку травня 1906 р.), намагався забезпечити більш-менш стабільне функціонування газети. Співробітництво у «Громадській думці», де протягом року Ф. Матушевський умістив 48 статей, стало для нього основним заробітком. Як редактора газети його тричі притягали до відповідальності і щоб уникнути ув'язнення, він був змушений сплачувати чималі штрафи [16, арк. 9 зв, 11, 17, арк. 32].

18 серпня 1906 р. у редакції газети було проведено обшук і арештовано декілька осіб, зокрема Н. Грінченко та С. Єфремова, який цього місяця замі-

няв Ф. Матушевського. «Громадську думку» закрили, а з 15 вересня почала виходити її наступниця – газета «Рада», що проіснувала до початку Першої світової війни (останнє число видано 20 липня (2 серпня) 1914 р.). Весь цей час Ф. Матушевський залишався співробітником цих видань, писав численні, часто без підпису, статті, замітки, некрологи та фейлетони, входив до складу редакційного комітету. Улітку 1906 р. він погодився тимчасово виконувати обов'язки фактичного редактора «Ради», хоча у перших числах газети зазначено, що видавцем і редактором був Б. Грінченко, а згодом М. Павловський.

Протягом 1906-1909 рр. Ф. Матушевський тісно співпрацював з редакцією газети «Рада», опублікувавши на сторінках газети 241 статтю. Разом з тим, на початку 1909 р. він розпочав працювати помічником присяжного повіреного у Київському суді, а також отримав посаду товариша управителя Київського відділу Харківського товариства взаємного страхування життя. З огляду на службові справи Федір Павлович значно обмежив свою журналістську діяльність, писав до газети досить рідко і, як згадував Є. Чикаленко, поступово віддалився від «Ради», вийшовши з числа постійних співробітників [20, с. 67, 77].

Не зважаючи на це Ф. Матушевський продовжував підтримувати дружні відносини з Є. Чикаленком, завжди цікавився станом справ у редакції, а якщо виникала потреба погоджувався тимчасово редагувати газету. Зокрема, він працював редактором «Ради» протягом березня-травня 1910 р., коли до в'язниці потрапив М. Павловський. Євген Харлампович був дуже вдячний Ф. Матушевському і, розуміючи його завантаженість по службі, намагався всіляко допомогти редактору і сам коректував надіслані до газети рукописи [20, с. 91]. Є. Чикаленко високо цінував професіоналізм, сумлінність, самовіддане ставлення до роботи та самокритичність Ф. Матушевського. У своєму щоденнику він не раз зазначав, що останній був би найкращим редактором для «Ради», але через сімейні проблеми та стан здоров'я він не міг постійно працювати в редакції. Характеризуючи критичну ситуацію з редактором, що склалася навесні та влітку 1911 р. Є. Чикаленко занотував: «Ф. Матушевський [...] зовсім хворий і навряд чи згодиться, бо редакування «Громадської думки», а потім «Ради» далось йому взнаки. Боязно, щоб колись не зостатися зовсім без редактора. Павловський піде у «Літературно-Науковий Вістник» або найде іншу посаду, а Ф. П. Матушевський поредакує з місяць і в нього почнуться рефлексии...». Наголошуючи що редакція не мала змоги забезпечити високу платню редактору і добре знаючи вдачу Федора Павловича, він, переймався тим, що останній буде хвилюватися про низьку кількість передплатників, звинувачуватиме себе у нездатності зробити газету цікавою, що негативно відобразиться на його здоров'ї [20, с. 164, 168].

Яскравим свідченням надзвичайно приятних та дружніх відносин Є. Чикаленка та Ф. Матушевського протягом 1911-1917 рр. є листи останнього, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Зі змісту листів, як і щоденника та спогадів Є. Чикаленка, можна зробити висновок, що Федір Павлович і Євген Харлампійович були дуже близькими приятелями і товаришували родинами. Свідченням цього є звертання у листах («Любий та дорогий Євгене Харламповичу», «Мій друже любий», «дорогий друже», «куме любий»). Дописувачі обговорювали як важливі події громадського, політичного та культурного життя України, так і різні побутові проблеми. Важливе місце у листах займає просопографічна інформація, насамперед про стан здоров'я, настроїв, душевні хвилювання, родинні турботи адресатів тощо.

Листи, датовані 1911 та 1913 р. написані з Боярки та Києва. У них Ф. Матушевський повідомляв друга про зміни в місті та вплив на киян конкретних історичних подій епохи. В одному з листів він описав відкриття Київського губернського земства, інтерпретувавши цю подію як «провал націоналізму». Ф. Матушевський зазначав, що відкриття нової установи відбувалося в умовах військового стану, під пильним наглядом поліції. Він зробив висновок, що «нове земство не віщує нового життя» [4, арк.1-1 зв]. В іншій кореспонденції Федір Павлович повідомив Євгену Харламповичу про резонанс, який спричинив у місті замах на П. Столипіна. Він наголосив, що ця подія приголомшила людей, викликавши справжній жах, який з часом переріс у загальну пригніченість [5, арк. 1 зв].

У листах до Є. Чикаленка Ф. Матушевський не раз висловлював власне ставлення до життя, скаржився на стан здоров'я, а з 1916 р. в кореспонденціях почала часто фігурувати «тема серця». «Ой, як тяжко жити! – писав він влітку 1911 р. – Так тяжко, що якось не хочеться жити; важко і не інтєресно. П'ятий десяток пішов, а все збираєшся жити, а не живеш» [4, арк. 1].

Майже половину 1911 р. Ф. Матушевський перебував на лікуванні та відпочинку, спочатку у Сухумі, а потім на власному хуторі на Харківщині, і лише наприкінці серпня повернувся до Києва. Після повернення він продовжив працювати у київському суді, а також став членом дирекції Союзу Кредитових Кооперативів у Києві, активно співпрацював з видавництвом «Вік», а тому зовсім відійшов від редакції газети «Рада». Цього року він опублікував у газеті всього 17 статей, в наступному – 4, а у 1914 р. – одну. У 1913 р. він не надсилав до редакції публікацій.

Протягом 1912-1914 рр. Ф. Матушевський перебував в Києві, чергуючи роботу на різних посадах з громадськими справами та тривалими перервами на лікування. У 1912 р. він працював у Київському губернському земстві та міській управі, а також його обрали головою відновленого клубу «Родина» [22, с. 343; 7, с. 167]. З початком Першої світової війни було закрито всі

українські видання, а 20 липня припинила існування «Рада». У цей час Федір Павлович разом з дружиною приєдналися до Українського комітету допомоги жертвам російської політики в Галичині, який надавав підтримку полоненим та втікачам із Західної України. Крім родини Матушевських, до цієї організації належали Д. і Н. Дорошенки, Л. Старицька-Черняхівська та інші. Також члени комітету опікувалися так званими «заложниками» – громадськими, політичними та культурними діячами зі Львова та інших міст України, яких пощастило звільнити з в'язниць «на поруки» і забрати до своїх помешкань та гуртожитків. У квартирі Матушевських знайшли притулок С. Федак, А. Скобельський, К. Паньківський та ін [11, с. 83].

У 1915 р. в Києві було створено Комітет Всеросійського союзу міст при Південно-Західному фронті, основна діяльність якого була спрямована на допомогу біженцям з Галичини, створення українських шкіл, лікарень, організацію санітарних поїздів тощо. Очолив організацію барон Ф. Р. Штейнгель – широко відомий меценат, постійний член ради ТУПу, активний учасник національного руху. Він запросив до співпраці багатьох українських громадських діячів. Так, Ф. Матушевський, А. Вязлов та Д. Дорошенко стали уповноваженими союзу міст [11, с. 84]. У цей період, незважаючи на постійні проблеми зі здоров'ям, Федір Павлович залишався активним учасником громадського життя. Д. Дорошенко так характеризував його ставлення до національного руху і громадської діяльності: «Федір Павлович Матушевський увесь свій свідомий вік провів на національній роботі. Він ніколи не намагався грати першої ролі, не любив нікуди ні з чим наперед висовуватись, але він являвся необхідним учасником усіх важнющих справ і заходів українських на протязі останнього чверть-століття і не раз ті справи не могли б зрушити з місця і взагалі виконуватись, якби не він, хоч того майже ніхто не знав. ... Людина хвора, змучена, він не знав, що таке «не хочу» або «не могу», коли було треба» [3, с. 142-143].

Протягом наступного року Ф. Матушевський перебував у Києві. У березні 1916 р., після сильного нападу стенокардії, він тривалий час не працював, а улітку виїхав на Харківщину. Все частіше почала даватися взнаки напружена праця. Наприкінці липня в одному з листів до Є. Чикаленка Федір Матушевський зізнавався: «Не встережешся від того, щоб не взяти участі то в тому, то в іншому ділі; а воно нервує та мучить... . От вже кілька літ останніх живеш як на голках. За останні п'ять років і п'яти днів не налічиш таких, щоб назвати їх «ясними» та «привітними». Як же його бути дужим?!» [6, арк. 1 зв].

За спогадами Д. Дорошенка, «коли прийшла революція Ф[едір] П[авлович] уже догоряв», однак він не полишав діяльної участі у національному русі. У березні 1917 р. він розпочав досить активну політичну діяльність. Разом з Є. Чикаленком Ф. Матушевський був серед засновників УЦР

і, як представник від ТУП, увійшов до першого складу українського уряду. На реорганізаційному з'їзді ТУП (25-26 березня 1917 р.) його обрали до складу Тимчасового ЦК Союзу українських соціалістів-федералістів, а в ході Всеукраїнського національного конгресу (6-8 квітня 1917 р.) він знову став членом УЦР, але уже від Української демократично-радикальної партії [14, с. 207, 209].

У червні 1917 р. УДРП було перейменовано в Українську партію соціалістів-федералістів. Ф. Матушевський став одним з лідерів цієї організації, а згодом разом з С. Єфремовим та О. Лотоцьким брав участь у роботі Малої Ради, що збиралася протягом червня 1917-квітня 1918 років [1, с. 232-233]. 27 серпня 1917 р. Мала Рада обрала його до комісії з розробки негайних заходів для подолання продовольчої кризи. 25 жовтня цього ж року він увійшов до складу новоствореного Крайового комітету охорони революції в Україні, що мав на меті боротьбу з порушеннями громадського порядку, проявами поширення контрреволюційної агітації та міжнаціональних конфліктів серед населення [15, с. 359-360].

Крім того, з березня 1917 р. Федір Павлович почав співпрацювати з журналом «Муравейник» – органом Союзу Кредитових Кооперативів міста Києва, який після реорганізації став видаватися й українською мовою під заголовком «Комашня». З початку 1918 р. він став редактором цього періодичного видання. У цей же час Ф. Матушевський також активно працював у видавництві «Вік» та іноді дописував у різні часописи.

Однак, проблеми зі здоров'ям не давали йому змоги повністю реалізувати свої сили на політичному поприщі. Наприкінці травня Федір Павлович залишив Київ і виїхав на Харківщину, де перебував до осені. Восени 1917 р. він разом з дружиною поїхав на лікування до Кисловодська. Саме у цей період свого життя він активно листувався з Є. Чикаленком, детально описуючи своє ставлення до політичних подій, що відбувалися у Києві, на Харківщині, на Кавказі.

Є. Чикаленко у 1917 р. також відійшов від активного політичного життя. 17 березня 1917 р. він у господарських справах виїхав до свого маєтку у с. Перешори на Херсонщині, де перебував до жовтня. Хоча на Всеукраїнському національному конгресі 8 квітня його обрали до складу УЦР від Союзу українських автономістів-федералістів [8, с. 641]. Як людина небайдужа, яка близько до серця приймала усе, що відбувалося в Україні та світі, він дізнавався про політичні події з газет і листування з друзями та однодумцями, в тому числі й з Ф. Матушевським.

У такий історичний момент, що переживала Україна у 1917 р. Євген Харлампович надавав великого значення листам, як важливим історичним документам. Він вважав, що потрібно писати великі листи до друзів, позаяк у майбутньому вони можуть стати основою для написання мемуарів. Вірогід-

но свої погляди щодо значення листів Є. Чикаленко висловив і Ф. Матушевському, бо у листі-відповіді (від 3 липня 1917 р.) останній зазначив: «Не раз і не два думалося і почувалося те ж саме, що й Ви про себе пишете аж до самісінького слова про мемуари. Я завжди про це думав, що треба їх писати, а як вони не пишуться, то треба до друзів-однодумців листи писати, щоб опісля був матеріал до того, що публікується» [8, с. 646].

Зі змісту листів, датованих липнем-груднем 1917 р., дізнаємося, що Євген Харлампович та Федір Павлович обговорювали політичні події Української революції, діяльність УЦР та її лідерів. Однією з центральних тем є оцінка універсалів українського законодавчого органу. На відміну від Є. Чикаленка, Ф. Матушевський вважав I Універсал виправданим та своєчасним кроком Центральної Ради, позаяк «час такий, що не виставити наших всіх домагань не можна». Об'єктивно оцінюючи реалії епохи, журналіст наголошував, що українці мають залишити поміркованість, яка приведе до поразки революції, і перейти до активних дій, бо «що більше запросиш, то більше матимеш» [8, с. 646]. З листа від 26 липня 1917 р. стало відомо його думку щодо значення I Універсалу. Ф. Матушевський вказував, що документ зробив «велике діло» для подальшого розвитку боротьби українців за власну державність. При цьому він зазначив, що Універсал слід було оголосити ще навесні 1917 р., щоб «Україна більш була організована на користь собі і всій справі».

Події зими-літа 1917 р. Федір Павлович ототожнював із заплутаним клубком і закликав громадськість самостійно вирішувати внутрішні проблеми держави. Зі змісту кореспонденцій можемо зробити висновок, що він не сподівався підтримки ні від Німеччини, ні від Росії, зазначаючи, що ці країни завжди ставили і ставитимуть на перше місце власні домагання. Він давав сумні прогнози панування в Україні і німців, і російської демократії [8, с. 647-648]. У листах Ф. Матушевського наявна цінна інформація про ставлення до універсалів населення різних регіонів України. Так, позитивно документ сприйняли мешканці Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Херсонщини, Поділля і Волині. Автор відзначив відсутність національної свідомості лише на Харківщині, де людей більше хвилювало аграрне питання, а не революційний пафос. Такий стан справ Ф. Матушевський пов'язував з тим, що Центральна Рада не приділяла належної уваги цьому регіону, де існувала велика «тяга» до Москви.

Значне місце у листах Ф. Матушевського до Є. Чикаленка посідають його роздуми про політичний устрій майбутньої української держави. Як бачимо, Федір Павлович виступав за широку автономію України, яку вважав справжньою матір'ю автономізму-федералізму в Росії, а Київ бачив центром національного руху. В одному з листів він сформулював три принципи зміцнення української автономії: 1) у боротьбі за державність сподіватися лише

на власні демократичні сили; 2) союз з іншими народами Росії; 3) досягнення представництва на міжнародній конференції в Бресті не дипломатів, а представників націй [8, с. 649]. Об'єктивно оцінюючи реалії революційної доби, Ф. Матушевський вважав, що українське громадянство, і насамперед Центральна Рада, мала домагатися політичної влади, відкинувши моральні принципи, які на той час не мали ніякої ваги в очах державних діячів, а тим більше населення. Як видно з кореспонденцій він розумів виключну роль війська у процесі державотворення і був прихильником силового розв'язання найважливіших державницьких завдань. Федір Павлович висловлював Є. Чикаленкові свої переконання у необхідності організації армії, тому, що лише сила селянського кулака та солдатських рушниць могла подолати ворогів України. Він відверто тішився, що до цієї думки почали схилятися влітку 1917 р. й українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком [12, с. 133].

Разом з тим, у листах відобразилися різкі оцінки Ф. Матушевським Тимчасового уряду та російської ліберальної демократії, яка у більшості своїй була неосвіченою, централістичною та відверто ворожою до України. У кореспонденції від 19-21 вересня 1917 р. він повідомив про рішення демократичної наради та висловив свої прогнози на випадок встановлення диктатури пролетаріату. Федір Павлович зауважував, що такий крок знищить усі здобутки революції і відштовхне від Росії усіх союзників. Листування свідчить, що він виступав за пошук розумних компромісних рішень у вирішенні різного роду політичних питань, зокрема, не погоджувався з курсом української влади на усунення від участі у державотворчому процесі буржуазії, яку вважав основою національної інтелігенції.

Крім того, у листах Ф. Матушевського містяться роздуми над проблемою світової війни та революції. Він зазначив, що громадськість та політичні сили України з самого початку Першої світової війни свідомо виступали проти міжнародного конфлікту, розуміючи його нищівні наслідки. Але розгортання під час війни революційного руху стало неочікуваним явищем для політичних партій та організацій, які не зуміли передбачити характеру революції і виявилися не готовими до неї. З кореспонденцій дізнаємося про ставлення до військового протистояння ТУП та роль клубу «Родина» у розвитку національного руху в роки війни. Автор зазначив, що ця організація була «єдиним огнищем організованої громадської думки, єдиним захистком, єдиним притулком, де дійсні патріоти, з великим для себе ризиком, провадили роботу вчили людей уму-разуму» [8, с. 655].

Кореспонденції, адресовані Є. Чикаленку, свідчать, що Ф. Матушевський дуже переймався низьким рівнем національної самосвідомості українців. У листах міститься інформація про його виступи на мітингах на власному хуторі у Харківській губернії та навколишніх селах, участь у діяльності місце-

вої «Просвіти» та земства. Він намагався сприяти українізації громадського життя краю, зорієнтувати населення у політичних подіях. Листи свідчать про відданість Федора Павловича громадським справам, про переживання, що через хворобу він не може перебувати у Києві і брати безпосередньої участі у політичних подіях. В останньому листі Ф. Матушевського до Є. Чикаленка, написаному з Кисловодська, виявляємо відомості про драматичні події кінця 1917 р. на Кавказі [8, с. 666].

Важливе місце у листах займають роздуми Ф. Матушевського про майбутнє України, переживання з приводу того, що стан здоров'я не дає можливості брати активної участі у громадському житті. Він часто не поділяв песимізму Є. Чикаленка, намагався підтримати його і відвернути від думок про втому від життя і смерть. Хоча, треба зауважити, що подібні думки, неодноразово траплялися й у листах самого Ф. Матушевського. Він писав Євгену Харламповичу, що теж не бачить майбутнє українського народу у веселкових кольорах, але зауважував, що «хочеться ще пожити та подивитися до чого воно дійдеться» [8, с. 662]. Однак роль простого спостерігача політичних змін, що відбувалися на його очах, не задовольняла Ф. Матушевського, хоча він і не вважав себе досвідченим і талановитим політиком. «Треба бути великим філософом, щоб спокійно дивитися на все збоку і не мучитися, не боліти серцем і душею» – писав він у жовтні 1917 року [8, с. 662]. Листи свідчать, що Ф. Матушевський дуже переймався тим, що не може повернутися до Києва і в такий складний для національної інтелігенції час залишається осторонь від громадського життя [8, с. 657]. Разом з тим він часто повідомляв про погане самопочуття і що «серце уже не служить».

На останок слід зауважити, що як і попередні, листи Ф. Матушевського за 1917 рік містять багато щирих зізнань у прихильності до Є. Чикаленка. Федір Павлович писав, що хотів частіше бачитися та спілкуватися з Євгеном Харламповичем, запрошував до себе в гості, жалкував, що то стан здоров'я, то інші негаразди постійно цьому перешкоджають. «Боже, який би я був щасливий, якби завітали до мене», «Де й коли побачимося? Страшенно скучив за Вами», «Не бачить Вас і Сергія [Єфремова] – це для мене суцця кара», «Так мені любо з Вами розмовляти, що все хочеться більше написати» – такі вирази зустрічаються у більшості його кореспонденцій [8, с. 647, 656, 657, 665].

Розглянуті джерела свідчать, що Є. Чикаленко та Ф. Матушевський були активними учасниками українського національного руху початку XX ст., людьми близькими по духу, одностайними у бажанні сприяти розвитку національної свідомості рідного народу та побратимами у своїй праці для відродження української державності. Прикметно, що один з останніх у своєму житті листів Ф. Матушевський адресував у Берлін старшій донці Є. Чикаленка Ганні Чикаленко-Келлер [2, с. 10]. Відзначаючи увесь трагізм

свого становища, він висловив надію «ще зазнати щастя громадського і дожити до ясніших днів». Це також його єднало з Є. Чикаленком, який, будучи однією з центральних фігур доби національного відродження, до останніх днів свого життя вірив, що через 25, 50 чи 100 років Україна стане культурною європейською державою, яка посяде серед країн Європи належне їй місце [13, с. 216].

Посилання

1. Верстюк В. Діячі Центральної Ради : біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1998. – 255 с.
2. Даниленко В. М. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919-1920 рр.) / В. М. Даниленко, Н. І. Миронець. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2006. – 136 с.
3. Дорошенко Д. DE PROFUNDIS. Памяти І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – 1920-1921. – Кн. II. – С. 140-145.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 35610 – 1 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 35612. – 3 арк.
6. ІР НБУВ– Ф. 1. – Спр. 35619-35620. – 4 арк.
7. Кротевич Є. Київські зустрічі: спогади про людей, факти, події / Є. Кротевич – К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1963. – 191 с.
8. Миронець Н. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 13-14. – Вип. 10-11. – С. 640-675.
9. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка / В. Поліщук // Київ. – 2008. – № 11-12. – С. 161-169.
10. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка (Закінчення) / В. Поліщук // Київ. – 2009. – № 1-2. – С. 162-169.
11. Світ І. Федір Павлович Матушевський (1869-1919) / І. Світ // Український історик. – 1978. – № 1-3(57-59). – С. 76-89.
12. Старовойтенко І. Євген Чикаленко : людина на тлі епохи : [монографія] / І. Старовойтенко. – К. : Темпора, 2009. – 544 с.
13. Старовойтенко І. Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета 1905-1906. Анотований систематичний покажчик / І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. – К.: Темпора, 2011, 454 с.
14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : в 2 томах / [упоряд. В. Ф. Верстюк, В. С. Смолій та ін.]. – К. : «Наукова думка», 1996 – (Пам'ятки історії України. Серія V: Джерела новітньої історії). Т. 1. – 1996. – 589 с.
15. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : в 2 томах / [упоряд. В. Ф. Верстюк, В. С. Смолій та ін.]. – К. : «Наукова думка», 1996 – (Пам'ятки історії України. Серія V: Джерела новітньої історії). Т. 2. – 1997. – 422 с.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 4. – 87 арк.
17. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1091. – 48 арк.
18. ЦДАК України. – Ф. 1235. Оп. 1. – Спр. 634. – 78 арк.
19. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
20. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917): у 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 2004. – 428 с.
21. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919) : у 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2. – 2004. – 464 с.
22. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький : учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.) / Швидкий В. П. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – 366 с.

Abstract

Yakobchuk Svitlana (Kyiv). Evgen Chikalenko and Fedir Matushevskiy: crossing of the destinies and joint work

Specifics of the relations between the famous representatives of the Ukrainian national movement (late XIX - early XX century) – E. Chikalenko and F. Matushevskiy, are analyzed. Their participation and role in public, political and cultural life of Ukraine are studied on the base of the E. Chikalenko`s memoirs and diary and F. Matushevskiy`s letters.

Keywords: E Chikalenko, F. Matushevskiy, Ukrainian national movement, press, public activity.

УДК:94(477):355.1:82-94Скоропадський"1917/1918"

Уляна ГРОМОВИЧ
(м. Одеса)

Козацтво у спогадах Павла Скоропадського

На основі мемуарів Павла Скоропадського розглядається вплив козацького походження останнього гетьмана України на його ставлення до козацтва. З'ясовано, що це знайшло вияв у намірах гетьмана відновити в Україні козацький стан, у його баченні структури держави, зокрема, в назві самої посади її керманіча – гетьман.

Ключові слова: Павло Скоропадський, козацтво, Вільне козацтво, гетьман.

Науковий керівник – *Бачинська Олена Анатоліївна*, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова, доктор історичних наук

Павло Петрович Скоропадський – людина епохи великого соціального зламу, яка пройшла величезний політичний шлях, пережила докорінну ідейну еволюцію. Це особа і державний діяч, навколо якого тривалий час точилися неабиякі дискусії в українській історіографії – від відвертої ідеалізації його діяльності прихильниками гетьмана до не менш відвертої, навіть часто фальсифікованої критики всіх його політичних кроків радянськими істориками та соціалістичними діячами в діаспорі.

Історіографія питання про ставлення П. Скоропадського до українського козацтва досить незначна. Зокрема, ці питання частково висвітлювалися у працях Г. Папакіна [5] та О. П. Реєнта [6]. Серед сучасних дослідників козацьких проектів П. Скоропадського слід назвати, насамперед, відомого українського правознавця О. Мироненка, А. Слюсаренка [8] та Ю. Малініну. Цього питання у своїх працях торкаються О. Копиленко та М. Копиленко, а також В. Лободаєв [3]. Названі дослідники зосереджуються, переважно, на правових аспектах козацьких реформ П. Скоропадського.

Як бачимо, «козацька ідея» Павла Скоропадського мало висвітлена в історичній літературі. Тому головною метою статті є аналіз ставлення гетьмана до козацтва. В основі джерельної бази дослідження «Спогади» П. Скоропадського за період з кінця 1917-го – до грудня 1918 р. Особливість «Спогадів» Павла Скоропадського полягає в тому, що вони висвітлюють епоху і діяльність автора з відмінної порівняно з іншими зразками української мемуарної літератури політичної перспективи – з позицій поміркованого консерватизму, культурного і політичного елітаризму та аристократизму. Вони є цінним документом історії також тому, що на відміну від української мемуарної літератури, яка традиційно розглядала проблему Української революції 1917-1921 рр. у статичний спосіб, їхній автор підходить до справи зі стратегічної, а, отже, динамічної перспективи професійного військовика-генерала. Написані безпосередньо після подій 1917-1918 років, «Спогади» вражають ясним, відвертим і недвозначним описом розвитку найважливіших аспектів діяльності Павла Скоропадського, як гетьмана України. Скоропадський підкреслює, що він хоче подати власне бачення подій свого часу так, як він сам їх розумів, а оцінка його доби – це справа майбутньої історичної науки: «Можливо, майбутнім історикам революції мої записки пригодяться. Прошу їх повірити, що все записане мною буде правильним, тобто я буду заносити так, як мені бачилось становище на даний час, а чи правильно я думав, чи неправильно – у цьому допоможе розібратися майбутнє» [1, с. 11-12].

Проаналізувавши «Спогади» П. Скоропадського можна виділити декілька аспектів у формуванні ставлення Павла Скоропадського до козацтва та власне козацької ідеї.

Перший аспект – це походження самого гетьмана та ставлення його до родинної історії. Майбутній Гетьман народився в аристократичній українській родині. Виховання тривало у військово-патріотичному дусі козацьких перемог і приготування до звитяг майбутнього. Скоропадські – один з найшляхетніших українських родів, який упродовж кількох століть відігравав провідні ролі у політичній і культурницькій історії України та Російської імперії. Генеалогія роду Скоропадських, за відомими сьогодні історичними джерелами, бере свій початок від першої половини XVII ст. [5, с. 185], з Федора Скоропадського, який брав участь у національно-визвольній війні на чолі з Б. Хмельницьким. Всі подальші нащадки Ф. Скоропадського вірно служили в українському війську аж до скасування Гетьманщини Катериною II [5, с. 195].

Родинні традиції, як і традиції всієї тодішньої аристократії Російської імперії, вимагали, щоб юний Павло пішов шляхом військовика. Військова кар'єра приваблювала й самого П. Скоропадського, який був зачарований військовим минулим свого батька та інших представників роду. Чималий вплив роду, сім'ї став чи не головним рушієм у формуванні світогляду П. Скоропадського.

Другий аспект козацької ідеї Павла Скоропадського постає перед нами у відродженні самої назви посади вищого керівника Української держави – «гетьман» й утворенні полків, що носили імена знаменитих козацьких ватажків минулого. Це відбувалося навесні 1917 р., коли український національний рух охопив і армію. Павло Петрович дістав дозвіл українізувати свій корпус, що пізніше став Першим Українським корпусом. До його складу увійшло вісім полків, об'єднаних у дві дивізії. Полкам присвоїли імена відомих військових і державних діячів України: Перший – Київський імені Богдана Хмельницького, Другий – Стародубський імені гетьмана Петра Сагайдачного, Третій – Полтавський, імені гетьмана Петра Сагайдачного, Четвертий полк – Чернігівський імені гетьмана Павла Полуботка. [1, с. 64]. Це беззаперечно свідчить про бажання Павла Скоропадського відродити козацтво в Україні.

Третім аспектом було те, що саме козацьке коріння визначного гетьманського роду зумовило обрання П. Скоропадського гетьманом Вільного козацтва. «[...] Сталося це 16-17 жовтня 1917 р. в Чигирині на 3'їзді Вільного козацтва двома тисячами делегатів від 60 000 зорганізованих козаків п'яти українських губерній і Кубані на отамана Вільного козацтва було обрано командира 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського [...]» [2, с. 478]. Частина дослідників виводить причини такого обрання також із

популярності П. Скоропадського серед Вільного козацтва через його негативне ставлення до соціально-економічних перетворень Центральної Ради. Однак, детальне з'ясування обставин вибору наказного отамана говорить про зовсім протилежне.

П. Скоропадський був сповіщений про своє обрання про що свідчить запис у його «Спогадах»: «[...] На следующий день, будучи в Секретариате, я получил через Скрыпчинского телеграмму о том, что 6-го октября в Чигирине на Всеукраинском казачьем съезде я единогласно избран атаманом всех Вольных Казаков. Об этих казаках я до той поры слышал очень мало [...]» [1, с. 81]. І, дійсно, знав він мало, проте все ж таки деякі відомості про козаків подає. Згадує, що ще в червні 1917 р. якийсь Гризло почав організувати козаків. Головні осередки козацтва були на Київщині, а потім поширились на Катеринославську, Подільську і Полтавську губернії. Знає й про те, що новостворене козацтво першочергово не мало ніяких визначених соціальних цілей. Досить цікаво трактує ціль переходу людей до козаків: «[...] Кроме того, крестьянская молодежь, да и старики, охотно примыкали к Казачеству ради шапок с «китицею» и «жупанов». Более сознательные увлекались романтическими картинами пришлого [...]» [1, с. 82]. Яскраво засуджує П. Скоропадський ватажків гайдамацьких організацій, що зазвичай були авантюристами, які в більшості випадків переслідували свої особисті цілі, при зручному випадку хотіли пожитись за чужий рахунок.

Такий перебіг подій явно здивував П. Скоропадського: «[...] Меня это избрание очень удивило, так как до той поры, кроме вопросов чисто военных и организационных в своем корпусе, я ничем другим не интересовался. Оказывается тем не менее, что среди украинских кругов работа моя над созданием украинской крупной части имела большое значение в смысле популяризации моего шимени [...]» [1, с. 84]. Але Генеральний Секретаріат негативно відреагував на вибір П. Скоропадського отаманом. Адже коли П. Скоропадський запитав у Скрипчинського: «[...] что это избрание означает, он мне сказал, что это гак себе, почетная должность, не сопряженная ни с какой деятельностью, что подробности они могут сказать только тогда, когда вернется Полтавец, которог о они командировали в Чигирин [...]» [1, с. 84].

П. Скоропадський не знав, що робити далі, залишалось чекати Полтавця. Той у свою чергу по приїзді розповів всі деталі козацького руху. І, саме, після спілкування з Полтавцем П.Скоропадський значно змінив свою думку про козацтво. Вважаючи, що це рух може бути великою течією, яка врятує Україну від розвалу, що вже відчувався не тільки серед військ, а й серед кіл мирних жителів.

Четвертим аспектом стало відродження козацького стану в Україні 1918 р. Питання про яке постало одразу після проголошення П. Скоропадського

гетьманом України. Вже у перших законодавчих актах нової влади – «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій України» – окремо виділяється така категорія громадян як «козаки».

Також це питання розглядалося у «Відручному листі Гетьмана України про ліквідацію приватних і вільнокозацьких організацій і створення Козацької Ради» до військового міністра, в якому зазначалося, що П. Скоропадський, на противагу Центральній Раді, «[...] твердо і непохитно стояв на своїй меті будування великокозацької України і її національного війська, яке тільки одно може бути дійсним її оборонцем» [2, с. 39], а тому вирішив прийняти всі заходи до того, аби козаччина, в яку вйде цвіт української людності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої Української Козацької Армії. Гетьман доручив військовому міністру «негайно скласти козацьку Раду для праці для виробу статуту для організації козацтва на Україні [...]» [6, с. 5]. Відроджуючи козацтво як окремий привілейований стан, П. Скоропадський прагнув здобути підтримку заможного селянства. Опора на національно свідоме і економічно міцне сільське населення України дала б можливість, на його думку, здійснити низку вкрай необхідних країні реформ. Відродження козацтва мало сприяти і вирішенню деяких зовнішньополітичних проблем. Як відзначає Н. Полонська-Василенко, гетьман сподівався таким чином «втягти в орбіту Української Держави інші козацькі землі» [4, с. 136]. Йшлося, насамперед, про Кубань, яку гетьманський уряд планував приєднати до України.

За дорученням гетьмана, військовий міністр О. Рогоза 16 червня 1918 р. видав наказ, згідно з яким для розробки статуту при військовому міністерстві створювалася Генеральна козацька рада (ГКР), головування в якій міністр брав на себе [3, с. 4]. Протягом червня-липня статутний відділ Головного військово-юридичного управління спільно з власною канцелярією гетьмана підготували проект «Статуту Генеральної Козацької Ради», в якому визначалися її завдання, склад, штатний розклад, адміністративний поділ козацтва та кошти на утримання як самої Ради, так і козацтва загалом. ГКР мала два головних напрямки роботи — військово-організаційний та культурно-просвітницький. З метою їх впровадження формувався склад Ради, до якої мало належати 33 особи. Президію мав очолити сам гетьман, який призначав ще 11 членів президії, один з яких був його заступником. Ще 21 члена Ради (в тому числі 9 від губерній, по одному від кожної) гетьман затверджував за пропозицією Президії.

«Статут українських козаків» складався з трьох частин: в першій (вона не має назви) визначалися головні національно-державні принципи козацького руху в Україні (в цій частині є розділи «Мета козаків», «Справи економічні», «Суд на Україні», «Справи козацькі», «Тактика козаків»); друга – «Статут

Організації Козацьких Громад»; і третя – «Як організувати козацьку просвіту» [8, с. 17].

«Статут» передбачав достатньо демократичні можливості вступу до козацьких громад. Козаком міг стати «кожний українець, не лічучись з його класовим положенням, але не обмежений в правах по уголовним законам» [3, с. 7]. У зв'язку з цим першочерговим завданням було домогтися «щоб всі козаки, як ті, які рахуються такими з стародавніх часів, так і вільні, які склалися під час революції, були стверджені в козацькому стані» [7, с. 45]. Головною умовою вступу було визнання Програми та Статуту козацького товариства.

Вже 10 серпня 1918 р. гетьман затвердив проект закону про відновлення українського козацтва і направив його в Раду міністрів. Важливо відзначити, що у цьому варіанті закону ключову роль у відродженні й діяльності козацтва мала відігравати, разом з гетьманом, Генеральна козацька рада, а умови прийому в козацтво, права козаків, вибори членів місцевих рад тощо мав визначати козацький статут. Нарешті, 7 жовтня 1918 р., ймовірно під тиском гетьмана, Рада прийняла рішення: «[...] а) Законопроект о восстановлении Украинского козачества одобрить в той редакции, которая уже была одобрена Советом Министров, придав Украинскому козачеству государственный характер. б) Ассигновать 100 000 карб. в распоряжение Пана Гетмана на расходы, связанные с организацией Украинского козачества [...]» [8, с. 56].

16 жовтня 1918 р. був виданий гетьманський Універсал про відновлення козацтва, преамбула якого проголошувала необхідність «відродити козацтво по всіх місцях його історичного існування на Україні, покладаючись в основі його відродження на ті козацько-лицарські традиції, що донесла нам історія наша з доби минулої боротьби козацької України за свою волю» [3, с. 5].

На чолі відновленого козацтва ставав сам гетьман. Створювані козацькі громади, будучи військовими організаціями, мали слугувати також фізичному, духовному, культурно-просвітницькому і економічному розвитку козацтва.

Таким чином, на основі аналізу «Спогадів» П. Скоропадського з'ясовано, що козацьке коріння сильно вплинуло на життя та діяльність гетьмана, який втілював свою козацьку ідею в життя, безпосередньо ставши гетьманом Вільного козацтва та відродивши козацький стан в Україні.

Примітки

1. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1992. – С.491.

2. Кужім-Скоропадська Єлисавета. Від 8 до 28 квітня 1945 року (з Меллінгена до Меттена) [Уривок зі споминів]. – К.-Філадельфія, 1995. – С. 417.

3. Лободаєв В. М. Козацькі реформи гетьмана Павла Скоропадського: сутність, етапи впровадження, причини поразки / В. М. Лободаєв: [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/116/50/>
4. Полонська-Василепко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 474.
5. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003. – 282 с.
6. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт // Історія України. – 2004. – № 17.
7. Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-гносеологічна студія)/ О. Прицак // Останній Гетьман. – К. 1993. – С. 186
8. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1993. – 192 с.

Abstract

Gromovych Uliana (Odessa). Cossacks in the Memoirs of Pavlo Skoropadskiy

The impact of recent origin Cossack Hetman on his attitude towards the Cossacks is studied according to the Memorirs of Pavlo Skoropadskiy. It was found that the Hetman had a desire to restore Ukrainian Cossacks as an estate according to his vision of the structure of the state and, in particular, in the name of the Head of Government – Hetman.

Keywords: Pavlo Skoropadsky, the Cossacks, Free Cossacks.

Розділ 3

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918-1939)

УДК 94:061.2](437) «19»

Наталія ВОРОН
(м. Київ)

Створення та діяльність Українського історично-філологічного товариства у Празі в 20-30-ті рр. ХХ ст.

Розглядається питання про створення та діяльність Українського історично-філологічного товариства у Празі в 20-30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: Українське історично-філологічне товариство, еміграція, Прага, інтелігенція, наукові засідання, статут, українська історіографія, видавнича діяльність.

Науковий керівник: *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Суспільно політичні процеси та боротьба за владу в Україні, суперечливі тенденції національної революції 1917-1921 рр. суттєво вплинули на міграційну хвилю більшості української інтелігенції до країн Західної Європи, США, Канади. На початку 20-х років ХХ ст. значна їх частина обрала місцем свого проживання Чехословаччину. В цей час Прага стала центром культурного та наукового життя, де вони могли реалізувати свій науковий та освітянський потенціал. Перебування емігрантів на території Чехословаччини та на територіях інших держав розцінювалося еміграцією явищем тимчасовим, адже більшість з них мріяла, здобувши знання та вдосконаливши свій фах, повернутися на Батьківщину. Насамперед, цьому сприяв президент – Томаш Масарик, який прихильно ставився до українського національно-визвольного руху в цілому та його учасників, особливо інтелігенції, саме за його фінансової підтримки у 1921 році у Празі було створено Український вільний університет (далі – УВУ). Державною політикою ініціювалося створення різноманітних гуртків та товариств на території Чехословаччини. Особливим періодом в житті української еміграції став 1923 р. Саме в цьому році було створено Українське історично-філологічне товариство (далі – УІФТ), яке діяло впродовж 1923-1945 рр., а також Український вищий педа-

гогічний інститут імені М. П. Драгоманова. Це були наукові та науково-дослідницькі центри для розвитку української мови, культури та науки. Новостворені навчальні заклади давали можливість розвиватись українській культурі, формували національно-свідому українську наукову та політичну еліту, навіть в ті часи, коли на Батьківщині йшла боротьба проти націоналізму, буржуазного охвістя, а держава свідомо проводила політику геноциду проти української інтелігенції.

Метою даної публікації є розкриття наукової та культурно-освітньої діяльності членів Українського історично-філологічного товариства на території Чехословаччини в період 1923-1939 рр. Завданням даної статті є дослідження періоду заснування товариства, його складу, основних напрямків діяльності протягом 20-30-х рр. ХХ ст.

Актуальність даної теми полягає в об'єктивному вивченні досвіду практичної діяльності членів товариства, оцінці їх культурно-освітнього надбання для збереження та розвитку української історії, культури та науки.

В 20-30-ті рр. ХХ ст. питання діяльності Українського історично-філологічного товариства не вивчалось. Нами не виявлено ні одного наукового доробку, де б висвітлювалися питання створення чи його діяльності. В 40-50-ті рр. вийшли праці одного з провідних діячів товариства С. Наріжного. Це, перш за все, наукове дослідження «15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства»[4], яке в 1941 р. видане в Празі та «Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (1942 р.) [5]. Протягом 60-80-х рр. ХХ ст. ця проблема не стала окремим предметом вивчення як у радянській історіографії, так і зарубіжній. Новим етапом вивчення діяльності Українського історично-філологічного товариства у Празі став період незалежності України. Так, в 1994 р. з'явилось наукове дослідження С. Віднянського «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)», де розглядається і діяльність історично-філологічного товариства, адже значна частина студентів і викладачів УВУ була його членами. Значно активізувався процес вивчення діяльності товариства з 2000 р. Цей період представлений працями таких науковців: О. Чечиної «Початок діяльності Українського історично-філологічного товариства у Празі (1923-1924). – Острог, 2007 [10], А. Трембіцького «Родина Січинських та українське історично-філологічне товариство в Празі (1923-1945)», видана у 2009 р. [8]. Публікації останніх років по цій проблемі присвячені вивченню окремих персоналій – учасників товариства та їх особистому внеску в розвиток історії України та української культури [1; 11].

Різні причини перебування в екзилі були у кожного із членів УІФТ, однак більшість із них мали політичний характер. Так, Дмитро Антонович – український політичний діяч, історик мистецтв і театру в 1919 р. був послом

у Римі. В Україну він більше не повернувся, спочатку через напружені стосунки з урядом Директорії, а потім, з приходом більшовиків, це зробити стало неможливо. У 1920 р. він переїхав до Відня, однак через складне матеріальне становище надовго там не затримався. У 1921 р. разом з членами УВУ Д. Антонович опинився в Празі, де і залишився до самої смерті (1945 р.), присвятивши своє життя та творчу працю політичній діяльності та вивченню проблем українства.

Доля Василя Біднова – українського історика – засвідчує трагізм української наукової інтелігенції, яка в силу політичних протистоянь була «витиснена» як науково-політична еліта і була змушена шукати притулку на території інших держав. З початку Національної революції в Україні в 1917 р. він активно долучився до революційного руху, проводив лекції з історії України, брав участь у мітингах. У період Гетьманату П. Скоропадського у жовтні 1918 р. В. Біднов переїздить до Кам'янця-Подільського, де починає викладати у новоствореному університеті. В кінці 1920 року разом з залишками української армії покидає Україну і потрапляє у польські табори. Певний час викладає в Кременецькій семінарії, а в 1922 р. йому вдалося виїхати до Чехословаччини, де він в подальшому займався науковою роботою до 1929 р.

Подібна доля спіткала і Дмитра Дорошенка – громадсько-політичного та культурного діяча, історика. У квітні 1919 р. Д. Дорошенко виїхав до Чехословаччини задля купівлі друкарні університету. Після приходу до влади в Києві білогвардійців, а пізніше більшовиків Д. Дорошенко не мав змоги перебувати в Україні. Спочатку він від'їжджає до Італії, потім до Відня і нарешті у 1923 р. його обирають професором УВУ та Карлового університету. З цього часу він і долучається до культурного життя української еміграції у Чехословаччині.

З встановленням більшовицької влади в Україні змушений був емігрувати літературознавець, мовознавець Олександр Колесса, який став засновником Українського вільного університету у Празі; ветеринар, біолог, один із засновників Української радикальної партії Петро Андрієвський; історик, археолог, етнограф Вадим Щербаківський та ін.

30 травня 1923 р. ці представники української інтелігенції в Празі, які на той час були професорами філософського факультету Українського вільного університету (далі – УВУ), після обговорення вирішили заснувати Українське історично-філологічне товариство [5, с. 196]. Ця дата є офіційним початком його діяльності.

Метою створеного наукового товариства було об'єднання спільних зусиль всіх українських еміграційних філологів, істориків, що науково працювали в галузі лінгвістики та історії, тобто всіх науковців, які проводили дослідження з історії України, історії мови та літератури, історії філософії, іс-

торії права, історії економічних відносин, історії пластичного мистецтва, історії культури, музики й театру, етнографії тощо [8, с. 307].

У цей день було обрано тимчасову президію в складі Д. Антоновича (голова), В. Біднов (секретар). Перше засідання товариства призначено на 7 червня цього ж року. Складено приблизний план зібрання та визначено тематику доповідей. Водночас, було надіслано запрошення професорам історичного факультету Карлового університету, всім членам філософського факультету УВУ та ін. Про зібрання попередили українську громаду, розмістивши оголошення в газетах «Студентський дім» і «Українська хата» [10, с. 91].

На першому засіданні цього товариства нараховувалося 60 осіб. На ньому в члени товариства було прийнято 11 нових членів. Заслухано дві доповіді: Д. Дорошенка «Памяті О. І. Левицького та І. М. Каманіна» і В. Біднова «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження й значіння» (назва згідно документу) [7, с. 2].

Кількість членів товариства збільшувалася з кожним наступним засіданням. Основною групою його членів були професори філософського факультету УВУ та частина професорів правничого факультету, що займалися історичними дослідженнями. До діяльності товариства поступово долучалися науковці Української господарської академії (Подєбради), Педагогічного інституту імені М. П. Драгоманова. Іншим джерелом поповнення новими членами товариства стали випускники освітніх установ, що діли в столиці Чехословаччини (М. Антонович, І. Борковський, М. Гнатишак, О. Кандиба, Б. Крупницький, С. Наріжний, К. Чехович та інші). В історично-філологічному товаристві працювали науковці з Німеччини, Польщі, Франції, Америки, Африки. Варто зазначити, що в його складі перебували науковці Наддніпрянщини, Наддністрянщини, Буковини, Галичини, Кубані, Слобожанщини, Холмщини тощо.

Посилаючись на «Справоздання...» (звіт про діяльність товариства), можна встановити достовірну кількість науковців, що були членами товариства у 20-30-ті рр. ХХ ст. Так, на червень 1924 року до складу товариства входило 31 особа (29 дійсних членів і 2 члени-співробітники); на 1 червня 1925 р. – 35 (32 дійсних членів та 3 члени співробітники). Тенденція до зростання товариства прослідковується і в другій половині 20-х рр. аж до кінця 30-х рр. Так, на 1 червня 1926 року – 38 (35 дійсних членів і 3 члени-співробітники); 1927 р. – 40 (37 дійсних членів і 3 члени-співробітники); 1928 р. – 46 (39 дійсних членів і 7 членів-співробітників); 1929 р. – 48 (41 дійсних членів і 7 членів-співробітників); 1930 р. – 53 (45 членів дійсних і 8 членів-співробітників); 1931 р. – 56 (46 дійсних членів і 10 членів-співробітників) [7]. 1932 р. – 57; 1933 – 56; 1934 – 56; 1935 і 1936 рр. – 54; 1937 і 1938 рр. – 53 [9, с. 468]. Відзначимо, що за всі роки лише С. Шелухін

у 1934 р. вийшов із нього за власним бажанням, а інші були активними членами товариства до останніх днів життя або до його ліквідації.

13 червня 1923 р. було обрано постійну президію Українського історично-філологічного товариства: голова – Д. Антонович, заступник голови – О. Колесса, секретар – В. Біднов. З 1929 по 1944 р. секретарем був С. Наріжний. В 1932 р. заступником голови був обраний Д. Дорошенко, а з 1935 р. – А. Яковлів [1, с. 136]. В 1933р. до 3 членів президії додалась ще одна посада – скарбника. Першим скарбником був обраний А. Артимович (1933 -1935), а після нього – Ф. Слюсаренко [5, с. 199].

20 червня 1923 р. Українське історично-філологічне товариство у Празі видало і подало до реєстрації статут. На цьому ж засіданні було прийнято постанову про проведення засідання під головуванням М.П. Левицького у Подебрадах (перше виїзне засідання) і створити власну бібліотеку (з книг самих науковців та приватних осіб) [7, с. 8].

Досить різноманітним був поділ представників товариства за науковим фахом. Більшість членів працювали в галузі історії України, також історії інших країн і епох, історії права, мистецтва, господарства, театру, літератури, в галузі лінгвістики, археології, філософії, етнографії, антропології та інших наукових галузей [6, с. 199]. Відзначимо, що членом Українського історично-філологічного товариства могла бути лише особа з вищою освітою, яка вже мала опубліковані наукові праці.

Діяльність товариства мала виключно науковий характер. «Його завданням, як зазначає сучасний історик С. Віднянський, є читання наукових доповідей з українознавчих тем, обмін думками з приводу прочитаного, проведення широкої дискусії, і, по можливості, видання праць його членів» [2, с. 50]. Окрім того, історично-філологічне товариство брало участь у різних національно-культурних заходах та ювілеях українських наукових установ та окремих діячів, а також влаштовувало свої власні засідання з нагоди видатних культурних подій. Частими були вечори пам'яті видатних постатей українського культурного життя (А. Артимовича, М. Левицького, В. Липинського, М. Грушевського, О. Русової, Є. Чикаленка, М. Костомарова та багатьох інших). На таких засіданнях згвдували покійних діячів, давали огляди й оцінки їхньої діяльності [5, с. 202].

Наукові засідання УІФТ проводилися регулярно, в середньому 25 за рік (від 18 до 34). Крім них, збиралися збори для вирішення адміністративних питань, що виникали у процесі діяльності товариства. Наприклад, скликання і організація українських наукових з'їздів у Празі, участь товариства у міжнародних наукових конгресах і таке інше. За кількістю засідань і прочитаних доповідей українське історично-філологічне товариство не мало рівних серед подібних наукових установ як на українських землях, так і за її межами.

Основним аспектом наукової роботи товариства було дослідження широкого кола українознавчих проблем. Деякі члени товариства встигли вивезти до Праги матеріали з України, які тепер опрацьовували та друкували на їх основі наукові праці. Джерельна база для наукової роботи була досить значною, адже тепер українські історики мали змогу працювати в архівах, музеях, книгозбірнях, приватних та громадських установах Центральної та Східної Європи [10, с. 92]. Продуктивній діяльності товариства сприяло використання його засновниками досвіду роботи Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові (1873), Історичного Товариства Нестор-Літописця у Києві (1873), Історико-філологічного відділу Національної академії наук (1919), а також наукових товариств у Кам'янці-Подільську, Катеринославі, Одесі, Полтаві [8, с. 308].

Окрім буденної роботи, яка включала упорядкування наукових засідань, історично-філологічне товариство виконувало науково-організаційні й репрезентаційні функції. Вони полягали в участі товариства або окремих його членів у різних наукових конгресах – слов'янських, європейських, світових (Конгреси слов'янських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Белгороді й Софії, Міжнародний археологічний з'їзд у Берліні, Перший Міжнародний конгрес слов'янських філологів у Празі, Сьомий Міжнародний з'їзд філософів в Оксфорді 1930 р., Міжнародний конгрес народного мистецтва в Бельгії, П'ятнадцятий Міжнародний археологічний конгрес у Парижі, Гегелівський конгрес у Берліні, Сьомий Міжнародний конгрес істориків у Варшаві, Конгрес істориків релігії в Лунді, Шістнадцятий антропологічний конгрес та інші).

Важливою віхою діяльності товариства була участь у організації український з'їздів у Празі (перший відбувся 3-7 жовтня 1926 р., другий – 20-24 березня 1932 р.). Товариство на своїх засіданнях обговорило всі важливі моменти організації цього з'їзду: його завдання, структуру, час скликання, поділ на секції. За його активного сприяння було організовано Історико-філологічну секцію, з членів УІФТ обрано її президію [5, с. 204-205].

Одним з основних напрямів наукової діяльності товариства є публікація наукових праць. УІФТ не мало державного фінансування, що значно ускладнювало видавничу справу. Це і стало однією з причин заснування власного видавництва для друкування досліджень членів товариства. За період існування (1923-1945 рр.) товариство видало 67 наукових видань. Серед них слід відзначити п'ять томів «Праць Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі» (1926, 1939, 1941, 1942, 1944) [9, с. 314].

Перше видання праць містило, крім наукових статей, протоколи засідань товариства, загальну інформацію про нього, список дійсних членів. Збірник було видано в борг, остаточно сплачений був державній друкарні у 1930 р. (частину коштів на видання збірників члени товариства збирали з власних

заощаджень). Другий том вийшов з меншими труднощами, адже з'явилися передплатники – Бібліотека імені С. Петлюри в Парижі й Український Науковий Інститут у Варшаві. Видавалися брошури членів товариства (по 50-100 примірників), наприклад Дискусію «Откуда есть пошла Руская земля...» (1931 р.) і Пам'яті професора Василя Біднова (1936 р.) з доповідями Д. Дорошенка й С. Наріжного [5, с. 206-207].

Учасникам товариства було не достатньо лише видання власного збірника праць, тому вони використовували будь-які можливості для публікацій своїх досліджень в інших часописах. Праці членів УІФТ друкувалися в різних виданнях Чехословаччини та за її межами, певна частина – в Радянській Україні. Деякі доповіді публікувалися тезово.

Українське історично-філологічне товариство у Празі було осередком формування української історіографії. Провідну роль у даному контексті відігравали історики Д. Дорошенко, В. Біднов, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин. Зокрема Д. Дорошенко підготував і видрукував багато наукових і популярних досліджень присвячених курсу української історії, життю і діяльності П. Куліша, М. Костомарова, М. Сумцова, В. Липинського та інші [6, с. 95].

Важливою була ініціатива історично-філологічного товариства у створенні Українського Академічного Комітету, який був заснований наприкінці 1924 р. В доповіді члена товариства О. Шульгіна на тему: «Організація українських наукових сил та Ліга Націй» вказувалося, що комітет. «об'єднав усі українські високі школи та наукові товариства в Чехії, а також Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка у Львові й Український науковий інститут у Берліні» [4, с. 205]. Певний час він існував при Українському історично-філологічному товаристві – до 31 травня 1926 р. як автономний орган, а пізніше відділився і став самостійною науковою установою.

Отже, внутрішньополітичне становище в Україні початку 20-х рр. ХХ ст. стало першопричиною, що змусила значну частину української культурної, політичної, наукової інтелігенції емігрувати. Прага стає осередком збереження і розвитку національної культури і науки. Українська еміграція в «нових умовах» життя продовжила свою працю на благо України та української культури. Основним напрямом роботи Українського історично-філологічного товариства у Празі було об'єктивне дослідження історії України, видання публікацій своїх членів, що стало вагомим внеском у розвиток української історіографії. Середовище української інтелігенції у Празі та її науково-культурне життя сприяло збереженню та розвитку української національної ідеї, популяризація її дослідження в європейському історичному просторі. В цьому контексті також проводилися наукові з'їзди, які організувало товариство, за участі провідних науковців Східної Європи. Нині творча спадщина істориків, філологів, мистецтвознавців – членів історично-

філологічного товариства у Празі є основою для вивчення правдивої історії України та трагічної долі української інтелігенції у 20-30-ті рр. ХХ ст.

Примітки

1. Атаманенко А. Є. Симон Наріжний: людина, історик, організатор наукового життя / А. Є. Атаманенко // Історія торгівлі, податків та мита. – 2013. - № 1. – С. 132-141.
2. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). – К., 1994. – 82 с.
3. Зубко О. Є. Культурно-просвітницька діяльність викладацького складу УВП ім. Драгоманова протягом 1923-1933 рр.: (На прикладі Празького Історично-Філологічного Товариства) // Наукові записки. Том 18, Історичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Академія, 2008. – С. 70-74
4. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства. – Прага, 1940. – 18 с.
5. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1 – Прага, 1942. – 609 с.
6. Розмериця Ю. Внесок істориків діаспори в розвиток державницького напрямку української історіографії // Вісник Київського національного університету ім.Тараса Шевченка: Історія . – 01/2007 . – N89/90 . – С. 95-98
7. Справоздання «Українського історико-філологічного товариства у Празі» з 1924 по 1931 рік. – Прага, 1924-1932. – 22 с.
8. Трембіцький А.М. Родина Січинських та українське історично-філологічне товариство в Празі (1923-1945 рр.) // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 15. – С. 95-98.
9. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд.: С.В. Ульяновська; переднє слово: М. Антонович; вступ. ст.: І. М. Дзюба. – К.: Либідь, 1993. – 588 с.
10. Чечина О. Початок діяльності Українського історично-філологічного товариства у Празі (1923-1924) // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»], історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 88-95
11. Шаповал А. І. Співпраця Михайла Антоновича з Українським історично-філологічним товариством у Празі // Архіви України. – 2012. – №4 (280). – С.88-99.

Abstract

Voron Natalia (Kyiv). Creation and activity of Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (20-30-ies of the XX century)

The question of creation and activity of Ukrainian Historical and Philological Society in Prague during the 20-30-ies of the XX century is studied.

Keywords: Ukrainian historical-philological society, emigration, Prague, intellectuals, scientific meeting, charter, Ukrainian historiography, publishing.
УДК:94(560)(092)“19”

Анна ЯКУШКО
(м. Київ)

Курдське питання в Туреччині у період президентства Ататюрка

Розглядаються внутрішньополітичні заходи й методи турецької влади часів президентства Мустафи Кемалю щодо так званого «курдського питання» у 1920-1930 -х рр.

Ключові слова: курдське питання, республіка Туреччина, Мустафа Кемаль, Курдистан.

Науковий керівник – *Осмоловська Олена Юрійівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук

Курдське питання гостро постало ще після розпаду Османської імперії та її розподілу між країнами – переможцями у Першій світовій війні – Англією та Францією. З цього часу розпочинається новий етап розвитку народів Близького Сходу. Розподіл Османської імперії відбувався у процесі підписання декількох договорів, а саме: Сайкс-Пікського (1916 р.), Версальського (1919 р.), Севрського (1920 р.) та Лозанського (1923 р.). У результаті народ курдів опинився не з власної волі в складі чотирьох держав – Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії. Під час Паризької конференції, де курдська інтелігенція не змогла чітко сформулювати свої вимоги, курдський народ втрачає свій шанс, щодо подальшої долі Курдистану.

Мустафа Кемаль прекрасно розумів, що необхідно заручитися цілковитою підтримкою курдів, тому 22 липня 1919 р., він направляє із Амасії лист губернатору Сивасу Решит Паші, в якому пише: «В той час, коли питання про об'єднання держави отримало вагоме значення, всі хто хоче цілковитої незалежності Курдистану, об'єдналися з нами в рамках наших спільних інтересів і були запрошені на конгрес...» [2, с. 125].

Конгрес у Сивасі проходив досить енергійно, оскільки на ньому вирішувалося курдське питання. Перша стаття заяви Сиваського конгресу, виданого 11 вересня 1919 р. говорила: «На час підписання договору 30 жовтня 1918 року між Османською імперією та іншими державами договору (місяця про-

живання турків і курдів), вони не могли бути різними, а навпаки були одним цілим. Всі мусульмани, які проживають на цих землях, були об'єднані взаємоповагою, любов'ю один до одного, спільними етнічними та соціальними правами...» [2, с. 131].

У 1919 р. першим документом, який підтверджував курдську автономію, був протокол міста Амасія, підписаний 20-23 жовтня 1919 р. результатом якого стали компромісні домовленості між турецьким урядом і курдськими національними силами. Мустафа Кемаль різними способами намагався налагодити контакт із курдською інтелігенцією і добитись від неї цілковитої підтримки. Це стає зрозумілим, оскільки територія, яку населяють курди дуже багата на корисні копалини, точніше на нафту. Він не хотів втратити такі землі, тому звичайно йшов на переговори із курдами.

Протягом 20-30-х рр. ХХ ст. відбувалися хвилі повстань, де курди вимагали від турецького уряду надати їм права автономії. У майбутньому вони бажали створити незалежний Курдистан, до складу якого увійшли б всі території, які знаходились у складі чотирьох країн. Натомість Мустафа Кемаль також мав свій власний погляд на цю ситуацію, перебуваючи в Анкарі у лютому 1920 р. він писав братові Черкес Етхему Рашит-Бею: «Ми – турки, курди, черкеси – брати... Повинен зауважити, що підлість Анзавура в результаті обернена на нього ж самого і його прихильників – англійців. Наші побратими – черкеси є підґрунтям нашої релігії і держави – нашою гордістю. Об'єднання турок, курдів, черкесів та інших народів за релігією дало їм, оточеним ворогами, проявити велику єдність, яка необхідна задля порятунку честі та самоповаги...» [2, с. 112].

Тим часом у мусульманських вілаєтах (нинішній іракський Курдистан), останні носилися з планами організувати конфедерацію курдських князівств. В якості першого кроку, шейх Махмуд Барзанджі був призначений англійцями правителем Сулейманії. Однак Барзанджі в травні 1919 р. підняв повстання, заарештував англійських представників, проголосив себе королем Курдистану і рушив на Кіркук, але був розбитий англійцями. Восени 1922 р., коли мусульманським вілаєтам стали загрожувати турецькі війська, англійці повернули в Сулейманію Махмуда Барзанджі, який знову проголосив себе королем Курдистану, сформував уряд, став карбувати монети і друкувати марки зі своїм зображенням, не довіряючи англійцям, він вступив у таємні зносини з турками і послав лист Леніну з проханням про підтримку та протекторат. У лютому 1923 р. англійці ультимативно зажадали від Барзанджі покинути Сулейманію, після чого піддали місто повітряним бомбардуванням. Барзанджі пішов у гори і тримався там кілька років, час від часу набігами турбуючи Сулейманію; в 1927 р., бачачи безуспішність подальшої боротьби, він здався, погодившись на запропоновану амністію.

На початку січня 1923 р. відбулась зустріч М. Кемаля з відомим журналі-

стом, де мова йшла про курдську автономію. Дана зустріч проходила під час відвідування Кемалем Західної Анатолії, в той час коли Ісмет-паша відбув разом із делегацією в Лозану.

Журналісти були запрошені до палацу в Ізміті. Серед запрошених були: Ахмет Ялман (газета «Вакіт»), Веліт Ебузія («Тевхід Ефкар»), Супхі Нурі Ілері («Прогрес»), та багато інших. Дану зустріч було записано стенографічно, проте поклали заборону на її оприлюднення. Через деякий час сам Кемаль 20 січня 1923 р., особисто дав дозвіл на її оприлюднення. Необхідно зауважити, що обговорювалось близько шістдесяти тем, а дозволили розголосити лише справу Халіфату. Питання, які стосувалися курдів, західної Тракії, турків, які проживали у Росії, підлягали жорсткому цензуруванню, і довгий період ці матеріали не були доступні дослідникам, оскільки були під грифом «таємно». Сьогодні ми можемо прочитати бесіду, яка стосувалась курдів: «Ахмед Емін Бей: Ви зачепили курдське питання. То що ж це – проблема курдів? Будемо вдячні вам, якщо ви її проаналізуєте як внутрішню проблему».

Мустафа Кемаль: «Рішення курдського питання не принесе користі нам – туркам. Географічне розташування курдів в межах нашої держави таке, що є дуже мало місць, де вони живуть так густо населено. В результаті історичних змін створилось таке положення, що кордони проживання курдів, розпочинаються від Ерзерума, доходять до Ерзінджана, до Сивасу, до Харпута і навіть до пустелі Конії. Тому замість того, щоб відділити курдів в іншу державу, потрібно створити щось подібне автономії – щоб на місцях компактного проживання курдів вони проводили місцеве самоврядування. Іншим народам, які населяють Туреччину, також буде запропоновано автономію. В іншому випадку вони, як і курди будуть постійно боротися за самоврядування. Зараз ВНТЗ представляють депутати – як турки, так і курди – і це справедливо» [2, с. 62].

Російські вчені вважають, що це були права автономії набагато менші, ніж могла дати Російська Федерація, і що саме з цього моменту розпочинається геноцид курдів. Проте автор має іншу думку, оскільки на сьогоднішній день видно, як виглядає автономія у складі РФ.

У результаті в 1923 р. уклали Лозаннський мирний договір, в якому про курдів взагалі не згадувалося. Цей договір визначив сучасні кордони між Іраком, Сирією і Туреччиною, що розрізала колишній Османській Курдистан.

Мустафа Кемаль певною мірою пообіцяв курдам виконати їхні умови, проте він не поспішав цього робити. Спираючись на Лозанський договір турецький уряд лише визнав національні меншини, а курдів було названо братами, тому вони не могли отримувати власну автономію. Звичайно, такі дії не були підтримані курдами, тому, з 1924 по 1939 рр. триває турецько-

курдське протистояння, що часто закінчувалося збройними сутичками.

Ставало зрозуміло, що М. Кемаль проводячи свою політику, ніяк не збирався її поєднувати із націоналізмом курдів, також кемалійський уряд почав проводити політику «тюркізації» курдів. Відповіддю стало повстання 1925 р. шейхом Саїдом Пірані. Повсталі оволоділи м. Генч, яке шейх Саїд проголосив тимчасовою столицею Курдистану, далі він мав намір захопити Діярбекір і проголосити в ньому незалежність курдської держави. Однак штурм Діярбекіра був відбитий, вслід за тим повстанці були розбиті під м. Генч, керівників повстання (включаючи шейха Абдул-Кадира, сина Обейдулли) були взято в полон і повішено. Переслідування й знищення курдського населення стало політикою для турецького уряду. Їм заборонили офіційно говорити курдською мовою. Книги курдською мовою спалювалися. Слова «курд» і «Курдистан» були викреслені з підручників. Їх народ оголосили «гірськими турками». Тисячі курдів було переселено зі східних вілаєтів, у західні.

Нове повстання турецьких курдів почалося в 1927 р. в Араратських горах. Тут була утворена Курдська Республіка Арарат, що існувала з 1927 по 1939рр., повстання було організовано товариством «Хойбун» (Незалежність); повсталі спробували сформувати регулярну армію під командуванням колишнього полковника турецької армії Іхсан Нурі Паші; була створена і цивільна адміністрація під керівництвом Ібрагіма-паші. Повстання було придушене в 1931 р.

Останнім масовим рухом турецьких курдів був рух курдів-Заза (плем'я, яке говорить на особливому діалекті, сповідує алавізм і несприймає мусульман) в Дерсіме. До 1936 р. Дерсім користувався фактичної автономією. Перетворення цієї області в вілаєт Тунджелі з особливим режимом управління викликало повстання під керівництвом дерсімського шейха Сеїда Рези. Посланий проти повсталих армійський корпус не домогся успіху. Проте командир корпусу генерал Альпдоган заманив Сеїда Резу в Ерзерум на переговори, де курдський вождь був арештований і незабаром повішений. Повстання було придушене тільки в 1938 р. У результаті усталеного в Турецькому Курдистані режиму військово-поліцейського терору, заборони курдської мови, курдського національного одягу і самої назви «курди», а також масових депортацій курдів в Західну і Центральну Анатолію, курдський рух в Туреччині на довгі роки було знищено, а курдське суспільство – деструкторизовано.

Ататюрк листувався в курдському питанні з командиром Аль-Джізір генералом Нахат Пашою:

«[...] Виходячи із внутрішньої політики уряду країни, варто створити органи місцевого самоуправління. В районах компактного проживання курдів, ці органи повинні створюватися рівномірно.

2. Право нації на самоуправління – цей принцип визнано міжнародною

спільнотою. В наш час курди готові були створити органи місцевого самоврядування. При виборі своїх керівників курди будуть керуватися власними думками. Отже, вони самі будуть керувати своєю долею і реалізовувати своє бажання жити під керівництвом Меджлісу. Обов'язком командування Фронта Аль – Джебзіре – це підтримувати в Курдистані курс даної політики.

3. Спостерігається вороже ставлення курдів, які проживають у Курдистані по відношенню до англійців та французів. Це приводить до військових сутичок на кордоні з Іраком і гальмує процес об'єднання курдів з іноземцями. Необхідна поступова підготовка створення умов місцевого самоврядування, призначення курдських керівників на громадянські та військові посади. Це призведе до нормалізації в регіоні.

4. Внутрішня політика Курдистану буде визначатися і розвиватися під командуванням Фронта «Аль-Джебзірі». Командуючий Фронтом буде підтримувати зв'язок із керівництвом Великого Народного Меджлісу. Для проведення спільної політики необхідні умови, при яких громадське керівництво буде підпорядковуватися командуванню «Фронту».

5. Якщо керівництво Фронту вважатиме за доречне те, що він може запропонувати урядові, розробляти міри по зміні управління, юрисдикції і фінансовій політиці» [4, с.255-256].

Відкриваючи засідання меджлісу в 1936 р., президент Туреччини М. Кемаль зауважив, що із усіх проблем які були поставлені перед країною, однією із вагомих було курдське питання, він закликав «покінчити з ним раз і назавжди»[5, с. 53]. Протягом двох років тривали репресії проти курдів, а міністр внутрішніх справ Туреччини Д. Баяр заявив, що подібна проблема перестала існувати.

Отже, протягом 1920-1930-х рр. курдське питання відзначалося особливою гостротою. Спочатку Ататюрк робив все можливе, аби повернути курдів на свій бік, і впроваджувати в життя власні реформи, які були спрямовані на цілковиту модернізацію й тюркізацію суспільства. Такі дії не сподобались курдському народові, тому розпочинаються виступи, які переростають у повстання проти турків. Всі повстання, були жорстоко придушені, згодом послідували репресії проти непокірних.

Зрештою, автор вважає, що Ататюрком та його урядом була застосована дуже жорстока політика по відношенню до цього народу. За деякими підрахунками загинуло близько чотирнадцяти тисяч осіб за період 1924-1939 рр. Питання курдів не перестає бути актуальним і на сьогодні, оскільки у другій половині ХХ ст., виступи курдів стали більш агресивнішими.

Примітки

1. Гасратян М. А. Курды Турции в новейшее время / М. А. Гасратян. Ереван. – 1990. – С. 53-56.
2. История документов. Анкара, 1949. – С. 162.
3. Лазарев М. С. Курдистан в геополитическом аспекте / М. С. Лазарев // Восток. – 1998. – № 6. – С. 53-62.
4. Записи тайных обсуждений // Культура Турецкого коммерческого банка. – Анкара, 1985. – Т. 3. – 550 с.
5. Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления. – М., 1966. – 438 с.

Abstract

Jakushko Anna (Kyiv). Kurdish problem in Turkey during the presidency of Atatürk

The internal political actions and methods of the Turkish authorities since the presidency of Mustafa Kemal against the so-called «Kurdish issue» during 1920-1930 are studied.

Keywords: Kurdish problem, Republic of Turkey, M. Kemal, Kurdistan.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94:353.8(477.41) «1941/1944»

Олена КОСЯЧЕНКО
(м. Київ)

Нацистський окупаційний режим і Рух Опору в Кагарлицькому районі Київщини (1941-1944 рр.)

На основі архівних документів, окремих опублікованих джерел, спогадів очевидців, досліджуються передумови, конкретні обставини, особливості та наслідки нацистського «нового порядку» та діяльність радянського Руху Опору на території Кагарлицького району Київської області.

Ключові слова: Друга світова війна, Кагарлицький район, нацистська окупація, терор, рух Опору.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

В історії кожного народу є роки, які назавжди будуть укарбовані в пам'ять нащадків. Для українців, серед інших, таким є період Другої світової війни 1939-1945 рр. коли рідна земля перебувала під нацистською окупацією, а мільйони її синів і дочок проливали кров, виборюючи свободу і право на майбутнє життя. Вітчизняна історіографія останньої світової війни налічує десятки тисяч різнопланових, часто контраверсійних досліджень, що розкривають ті чи інші сторони цього героїчного і трагічного часу. В цьому ряду і вивчення історії краю під нацистською займанщиною. Це не лише данина пам'яті про трагічну та героїчну сторінку літопису народу, але й важлива справа, що сприятиме заповненню деяких, ще існуючих сьогодні, історіографічних лакун (так званих – «білих плям») у дослідженні регіональної історії воєнного лихоліття.

Не є тут виключенням і Кагарлицький край – придніпровська перлина Південної Київщини, роботящі та щедрі люди і земля якого в роки війни сповна відчували на собі тяжкий чобіт нацистського окупанта, кров тисяч жертв – цивільного населення і військовослужбовців, партійних і радянських активістів і простих громадян, українців, євреїв, росіян, людей різних національностей, чиї імена склали трагічний мартиролог Книги пам'яті цієї війни.

Після здобуття Україною незалежності вчені та краєзнавці отримали доступ до раніше втрачених архівних фондів. На цьому ґрунті з'являються дослідження, автори яких намагаються об'єктивніше висвітлювати події минулої війни у краї, зокрема 1996 р. виходить книга «Історія міст і сіл Кагарлицчини», де подіям 1941-1944 рр. присвячено цілий розділ [10]. Праця має узагальнюючий характер, а відтак проблематика нацистської окупації та антинацистського Руху Опору розглядаються тут в руслі історії краю загалом. Розрізнені відомості та окремі факти з історії нацистської окупації Кагарлицького району, її трагічних наслідків, знайшли своє відображення на сторінках досліджень побудованих на регіональній джерельній базі. Серед них слід згадати кандидатську дисертацію О. М. Гончаренка, який вивчає особливості Голокосту на Київщині [11], а також дисертацію та монографію Т. В. Пастушенко, присвячені дослідженню примусової депортації мешканців Київської області на роботу в Рейх [13].

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі архівних документів, окремих опублікованих джерел, спогадів очевидців, дослідити передумови, конкретні обставини, особливості та наслідки встановлення на території Кагарлицького району нацистського «нового порядку», терору проти місцевого населення, а також діяльності радянського Руху Опору.

Для реалізації поставленої мети авторкою сформульовано такі конкретні дослідницькі завдання: дослідити передумови та обставини встановлення на території Кагарлицького району нацистського окупаційного режиму; з'ясувати характер «нового порядку» та розкрити методи нацистського терору на досліджуваній території; охарактеризувати передумови та причини організації на Кагарлицчині радянського антинацистського Руху Опору, виявити характерні форми та методи підпільно-партизанської боротьби в регіоні; уточнити наслідки окупації та нацистського терору в регіоні, простежити зв'язок між інтенсивністю радянського Руху Опору та посиленням нацистського терору проти місцевого населення.

Пропоноване дослідження має окремі елементи наукової новизни, що зумовлені спробою авторки висвітлити окремі, раніше невивчені епізоди історії краю в роки війни, уточнити положення недостатньо висвітлені в історично-краєзнавчих дослідженнях. В роботі науковою новизною відзначаються наступні аспекти: опрацювання та залучення до наукового обігу унікальних, ще донедавна невідомих архівних матеріалів і свідчень очевидців; уточнення статистичних даних щодо кількості депортованого на примусові роботи до Німеччини населення Кагарлицького району, чисельності розстріляних радянських і партійних активістів, цивільного населення і військовополонених; з'ясування з об'єктивних позицій певної взаємозалежності жорстокості нацистського терору проти місцевого населення від інтенсивності дій радянських партизанів і підпільників проти окупантів.

Матеріал дослідження може бути використаний для підготовки історико-краєзнавчих досліджень, а також у навчально-виховній роботі з учнями загальноосвітніх шкіл району. Окремі частини роботи використані для підготовки книги «Кагарлицчина в роки Другої світової війни», а також передані в Кагарлицький районний історико-краєзнавчий музей. Авторкою розроблено та проведено перші цикли півторагодинної пішохідної тематичної екскурсії для вчителів історії шкіл Кагарлицького району («Місцями трьох масових розстрілів»).

Влітку 1941 р. на полях Кагарлицчини достигав багатий урожай, велася підготовка до збирання дарунків осені. Але мирну працю перервав напад гітлерівської Німеччини. Сотні жителів Кагарлика вступали до лав Червоної Армії, серед них близько сотні людей єврейської національності. З наближенням фронту було організовано евакуацію в тил людей і майна.

Оборону району в серпні 1941 року тримали 608-й, 512-й та 698-й стрілецькі полки 146-ї стрілецької дивізії, 717-й полк гаубичної артилерії, 208-й авіаційний полк, що дислокувався у Бердичеві. У період з 21-го по 28 серпня 1941 р. ці та інші війська (частини обслуговування, батальйони зв'язку та сапери, 208 артилерійський полк, 97 стрілецька дивізія) прикриваючи відхід військ Південно-Західного фронту, продовжували утримувати переправу через Дніпро в районі Ржищева. Оборона дніпровських переправ у районі Ржищева, а також бої під с. Стави Кагарлицького району назавжди закарбувався у пам'яті ветерана 69-го Червонопрапорного полку 97-ої стрілецької дивізії М. Чижика, котрий у своїх спогадах підкреслював: «[...] Чимало довелося провести боїв у роки війни. Та такі, як під Кагарликом у 1941-му році, запам'яталися найбільше. Адже тоді ми вже розпочинали освоювати науку перемагати [...]» [8, К-997]

Героїчним і трагічним епізодом оборонних боїв серпня 1941 р. є боротьба з ворогом бійців комсомольського десанту. Сформований із студентів столичного медінституту і співробітників Шепетівської міліції десант планували закинути на Полтавщину. Проте обстріляний ворогом літак здійснив вимушену посадку в Ольшаниці, звідки бійці дісталися села Липовців Кагарлицького району, де розмістилися в покинутих овечих кошарах. Через три дні командування десанту вирішило рухатися в сусідню Тернівку, куди, за даними розвідки, німці ще не дісталися. На підводах десантники доїхали до Зеленого Яру, де їх раптово наздогнав моторизований підрозділ ворога. У нерівному бою, відстрілюючись до останнього набою, 39 молодих бійців загинули. На прохання місцевих селян нацисти дозволили поховати бійців.

А ось що про описані в спогадах очевидців події серпня 1941 р. говорять офіційні документи. Із доповідної записки голови Кагарлицького райвиконкому «Про перевірку дій і загибелі групи партизан 4-го батальйону 2-го Київського партизанського полку» довідуємося, що проведена у липні 1965-го

– березні 1966-го рр. працівниками райвійськкомату, райкому КПУ та райдержархіву перевірка засвідчила, що група партизан 4-го батальйону 2-го Київського партизанського полку прибула в село Жовтневе 2 серпня 1941 р. Тут партизани переодягнулися з цивільної у військову форму і в ніч з 2-го на 3-є серпня 1941 р. перейшли до хутора Зелений Яр, поблизу якого 3 серпня 1941 р. відбувся бій між цією групою партизан і німецькими підрозділами мотопіхоти. В цьому бою загинуло 39 партизан, серед яких троє жінок. Усіх їх поховано в могилі поблизу хутора Зелений Яр 4-го серпня 1941 р. Пізніше останки загиблих перенесено до братської могили біля школи села Жовтневого.

За даними «Хронологічної довідки про окупацію і визволення населених пунктів Київської області» нацистські війська захопили Кагарлик 3 серпня 1941 р. [1.1, арк. 203-204]. 22 серпня 1941 р. на базарній площі Кагарлика окупанти зібрали загальні збори мешканців села. Нова влада представила двох німецьких поміщиків: Йогана і Клейшу. На сходці оголосили, що колгоспи розпущено, а на їх місці створювалися громадські господарства.

Органом нацистського терору у Кагарлицькому районі була місцева німецька жандармерія, яку очолював Пауль Шварцвальдер. Співробітниками жандармерії були Едмунд Шиндлер, Юзеф Ільгер, Юзеф Куйдель та Юзеф Лянгер [5, арк. 5-11]. Нацисти та прислужники «нового порядку» із числа місцевих мешканців виявляли і знищувати сім'ї комуністів, радянських і партійних активістів, командирів Червоної Армії, єврейське населення району. Така «робота» тривала по всіх населених пунктах Кагарличчини.

Чорною сторінкою окупації стало примусове вивезення мешканців Кагарлика і сіл району на роботу до Німеччини. За архівними даними у 1941-1944 рр., з території Кагарлика та сіл району у цей період було примусово вигнано до Німеччини 3553 особи [4, арк. 1-45]. За підрахунками київської дослідниці Т.В. Пастушенко, серед депортованих до Німеччини мешканців Кагарлицького району частка молодих людей віком від 15 до 18 років становила 70-80 % [18, с. 89].

Найжахливішим наслідком «господарювання» окупантів у Кагарлицькому районі у 1941-1944 рр. стали масові розстріли партійних і радянських активістів, комуністів, військовополонених і єврейського населення. В Кагарлику відомі три масові розстріли мирного населення. Перший із них стався у кінці серпня 1941 р., невдовзі після інспірованих нацистами загальних зборів мешканців Кагарлика. Тоді в у двох місцях – у Калиновому яру та на околиці Кагарлика, нацисти знищили 72-х мирних кагарличан і восьмеро військовополонених.

Другий масовий розстріл окупанти вчинили в Калиновому Яру Кагарлика взимку 1942 р. З великого мосту в селищному парку гестапівці з кулеметів розстріляли тоді 378 мирних жителів – громадян єврейської національно-

сті, а також кількох схоплених поліцією і жандармерією підпільників і партизан. На весь парк і за його межі лунали кулеметні черги. Гучні звуки жахливі вісники про розстріляні батьківські та дитячі долі різко вдарилися в стовбур і гілля старого дуба, й людські сльози закарбувалися у довговічному дереві.

Історія Калинового Яру пам'ятає ще й третій масовий розстріл мирного населення. Серпень-вересень 1943 р. гестапівці перетворили міський парк Кагарлика на кладовище. За два дні вони розстріляли там 375 жителів району серед яких було 49 дітей.

А ось що говорять про масові розстріли в Кагарлику та районі архівні документи. Згідно з актом «Про злочини, вчинені німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками над мирними радянськими громадянами м. Кагарлик і Кагарлицького району Київської області» 14 листопада 1941 р. нацисти розстріляли 117 осіб єврейської національності [3, арк. 161]. Складений 14 листопада 1944 р. акт засвідчує знищення в селі Гороховатка Кагарлицького району під час окупації шести громадян – євреїв [3, арк. 182].

Узагальнені дані Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистських окупантів по Київській області засвідчують, що за період 1941-1944 рр. гітлерівці розстріляли, повісили або ж знищили іншими способами в Кагарлику 530 осіб мирних громадян, підпільників і військовополонених, а в Кагарлицькому районі 727 громадян. Таким чином загальна кількість жертв нацистського терору на кагарличчині складає близько 1 300 осіб [2, арк. 77, 80]. На нашу думку ці дані далеко не відповідають справжнім масштабам трагедії.

В радянській історіографії культивувалася теза про те, що саме жахливий нацистський терор став основною причиною виникнення Руху Опору на місцях. Аналіз доступних сьогодні джерел дозволяє більш критично поставитись до цього положення. Встановивши терор на окупованій території гітлерівці залякали місцеве населення, а тому участь в підпільній і партизанській боротьбі, що вимагала самопожертви в ім'я вищої мети, була скоріше виключенням із правил ніж правилом. Переважна більшість громадян за всяку ціну намагалася вижити в умовах окупації, яка принесла не лише численні жертви, але й матеріальні збитки, що по Кагарлицькому району становили близько 170 000 000 крб. у довоєнних цінах [7, док. 5331].

Історія радянського підпілля на території Кагарлицького району в роки окупації тісно пов'язана з долею мужньої і непересічної людини – Івана Васильовича Сергієнка. 21 серпня 1941 р. німецькі війська окупували район. Вже перші кроки підпілля: розповсюдження листівок, диверсійні акти, збройні напади на шляхах викликали протидію окупантів. Гітлерівці призначили винагороду в 10 000 карбованців за голову керівника підпілля і зрадники повідомили поліцію про місце і час чергових зборів підпільників. Ші-

стьох активних учасників опору було заарештовано та розстріляно. Ті, що врятувалися перейшли в глибоке підпілля, серед них і І. В. Сергієнко. Останній вирішує покинути район [9, с. 108]. Пішки, подолавши 180 кілометрів шляху за чотири дні І. В. Сергієнко прийшов у село Стави Кагарлицького району, де тоді мешкав його дядько Павло Устимович Чорнобай.

Першими активними членами підпільної групи в селі Ставах були комуністи та безпартійні: Т. П. Рибак, П. Т. Рибак, Н. П. Галич, М. А. Майоренко, П. У. Чорнобай, У. З. Кузьменко, Д. Т. Яковець, П. К. Спорткін. Група поступово встановлює зв'язки з підпільниками Миронівської селекційної станції (керівник групи – Т. І. Стрельченко), із групою борців у Звенигородці (організатор і керівник – С. Сергєєв). А на території, де не існувало підпільних організацій, Київський підпільний обком КП(б)У направляв кадри для їх створення. Так на нове місце вирушив І. Сироткін, якого затвердили секретарем Чорнобильського підпільного райкому партії. Організатором нового підпілля на Житомирщині став Григорій Петрович Міщенко. Ковтун (Колодій) мав створити і очолити райком в Умані і Христинівці. Брати Вітищенка – Степан та Андрій – були направлені на Дніпропетровщину [12, с. 61].

З метою активізації підпільної боротьби з ворогом, координації дій підпільних райкомів, партизанських з'єднань і диверсійних груп було вирішено створити Київський підпільний обком КП(б)У. У вересні 1942 р. за ініціативою І. В. Сергієнка в с. Ставах у помешканні П. У. Чорнобая відбулося перше організаційне засідання ініціативної групи підпільного обкому у складі Т. П. Рибак, І. В. Сергієнка, І. А. Ковальчуката В. О. Єфремова. Наступні засідання і наради членів підпільного обкому партії відбувалися в хаті Т. П. Рибак, а його дружина Ганна Трохимівна, була зв'язковою обкому.

Відповідно до плану роботи Київського підпільного обкому КП(б)У І. В. Сергієнка найближчими завданнями підпільників мали стати: набір організаторів підпілля по районах області; організація підпільних райкомів партії; формування диверсійних груп на підприємствах і в селах; організація прослуховування, запису та розповсюдження зведень Радінформбюро; друку відозв і листівок зі зверненням до населення. Головним завданням обкому на весну 1943 р. була підготовка та здійснення збройного повстання, розробкою плану якого зайнявся Дмитро Терентійович Яковець. Для загального успіху необхідно було налагодити зв'язок з підпільниками, які діяли на території Києва.

Особливі умови боротьби в підпіллі та постійна загроза викриття потребували посилення конспірації. Саме тому навіть протоколи засідань підпільного обкому, починаючи з 20-го номера ведуться з використанням псевдо: Сергієнко – Дніпров, Ковальчук – Булькевич, Ковальський – Зорький тощо. Проте зовнішня конспірація не допомогла уникнути зради з середини. Зрадником виявився Хома Іванович Донченко, який змовився з окупантами. Щоб

заарештувати активних підпільників німці вигадали спецоперацію. За наказом шефа поліції Василькова Прюллера 15 січня 1943 р. до міста був викликаний весь склад Кагарлицької районної поліції і директор бази «Заготзерно» Коваленко разом із завідуючим коморою В. С Півторидятком. Ця поїздка для багатьох із них виявилася останньою. С. Л. Ковальський загинув. Того ж дня віддали своє життя Іван Торяник і Максим Гребельник, які працювали під прикриттям служби в українській допоміжній поліції. Одразу ж відбулися арешти в Кагарлику. В ніч із 17-го на 18 січня 1943 р. 18 заарештованих тут підпільників відвезли до Василькова. Серед них були: Трохим Рибак, Іван Сергієнко, Павло Чорнобай, зв'язкові Віра Матвіївна Куян та Степанида Вовк. Всі вони були розстріляні, або ж прийняли героїчну смерть від тортур. В роки окупації саме Васильків став місцем, куди для слідства і розправи нацисти привозили підпільників і партизан кагарличчини [1, арк. 208]. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 8-10 травня 1965 р. всі герої були нагороджені посмертно. Івану Васильовичу Сергієнку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Практично невідомою сторінкою історії антинацистського Руху Опору на Кагарличчині є діяльність в районі українського націоналістичного підпілля. В радянській історіографії ця сторінка минулого рідного краю або ігнорувалася, або учасники підпілля ОУН апріорі оголошувалися «нацистськими пособниками». Доступні сьогодні дослідникам документи з архіву Служби безпеки України дозволяють відкрити завісу невідомого в цьому питанні. Організаторами націоналістичного підпілля в районі восени 1941 р. стали чотири члени похідної групи ОУН під псевдо «Мудрий», «Гриць», «Богдан» і «Матвій». Ці активісти взяли участь у формуванні місцевих органів влади (районної управи та сільських управ), а також створили розгалужену організацію ОУН-Б в районі.

З початком нацистського терору проти ОУН його діячі переходять на нелегальне становище та розгортають активну роботу із створення підпілля на місцях – «підрайонних» і сільських груп ОУН. Активну роботу в організації проводила зв'язкова ОУН на псевдо «Вишня» (Берегова-Шегеда), на квартирі якою підпільники влаштували явку, зберігали пропагандистську літературу, друкарську машинку, писали листівки. Іншим напрямком роботи був збір зброї та підбір людей для боротьби в лавах УПА [6, арк. 136-141].

Отже, передумовою встановлення у серпні 1941 р. нацистського окупаційного режиму на території Кагарлицького району Київщини став, спричинений катастрофічними прорахунками радянського політичного та військового керівництва на початку війни з Німеччиною, швидкий наступ Вермахту та залишення радянськими військами Правобережної Київщини.

З'ясовано, що встановлений окупантами режим характеризувався атмосферою насильства, терору та переслідувань стосовно політично, ідеологічно

та расово ворожих «новим господарям» груп населення – партійних і радянських функціонерів, командирів Червоної Армії, представників єврейської громади, учасників радянського та націоналістичного Руху Опору. Основним методом нацистського терору на окупованій території стали масові розстріли населення та членів підпілля.

Уточнено наслідки окупації та нацистського терору на території Кагарлицького району Київської області, простежено зв'язок між інтенсивністю радянського Руху Опору та посиленням нацистського терору проти місцевого населення. На примусові роботи до рейху було вивезено близько 8 % населення району. Узагальнені дані Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистських окупантів по Київській області засвідчують, що за період 1941-1944 рр. гітлерівці розстріляли, повісили або ж знищили іншими способами в Кагарлику 530 осіб мирних громадян, підпільників і військовополонених, а в Кагарлицькому районі 727 громадян.

Примітки

1. Сведения о количестве граждан угнанных в Германию и репатриированных по отдельным областям Украины, протоколы, акты, справки и копии актов и справок о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков, хронологические справки об эвакуации и освобождении населенных пунктов и другие материалы (1943-1948) // ЦДАГО України. – Ф. 166. – Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. – Оп. 3. – Спр. 200. – 223 арк.

2. Материалы о населенных пунктах уничтоженных оккупантами, концлагерях для военнопленных, количестве населения, угнанного на каторжные работы в Германию, в годы Великой Отечественной войны (Б.д.) // Київський обласний державний архів (далі – КОДА). – Ф. 4. – Документальні матеріали про підпільно-партизанську діяльність у період тимчасової німецько-фашистської окупації Київської області. – Оп. 1. – Спр. 63. – 191 арк.

3. Акты по выявлению злодеянь немецко-фашистских захватчиков по Уманському району (17 липня 1944 р. – 17 січня 1945 р.) // КОДА. – Ф. 880. – Надзвичайна Державна комісія по виявленню злочинів німецько-фашистських окупантів по Київській області. – Оп. 5. – Спр. 156. – 194 арк.

4. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Кагарлицького района и их освобождения Красной армией в 1941-1943 гг. (1944 г.) // КОДА. – Ф. 4758. – Колекція хронологічних довідок про тимчасову німецько-фашистську окупацію населених пунктів Київської області. – Оп. 2. Спр. 23. – 45 арк.

5. Материалы по зверствам немецко-фашистских оккупантов 1941-1943 г. по районам Киевской области (1 января 1944 г. – 30 декабря 1944 г.) // ГДА СБУ. – Ф. 79. – Управління МДБ Київської області. – Оп. 1. – Спр. 937. – Т. 2. – 3 арк.

6. Докладные записки в обком КП (б) У за 1944-45 гг. (5 января 1944 г. – 29 ноября 1945 г.) // ГДА СБУ. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 5. – Т. 1. – 288 л.

7. Архівні матеріали Кагарлицького районного історико-краєзнавчого музею // Папка № 21. – Документи №№ 995, 5331.
8. Архівні матеріали Кагарлицького районного історико-краєзнавчого музею // Папка № 23. – Документи К-997, Б-4628.
9. Григорович Д. Підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / Д. Григорович, П. Денисенко, В. Нем'ятий. – К. – Наукова думка, 1978. – 108 с.
10. Історія міст і сіл Кагарличчини. – К. 1996. – 453 с.
11. Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941-1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Гончаренко; Черкаський національний ун-т імені Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
12. Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. І. Кучер. – К.: Наук. думка, 1974. – 142 с.
13. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праці, репатріація (1942-1953) / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: С. 239-265.

Abstract

Kosaychenko Olena (Kyiv). The Nazi occupation regime and the Resistance movement in the Kagarlyk district of the Kyiv Region (1941-1944)

Conditions, circumstances, and especially the consequences of the Nazi "new order" and the activities of the Soviet Resistance movement on the territory of the Kagarlyk district of the Kyiv Region are studied on the base of archive documents, published researches and memories of the witness.

Keywords: the Second World War, Kagarlyk district, occupation of Nazi troops, terror, Resistance movement.

УДК 94:355.40(430)

Богдан ЧАБАНЮК
(м. Київ)

Розвідка Третього рейху у зовнішньополітичній діяльності

Розглядається й аналізується структура й діяльність розвідувального апарату Третього рейху. Досліджується вплив розвідки на зовнішньополітичну діяльність нацистської Німеччини.

Ключові слова: розвідка, абвер, СД, гестапо.

Науковий керівник – *Осмоловський Сергій Олександрович*, професор, завідувач кафедру всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук

Розвідка – це важливий інструмент реалізації державної політики. Враховуючи сучасний стан міжнародних відносин та цінність легітимної інформації, як основного ресурсу в нашому суспільстві, постає проблема її здобуття. Характерною ознакою сучасного суспільного буття є дискусії про роль і місце спецслужб у державному апараті, реалізації зовнішньої політики держави. Вони є невід’ємною частиною осмислення уроків тоталітаризму. У цьому аспекті особливо повчальним є вивчення діяльності спецслужб III Рейху.

Осмислення ролі і місця спецслужб у нацистській машині знищення розпочались вже у перші повоєнні роки. Протягом першого повоєнного десятиліття були опубліковані мемуари керівних працівників розвідувального апарату Німеччини В. Шеленберга, Р. Гейдріха та ін.. Дещо осторонь тут стоїть праця А. Шпеєра, оскільки автор безпосередньо не причетний до розвідки. Втім, він досить повно висвітлює економічні аспекти нацистської політики, у тому числі і їх розвідувальну складову.

Особливу цінність для розуміння суті розвідувального апарату Третього рейху становить книга Мельнікова Д. і Чорної Л. («Двуликий адмірал») де висвітлюється біографія Вільгельма Канаріса і його реформи, які стосувались розширенню сфер впливу німецької розвідки.

Масштабне дослідження власне розвідувальних органів цієї тоталітарної держави можна простежити в працях таких вчених, як : Сергеев Ф., Гладков Т., Волков А., Славін С., Бухгайд Г., Бояджи Е., Мадер Ю., Райнхард Г., Кольга Г. – в них розглядається структура і становлення розвідувального апарату Німеччини часів Третього Рейху.

У статті автор розглядає структуру розвідувальних органів Третього рейху та робить спробу оцінити ступінь впливу розвідки нацистів на зовнішньополітичну діяльність.

Готуючись до початку Другої світової війни, військово-політичне керівництво Третього Рейху надавало величезне значення збору військово-політичної інформації про СРСР та інших потенційних країнах-супротивників гітлерівського режиму. Після приходу до влади Адольфа Гітлера величезні кошти були витрачені на відродження німецьких збройних сил, які до цього існували в напівлегальному становищі. Одночасно зміцнювалися вже існуючі і створювалися нові спеціальні служби. Основну роль в цих утвореннях грали військова розвідка і контррозвідка (Абвер) і Служба Безпеки (СД).

Служба безпеки (СД). До приходу Гітлера до влади в НСДАП існувало декілька розвідувальних органів. Власну розвідку мали СС, СА, Націонал - соціалістичний моторизований корпус (НСКК) і «Гітлерюгенд». Більш сильна розвідувальна організація була створена майбутнім рейхсфюрером СС Ге-

нріхом Гімлером в СС – «Служба Безпеки». На чолі цього органу стояв Рейнхард Гейдріх. Після приходу Гітлера до влади СД отримала статус державної політичної розвідслужби [7, с. 7].

Резиденти СД діяли за кордоном під прикриттям німецьких дипломатичних місій в якості кореспондентів, представників торгівельних, промислових фірм та установ. Агентура СД впроваджувалася в урядові та керівні кола іноземних держав, вела політичну розвідку, проникала в антифашистські організації з метою їх розпаду. У ряді держав агенти СД здійснювали великі диверсійні акти, політичні вбивства та повстанські виступи.

Усередині Німеччини СД здійснювала політичний контроль всіх державних і партійних установ, організацій, товариств, приватних підприємств, фірм і компаній, вела планомірний збір політичної інформації про настрої населення, а також про оцінку народом різних політичних, військових і суспільних подій, заходів уряду.

В свою чергу головне управління імперської безпеки складалося з семи управлінь: Перше управління – організаційні питання і підготовка кадрів; Друге управління – фінансова і господарська робота; Третє управління – СД, вело спостереження за внутрішньою політичною життям країни; Четверте управління – Гестапо, вело боротьбу з політичними противниками режиму; П'яте управління – Кріпо, вело боротьбу з кримінальними злочинцями; Шосте управління – зарубіжна розвідслужба СД і Сьоме управління – наукові дослідження і контрпропаганда.

Четверте управління – поліція безпеки (СД). До складу поліції безпеки входили таємна державна поліція (Гестапо) і кримінальна поліція. Працювали вони самостійно, але в тісному контакті один з одним [7, с. 11].

Гестапо визначалось, як особливий агентурний, слідчий і каральний орган, який проводив виявлення, придушення і ліквідацію всіх супротивників режиму. Підставами для репресій служили результати проведеної Гестапо агентурної розробки і спостереження, а також агентурні матеріали органів СД і безпосередні вказівки керівництва. Гестапо не обмежувалася діяльністю на території Рейху і вело оперативну роботу в інших державах. Проведення арештів і відправлення осіб у в'язниці і концтабори вироблялося без будь-яких санкцій судових органів і прокуратури. Такі дії іменувалися превентивними і не підлягали оскарженню. Практично органи Гестапо не обмежувалися якими-небудь законами і застосовували до противників режиму будь-які каральні заходи.

П'яте управління – Кріпо. Начальником управління Оберфюрер СС Панцінгер. Управління виконувало функції кримінальної поліції, керувало місцевими органами і вело справи з найбільш серйозними кримінальними злочинами. Кріпо складалось з п'яти груп (відділів), з яких групи IV і V мали постійний контакт в роботі з органами Гестапо і СД. Органи кримінальної

поліції проводили арешти і затримання кримінальних злочинців за власним розсудом, але згодом всі їхні дії затверджувалися судом [6, с. 15].

Шосте управління – зарубіжна розвідслужба СД, начальником управління був – бригаденфюрер СС Вальтер Шелленберг. Управління керувало кадрами досвідчених розвідників і численною агентурою, вело широку розвідувальну та підривну діяльність у багатьох країнах світу.

Сьоме управління. Начальником управління був оберштурмбанфюрер доктор Діттель. Управління вивчало політику, економіку та культуру іноземних держав з метою використання зібраних матеріалів на благо Німеччини у майбутній війні.

Абвер. Порівняно з усіма розвідувальними службами Третього рейху, найбільшу вагу мав саме Абвер, який досяг свого найбільшого розквіту за часів керівництва капітана 1-го рангу Вільгельма Канаріса [4, с. 38].

Варто сказати, що до призначення В. Канаріса Абвер був порівняно невеликий, і не мав політичної ваги, виконував досить вузькі завдання армійської спецслужби. І лише при ньому, даний структурний підрозділ багаторазово зріс у кількісному відношенні, розширив свої функції, став впливати на політику Німеччини і реально конкурувати з іншими спецслужбами Третього Рейху, в основному – з СД і Гестапо.

Сам Канаріс так говорив про створену ним службу: «абвер повинен бути схожим на людський організм, але повинен мати очі, вуха, руки і ноги [4, с. 42].

Центральний апарат Абверу, підпорядковувався безпосередньо Канарісу і складався з трьох відділів: Відділ Абвер-1 відповідав за організацію агентурної розвідки за кордоном і добування військової, політичної та економічної інформації про інші країни; Відділ Абвер-2 відповідав за проведення диверсій за кордоном і в тилу військ противника, організацію «п'ятих колон», ведення психологічної війни. Відділ Абвер-3 вів контррозвідувальну роботу у збройних силах і військовій промисловості, стежив за збереженням військової таємниці в усіх установах Рейху, а також займався впровадженням агентів в іноземні спецслужби [1, с. 41].

Після початку Другої світової війни у функції Абверу - 3 була включена боротьба з антифашистським опором у Німеччині та окупованих країнах. У своїй роботі Абвер - 3 тісно співпрацював з Гестапо і Службою безпеки (СД). У відділ входили 15 підвідділів.

Центральний відділ Абверу – відділ Z, складався з 7 підвідділів і займався адміністративними, кадровими, фінансовими та юридичними питаннями, вів центральний архів і картотеку агентів. В якості воєнної розвідки Абвер брав безпосередню участь у підготовці захоплення Чехословаччини, розв'язанні війни з Польщею [5, с. 101].

В свою чергу Абвер мав велику мережу шпигунів які проводили підривну діяльність на міжнародному рівні. Агентів розділяли на категорії залежно від основної мети і характеру каналів, якими користувались вони для передачі відомостей.

Агентами мирного часу в основному були іноземці, переважно «маленькі люди», які повідомляли відомості про війська і їх зміцнення; значний відсоток серед них складали німці і особи німецького походження. Під час війни на більшість з них розраховувати було не можливо, тому що в якості солдатів або прикордонників вони більше не мали нагоди передавати дані, не могли більше знаходитися в даній країні, або перебували під суворим наглядом [3, с. 76].

Агентами періоду напруженості, були агенти які не були залучені в мирний час, але у разі загострення політичної напруженості могли по телефону або телеграфу надавати відомості про ознаки мобілізації. Або агенти, які завдяки своїм діловим зв'язкам у будь-який час, у тому числі і в неспокійний, отримували дозвіл на в'їзд у відповідну країну і могли їздити там по залізниці або на машині всюди.

Агентами на випадок війни повинні були бути громадяни ворожої країни або близької їй нейтральної країни. Щоб в мирний час уникнути провалу, їм заборонялося займатися агентурною діяльністю. Вони одержували лише пробні або навчальні завдання.

Радіоагентами були головним чином німці або особи німецького походження (оскільки їх було найлегше знайти і керування ними було найпростіше). Проте під час війни всі вони були приречені на провал» [3, с. 81].

«Дослідницьке управління». Важливу роль в системі нацистської тотальної розвідки після СД і Абверу грало ретельно засекречене «Дослідницьке управління», підпорядковане безпосередньо рейхсмаршалу Герінгу.

Воно являло собою секретну технічну організацію, яка об'єднувала 15 відділів та шість груп, за допомогою якої контролювалася телефонний, телеграфний і радіозв'язок як усередині країни, так і за її межами [2, с. 76].

На початку «Дослідницькому управлінню» були передані функції підслуховування внутрішніх телефонних каналів зв'язку. Надалі сфера його впливу розширювалася і підвищувалася роль у зовнішній політиці.

Незвичайно високою була активність дешифрувальників управління: під час війни вони розшифровували в місяць 3000 телеграм європейських дипломатів, фіксували їхні розмови зі своїми міністрами. Користуючись тим, що кабельна система проходила через Берлін і Відень «Дослідницьке управління» тримало під своїм контролем не тільки іноземців, але й партійних функціонерів власної країни.

Управлінню було надано право секретного використання політичної та економічної інформації та результатів індивідуального негласного спостере-

ження, здійснюваного за особистою вказівкою Герінга за співробітниками СД і гестапо. У 1944 р. Герінг погодився передати «Дослідницьке управління» у підпорядкування рейхсфюрера СС Гімmlера, тим самим включивши його практично в систему РСХА.

Отже, з приходом до влади нацистів зовнішня політика Німеччини різко змінила свій напрям. Все було зроблено для того, щоб вивести Німеччину на передові позиції в світі на політичній та економічній аренах. Для цього потрібно було забезпечити німців сировиною та продовольством, а також заволодіти великим «життєвим простором». Без його завоювання, без розширення території «великий народ приречений на загибель». Тільки змінивши свідомість населення, можна було досягти бажаних результатів. Одним із інструментів для цього в руках нацистів, була внутрішня розвідка. У її функції входило : збір інформації про настрої населення, здійснення контролю над державними і партійними установами, проникнення в антифашистські організації з метою їх розпаду.

Готуючись до масштабних військових дій, Гітлер розумів, для того щоб досягти повного панування над світом потрібно мати розвинену, гарно оснащену і дисципліновану армію, а також володіти точною інформацією про сили та ресурси противника. Основну роль тут відігравала зовнішня розвідка (Абвер), яка займалась збором політичної та економічної інформації про інші країни, проводила диверсії, вела контррозвідку.

На початкових етапах структура розвідки були малочисельна і відігравала зовсім незначну роль, проте згодом, вона проявила себе в повній мірі, піднявшись до рівня на якому легко конкурувала з усіма розвідками інших держав союзників - разом узятих. Агентами німецьких розвідок було виконано сотні завдань по всьому світу, а от наскільки вдалою була їхня робота це вже інше питання.

Примітки

1. Бухгайд Герд. Абвер – щит и меч III рейха /Г. Бухгайд. – М.: Яуза-Эксмо, 2003.
2. Гладков Т. Тайны спецслужб III рейха / Т. Гладков. – М., Яуза-Эксмо, 2005.
3. Мадер Ю. Абвер: щит и меч III рейха / Ю. Мадер. – Ростов-на-Дону, 1998.
4. Мельников Д. Двуликий адмирал / Д. Мельников, Л. Черная М., Политиздат, 1965.
5. Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки / Ф. Сергеев. – М., 1991.
6. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга I / С. Г. Чуев. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС Образование». 2003. – 383 с.
7. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга II / С. Г. Чуев. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2003. – 447 с.

Abstract

Chabanyuk Bogdan (Kyiv). Intelligence of the Third Reich in foreign policy

The structure and activities of the intelligence apparatus of the Third Reich are analyzed. The impact of intelligence on foreign-political activities of Nazi Germany.

Keywords: intelligence, the Abwehr, SD, the Gestapo.

УДК 94[(47+57)+(430)]:355.48

Владислав ДРОЗД
(м. Київ)

**Штрафні підрозділи збройних сил СРСР
і нацистської Німеччини в роки Другої світової війни:
спроба компаративного аналізу**

Розглядаються штрафні армійські підрозділи Червоної армії і Вермахту. Автором визначаються причини створення цих формувань, критерії зарахування до штрафбатів, аналізує методи й засоби діяльності радянських та німецьких штрафних батальйонів.

Ключові слова: Друга світова війна, штрафбати, фронт, наказ № 227, «спокутування провини кров'ю».

Науковий керівник – *Черевко Оксана Степанівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Під час Другої світової війни створювалися штрафні військові частини. Ці частини мали дійсні та умовні найменування, гербові печатки і були самостійними штатними одиницями. Створювалися вони в разі необхідності, за наявності достатньої кількості правопорушників в армії та флоті. Відправляти таких осіб у тил вважали недоцільним, а виправних (дисциплінарних) частин в армії не існувало.

Метою роботи є порівняльна характеристика радянських і німецьких штрафбатів. Адже штрафбати – одна із складних дискусійних сторінок історії Другої світової війни. Цінним, і єдиним на сьогодні доступним для дослідників проблеми джерелом є мемуари колишніх бійців штрафбатів. Діяльності штрафбатів та застосуванню батальйонів на передовій присвятив свої мемуари командир стрілецького штрафного батальйону М. І. Сукнів [3]. Спогади одного із штрафбатівців – А. В. Пильцина – письменника та історика – покладено автором в основу цього дослідження [1] Основну увагу автор спрямував на розкриття причин створення штрафбатів в СРСР. Ми також намагалися відповісти на питання, а в який спосіб військовослужбовці потрапляли до штрафних підрозділів?

Історіографія проблеми нечисленна. Однією з небагатьох книг на цю тему є науково-популярна праця І. Пихалова, А. Пильцина та А. Васильченка [7]. У роботі зібрані документи, які поклали початок створенню штрафбатів, постанови й розпорядження державних органів влади, які регулювали їхню діяльність, представлені свідчення військовослужбовців, що потрапили у штрафні підрозділи. Проблемі виникнення, застосування, участі в боях німецьких штрафбатів, присвячена монографія А. Пищенко [6]. Автор досліджує діяльність особливої штрафної частини «Дирленванген». Підрозділ було створено за особливим наказом Гітлера. Він був сформований із в'язнів тюрем і концтаборів. Їх прозвали «штрафниками СС». У роботі А. Васильченка [9] досліджуються принципи створення штрафбатів, дисциплінарні порушення, за які німецькі військовослужбовці потрапляли до штрафних підрозділів.

1941 рік для Радянського Союзу був найтяжчим, а людські й територіальні втрати величезними. Значна частина воєнних запасів зброї і продовольства потрапила в руки противника. В ході перших битв радянські війська наносили противнику контрудари, демонструючи хоробрість солдат і офіцерів, високий професіоналізм воєначальників.

28 листопада 1941 р. німецькі загони прорвалися до каналу Москва-Волга. Москва стала прифронтовою зоною. Органи НКВС посилили роботу, виконуючи Постанову ДКО від 14 листопада 1941 року по охороні суворішого порядку в Москві та прилеглих районах. «[...] працівниками комендатур, комендантськими патрулями і співробітниками міліції за період з 20 жовтня 1941 року до 1 травня 1942 року затримано 531 401 особу [...]», - сказано у звіті коменданта гарнізону Москви Наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії. [1, с. 17-18] Усі затримані були названі шпигунами й диверсантами. Вироки дуже суворі: від розстрілів на місці і ув'язнень до відправки 98 018 осіб у маршеві роти [5, с. 18]

Таким чином, репресивна сталінська «машина» продовжувала діяти з більшою силою, ніж до війни. Співробітники НКВС доповідали, що «[...] серед військовослужбовців, які є уродженцями областей, тимчасово зайнятих противником, з'являються нездорові і антирадянські настрої. Відмічені випадки, коли окремі військовослужбовці висловлюють занепадницькі та пораженьські погляди. Червоноармієць Юрченко Г. М. висловився так: «З нас тут живими нікого не залишиться. Усіх нас все рівно переб'ють, і додому нам нікому не повернутися» [5, с. 20.] Таких приватних розмов між бійцями, підслуханими агентами НКВС дуже багато. Всі висловлювання бійців ними фіксувалися, розслідувалися, а далі слідували арешти.

Отже, велике фізичне і моральне напруження і ході відступу радянських військ, а також перевага противника в силах і засобах, особливо в танках та авіації, негативно вплинули на моральний стан військ. Це призвело до втечі

з поля бою, залишення зброї і бойової техніки противнику. Ситуація вимагала корінної перебудови методів і форм роботи в армії.

Влітку 1942 р. виходить наказ № 227 – «Ні кроку назад!» Безпосереднім приводом до появи наказу стало тяжке становище Червоної Армії і неефективність попередніх методів керівництва військами в екстремальних умовах. Цей наказ, підписаний головнокомандувачем, покладав провину за величезні людські та матеріальні втрати, які СРСР поніс до цього часу, не на самого автора наказу та його оточення, які не змогли організувати підготовку країни до гітлерівського нападу, а на інших: бійців, червоноармійців, називаючи їх боягузами, панікерами [9, с. 46]. Але ще до видання наказу № 227 в 42-ї армії Ленінградського фронту 25 липня 1942 р. була створена перша штрафна рота [6, с. 57].

Після виходу наказу розпочинаються масові формування штрафбатів в СРСР, прикріплені роз'ясненнями, уточненнями, доповненнями. Так 10 серпня Й. Сталін і генерал А. Василевський підписали директиву № 156595, яка вимагала зводити штрафні танкові роти особовий склад, викритий у саботажі або у шкідництві, а також направляти у штрафні піхотні роти «безнадійних, злісних шкурників з танкістів». Штрафні роти були створені, зокрема, в 3-й, 4-й і 5-ї танкових арміях [12].

15 серпня начальник Головного політичного управління РСЧА А. Щербаков підписує директиву № 09 «Про політичну роботу по виконанню наказу НКО № 227 від 28 липня 1942 р.» [13]. 26 серпня нарком юстиції М. Ричков видав наказ «Про завдання військових трибуналів по проведенню в життя наказу НКО СРСР № 227 від 28 липня 1942 р.». Порядок обліку військовослужбовців штрафних батальйонів і рот, був визначений у директиві № 989242 Генерального штабу Червоної Армії від 28 серпня [12].

А. Пильцин, командир штрафбату пише, що у 1943-1944 рр. змінний склад штрафбату вже можна було поділити на дві категорії: перша - колишні військовополонені і вийшли з оточення або із звільнених від окупації територій («окруженці»), а друга - колишні офіцери фронтових або тилових підрозділів, засуджені військовими трибуналами або направленням у штрафбат рішенням командирів дивізій і вище [1, с.148].

Зарахування до штрафбатів здійснювалося за різних обставин. Це і «[...] бездушно бюрократичне ставлення до матеріально-побутових потреб політпрацівників [6,с.89], за «[...] спробу звести наклеп на своїх начальників і розкладання дисципліни у підрозділі» [6, с.93], засуджені несправедливо, яких обмовили й оббрехали, щоб звести з ними рахунки; так звані «оточенці», які зуміли вирватися з «котлів» і вийти до своїх військ, а також ті, що воювали у складі партизанських загонів; військовослужбовці, які втратили бойові і секретні документи; командири і начальники, винні в «злочинно-безтурботної організації служби бойового охорони та розвідки»; особи, що

відмовлялися в силу своїх вірувань, брати в руки зброю; особи, які сприяли «ворожій пропаганді»; військовослужбовці, засуджені за згвалтування; цивільні ув'язнені (зłodії, бандити, рецидивісти тощо); шахраї; працівники оборонних підприємств, які допустили недбалість [6, с.94].

Однак в радянських штрафбатах існував спосіб дострокового виходу із штрафних формувань. Цей спосіб називався «спокутування провини перед Батьківщиною кров'ю». Принцип його дії був простий, якщо штрафбатівць під час битви отримувал поранення, то вважалося, що він «спокутав свою провину» і такого військовослужбовця переводили назад у регулярну армію.

Під час знаходження у штрафбатах ордени та медалі у солдатів відбиралися, а їхнім головним завданнями було виступати «живим щитом» на передовій, прикриваючи регулярні війська. Бійці штрафбатів озброювалися тільки гранатами і легкою стрілецькою зброєю, тому їм доводилося покладатися лише на свої сили. Бронебійників, кулеметників, артилеристів там не було. Таке озброєння штрафбатів визначало їх роль на фронті – допоміжні завдання, які вимагали швидкого рішення і могли нести за собою великі людські втрати цьому штрафники Заздалегідь штрафні батальйони не знали, куди їх відправлять, тому жили весь час в очікуванні.

Командир штрафбату, направлений на посаду командуванням – А. Пильцин, зазначав: «[...] Після прибуття в Городець ми ще довгий час займалися прийомом поповнення, формуванням, озброєнням і збиванням підрозділів. Була налагоджена бойова підготовка, основною метою було навчити колишніх льотчиків, інтендантів, артилеристів і інших фахівців воювати по-піхотному».

Але, мабуть, найважчим, особливо в психологічному плані, було подолання страху у деяких учнів перед метанням бойових гранат, особливо гранат Ф-1. Вбивча сила її осколків зберігалася до 200 метрів, а кинути цей ручний снаряд навіть тренуваній людині під силу лише метрів на 50-60. Навчання проходило на бойових (не навчальних!) гранатах, які вибухають посправжньому! Правда, метати їх потрібно було з окопу. Але перебороти острах вдавалося не кожному і не відразу [...]» [2, с. 456-457].

У таких підрозділах існувала допідготовка для колишніх солдатів, що тривала два тижні. Ветеран П. Бараболя згадує: «[...] Матроси і старшини до того ж прекрасно розуміли, що їх, штрафників, неодмінно будуть кидати на найнебезпечніші ділянки, де лише власне бойове вміння може стати гарантією виживання. Як би там не було, за ті два тижні, що нам відпустили на формування і деяку допідготовку особового складу, я багато чого дізнався про своїх нових підлеглих і остаточно переконався: «Ні, не втрачені вони люди!» [9, с. 269].

Відомо що штрафників використовували як «гарматне м'ясо». Так розповідає про завдання штрафбатівців М. Клячко: «...Основним було одне за-

вдання: забезпечити шлях до наступу певної частини. А методи її виконання були різні: від розвідки боєм до взяття тієї чи іншої висоти або певного рубежу оборони противника. Доводилося прокладати дорогу і в мінних полях» [9, с. 152-153] Колишній штрафбатівець А. Бернштейн згадує: «[...] Їх (штрафників), посилали групами, взводами, відділеннями на найризикованіші ділянки, через мінні поля і т. п. За ними знаходилося кулеметне прикриття, підрозділ НКВС – не стільки проти німців, скільки проти штрафників» [9, с. 265].

В німецькій армії дисциплінарні батальйони з'явилися ще до початку Другої світової війни. У 1939 році їх налічувалося вісім. В них перебували військовослужбовці, які вчинили різні правопорушення [10]. Контрнаступ радянських військ під Москвою в грудні 1941 р. переріс у загальний наступ Червоної армії. Група армій «Центр» опинилася в певний час на краю прірви, а її поразка загрожувала катастрофою всім німецьким військам. Коли війська Вермахту відступили, кинувши напризволяще сотні автомашин, артилерію, танки, вийшов наказ А. Гітлера від 16 грудня 1941 р., який забороняв відступ з позицій без відповідного дозволу командування (німецький аналог наказу № 227). Свої посади залишили фельдмаршал Браухіч, генерали Гепнер, Гудеріан і, нарешті, сам командувач групою армій «Центр» фон Бок. Солдати, які дезертирували з лінії фронту, розстрілювалися на місці. Навівши елементарний порядок на позиціях, гітлерівське керівництво створило на Східному фронті 100 штрафних рот [5, с. 268].

У німецьких штрафбатах був офіційний розподіл вояків на дві категорії. Перша категорія були «випробувальний підрозділ 500», що комплектувався солдатами й офіцерами, які чимось завинили на фронті [7, с. 169-170]. Та «999-ті випробувальні підрозділи», у які потрапляли в'язні концентраційних таборів. Це були так звані «смертники», яких німецька влада кидали на підготовлену радянськими військами оборону.

Термін перебування в складі такого підрозділу становив від 3 до 6 місяців. За статистикою, лише один з десяти штрафників з 999-х батальйонів доживав до кінця свого строку перебування, після чого його переводили до 500-х підрозділів [7, с. 178-181]. Чисельність штрафників на Східному фронті – 16 500. Такі підрозділи відправляли у саме «пекло» [8, с. 316].

Першим боєм в якому відзначилися німецькі штрафники, став Сталінград. З них були створені спеціальні підрозділи, які нищили радянські танки. Фауспатронів у вермахті тоді ще не було, і німці відпрацювали унікальну тактику боротьби з Т-34 і КВ на вузьких міських вулицях. Одні штрафники по руїнах наближалися до радянських броньованих машин, підкидали під гусениці протитанкові міни і зупиняли танк. Потім інша група, знову ж таки, за допомогою гранат і мін, знищувала екіпаж.

Цікаво, що в оточеному Сталінграді це був основний засіб боротьби з радянськими танками, оскільки німецька польова артилерія вже в листопаді 1942 року залишилася без снарядів [7, с. 49]. Штрафників відправляли на спеціальні курси, де вони проходили серйозні тренування. Одного разу в наступ відправили 560-й німецький штрафний батальйон, що складається з трьох рот унтер-офіцерів і однієї офіцерської роти. Радянські бійці кулеметним вогнем і в рукопашній сутичці винищили до 300 гітлерівців і змусили їх відступити. Інформація про цю сутичку з німецькими штрафниками навіть потрапила в повідомлення «Радінформбюро»[11].

Без участі штрафників не обійшлася доленосна битва під Курськом. Це був єдиний випадок, коли командування вермахту зібрало в один кулак всі штрафбати, які перебували на Східному фронті і кинуло їх у бій. Після програвших дії, німецьке командування вирішило не використовувати так багато штрафних батальйонів на одній ділянці, а розподілити їх по всій лінії фронту. Значна частина штрафників потрапила в частини, що тримали оборону на Дніпрі. Тут з ними обійшлися суворо – прикували ручними кайданами до кулеметів і закрили в дотах. Практично всі вони змушені були відстрілюватися до останнього патрона і загинули, після того як радянським частинам вдалося форсувати Дніпро [10, с. 159].

Під час боїв в Україні особливо відзначився німецький офіцерський штрафбат, який вперто оборонявся в оточеному Тернополі. Він став кістяком гарнізону, створеного з різнорідних частин. Вуличні бої в Тернополі носили особливо завзятий характер, а своєю запеклістю нагадували Сталінград [10, с. 165.] З гарнізоном хотіли покінчити якомога швидше, але швидкої перемоги не вийшло. 9 березня радянські війська увірвалися в Тернопіль, зав'язалися вуличні бої. Штрафники сховалися в підземелля Домініканського монастиря, де знайшли надійне укриття від вогню артилерії, і зустрічали вогнем наступ червоноармійців. Лише 15 квітня війська 1-го Українського фронту повністю оволоділи Тернополем. Радянські солдати були вражені мужністю противника і гуманно поставилися до поранених і до офіцерів-штрафників, які потрапили в полон [10, с. 168].

Таким чином, розглянувши причини, порядок створення, принципи діяльності радянських і німецьких штрафбатів можна виділити наступні відмінності. По-перше, Гітлер, раніше ніж Сталін своїми наказами створив штрафбати. По-друге, відрізняються строки перебування в штрафних частинах: в радянських строк перебування був від одного до трьох місяців, а в німецьких присуджували строки за провину від півроку до п'яти років. Строки виносив суд в м. Брно, який розглядав справу заочно, а в радянські штрафбати міг потрапити борець за наказом командира дивізії (бригади), або за вироком трибуналу. Ще однією відмінністю німецької штрафбату було те, що в ньому існував поділ засуджених за родами військ. Якщо у Червоній Армії

всіх штрафників не розділяли, то у Вермахті танкісти, льотчики і моряки, як правило, служили в різних підрозділах.

Головною відмінністю радянських штрафбатів від німецьких було те, що у перших був принцип «спокутування крові перед Батьківщиною» якщо під час бою штрафбатець отримував поранення, то вважалося, що він відбув строк покарання і спокутував провину. Такий військовослужбовець повертався в діючу військову частину. Подібного принципу «спокутування кров'ю» не існувало в німецьких штрафбатах. Якщо військовослужбовець і був поранений під час бою, після лікування він повертався до штрафбату.

Ще одна відмінність полягає в наступному: радянський штрафбатець, який під час бою здійснив героїчний вчинок міг отримати нагороду, найчастіше це були медалі «За Відвагу!», «Орден Червоного прапора» та «Орден Слави» 3-го ступеню, навіть зірку Героя Радянського Союзу. В німецькому штрафбаті нагороди не передбачалися.

Щодо кількості радянських штрафників, згідно з бойовим розкладом значиться 29 штурмових батальйонів, 68 штрафних батальйонів, 1102 штрафні роти, 6 штрафних взводів. За всю війну в штрафних частинах перебувало 427 910 осіб або 1,24% від загальної чисельності Радянської армії (34 496 700 чоловік). Втрати були надзвичайно високими. Як правило, штрафники відправлялись на найнебезпечніші ділянки фронту. Тому й гинули вони в 6 разів частіше, ніж особовий склад звичайних військ у тих самих операціях. Кількість німецьких штрафбатівців за офіційними даними, під час Другої світової війни, 198 000 осіб. Точні цифри загиблих штрафників остаточно встановити не вдалося.

Примітки

1. Пыльцын А. В. «Штрафбат в бою. От Сталинграда до Берлина без заградотрядов / А. В. Пыльцын. – М.: Вече, 2012. — 592 с.
2. Пыльцын А. В. Страницы истории 8-го штрафного батальона Первого Белорусского фронта / А. В. Пыльцын. — М.: ИВЦ Минфина, 2010. – 480 с.
3. Пыльцын А. В. Главная книга о штрафбатах / А. В. Пыльцын. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 512 с.
4. Сукнев М. Записки командира штрафбата. Воспоминания комбата. 1941-1945 / М. Сукнев. – М.: Центрполиграф, 2006. – 264 с.
5. Громов А. «Правда о штрафбатах и заградотрядах во Второй мировой войне / А. Громов. – Харків, Белгород: Видавництво КСД, 2010. – 413 с.
6. Дайнес В. О. Штрафбаты и заградотряды Красной Армии. Серия: Великая Отечественная: Цена Победы / В. О. Дайнес. – М.: Эксмо, 2008. – 448 с.
7. Пищенко А. А. Штрафники СС. Зондеркоманда «Дирленванген» / А. А. Пищенко. – М.: Яуза-Пресс, 2009. — 320 с.

8. Пыхалов И. Штрафбаты по обе стороны фронта / И. Пыхалов, А. Пыльцын, А. Васильченко. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. — 544 с.
9. Рубцов Ю. В. Штрафники Великой Отечественной. В жизни и на экране / Ю. В. Рубцов. – М.: Вече, 2007. – 432 с.
10. Васильченко А. В. Штрафбаты Гитлера. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/vasilchenko_av01/text.html#t2
11. Веремеев Ю. О. Штрафники: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/hist/strafniki.shtml>
12. Дайнес В. О. Штрафбаты и заградотряды Красной Армии: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/daynes_vo01/index.html
13. Піун В. П. Правда о штрафбатах: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tbrus.ucoz.ru/publ/pravda_o_shtrafbatakh/1-1-0-598
14. Штрафбаты Вермахту: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://3reich.ru/index/shtrafbaty_vermakhta/0-1136.

Abstract

Drozd Vladyslav (Kyiv). Penalty armed forces of the USSR and Nazi Germany during the Second World War: attempt of comparative analysis

Penalty army units of the Red Army and the Wehrmacht are studied. The author defines the reasons for the creation of these armed forces, the criteria for admission to the battalions, analyzes the methods and the ways of action of the Soviet and the German penalty battalions.

Keywords: World War II, battalions, front, order №227, «blood atonement».

УДК 94:069(477) «1939/1941»

Юлія ГАЛИЦЬКА

(м. Київ)

Музеї Української РСР на початку Другої світової війни (1939-1941 рр.): проблеми евакуації музейних фондів

В роботі здійснено спробу комплексного аналізу особливостей функціонування українських музеїв напередодні нападу Німеччини на СРСР, простежено хід і наслідки евакуації музейних фондів в східні райони Радянського Союзу.

Ключові слова: Друга світова війна, музеї, музейні фонди, евакуація.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

Загальний інтерес до Другої світової війни, викликаний переосмисленням місця і ролі УРСР в подіях піввікової давності, і, зокрема, колосальними втратами культурних цінностей, скасування заборони на користування до-

кументами спеціальних архівних фондів, в яких зберігаються друковані видання періоду німецької окупації та повоєнних років, що видавалися в УРСР та в країнах Заходу, надає особливої актуальності вивченню питання функціонування українських музеїв в період з 1939 по 1945 рр. Метою статті є спроба на основі аналізу історичних джерел здійснити комплексне дослідження стану і діяльності музеїв УРСР на початку Другої світової війни.

Різні аспекти функціонування музеїв на території УРСР до періоду нацистської окупації стали предметом дослідження С. Гілярова [3], В. Акуленка [1], М. Міллера [11], Ю. Омельченка [12], М. Ткаченка [18], Л. Максакової [8], М. Сімкіна [15] та інших. Зокрема, проблему евакуації та збереження музейних фондів на Сході досліджується С. Котом [5].

За роки радянської влади в УРСР була створена широка музейна мережа. На початок 1939 р. в республіці нараховувалося 115 музеїв різного профілю: історичних, краєзнавчих, історико-революційних, художніх, меморіальних, природничо-наукових та ін.. До червня 1941 р. кількість музеїв значно збільшилася. Експозиції і фонди багатьох українських музеїв були надзвичайно багатими. Цінні експонати та колекції знаходилися у київських музеях українського і російського мистецтва, Харківській картинній галереї, Полтавському художньому музеї та інших. Серед них – полотна І. Айвазовського, І. Рєпіна, К. Брюллова, С. Васильківського; колекції виробів із фарфору, бронзи, золота, срібла, скла; скульптура [3, с. 154].

Унікальні історичні пам'ятки та археологічні матеріали зберігалися в історичних музеях і відповідних відділах краєзнавчих музеїв. Варто назвати велику колекцію зброї «від каменя до сучасної гвинтівки», нумізматичні збірки, пам'ятки Стародавнього Єгипту з Центрального історичного музею (м. Київ); зібрання українських старожитностей В. Тарновського з Чернігівського історичного музею; особисті речі М. Гоголя та І. Котляревського з історико-краєзнавчого музею м. Полтави; колекцію пам'яток з історії запорізького козацтва, зібрану директором Дніпропетровського історичного музею Д. Яворницьким. Однак, ці скарби не були широко представлені в музейних експозиціях. Одна з причин – боротьба з так званим «речовим фетишизмом», яка проводилася під лозунгом «Музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей» [11, с. 115]. Працівники музеїв мали виходити з марксистського ленінського розуміння історичного процесу під час підготовки постійних та тематичних виставок, а художні цінності та реліквії слугували лише ілюстративним матеріалом для пропаганди «вічно живого вчення». Оскільки проілюструвати класову боротьбу, побудову соціалізму оригінальними пам'ятками було важко, а то й неможливо, у музеях експонувалися гіпсові муляжі, схеми, діаграми тощо; стіни завішувалися плакатами з поясненнями та текстами з класиків марксизму ленінізму. У той же час унікальні збірки не експонувалися, а зберігалися у підвалах, підсобних приміщеннях.

Головним підрозділом краєзнавчих музеїв вважався відділ соціалістичного будівництва, саме з нього мали починати влаштовувати експозиції нові музейні установи. Відділ природи був покликаний викривати «релігійні пережитки й ідеалістичні погляди» [18, с. 25].

На першому етапі Другої світової війни до УРСР було приєднано землі Західної України. Перебудова на радянський лад політичного, економічного та культурного життя в цьому регіоні неодмінно тягла за собою зміни в музейній галузі. Головним музейним центром Західної України було місто Львів. За польської влади тут діяв 21 музей. Як повідомлялося в радянській періодиці, музеї Львова чітко розмежовувалися за національною ознакою (7 – українських, 14 – польських). Пам'ятки української культури часто видавалися за національні польські [18, с. 29-30].

Надзвичайно багаті фонди мав Культурно-історичний музей Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ), заснований 1892 р. У його археологічному відділі зберігалися цінні експонати доісторичної доби і князівських часів. Під керівництвом професора археології Я. Пастернака відділ щороку поповнювався новими речами з археологічних розкопок. Унікальні старожитності, реліквії, пам'ятки образотворчого мистецтва знаходилися в так званому ілюстративному кабінеті [12, с. 125-126].

З художніх музеїв виділявся Національний музей, засновником і незмінним директором якого був професор І. Свенцицький. У фондах музею були зібрані кращі зразки українського мистецтва XII-XX ст. та деякі інші цінності (зокрема великий архів і зібрання стародруків). Національний музей регулярно видавав наукові праці [13, с. 36-37].

Радянською владою були націоналізовані приватні музеї і колекції. Реорганізація музеїв передбачала зміну назви, профілю структури, завдань установ їх фонди об'єднувалися. На базі колекцій Культурно-історичного музею Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) та етнографічного створили Львівський державний етнографічний музей. Подібні реорганізаційні заходи вживалися і в інших західних областях.

Точна кількість музеїв в Україні напередодні війни між Німеччиною і СРСР досі не встановлена. У науковій та популярній літературі, енциклопедіях і довідниках зустрічаються різні числа: 137, 151, 174 та ін. На жаль, більшість авторів не аргументують достовірність приведених ними даних [17, с. 115]. У книзі А. Василенка та А. Шифмана [2] зазначено, без посилань на джерела, що в Україні напередодні війни діяло 137 музеїв. Найчастіше називають іншу кількість – 151 музей, вона ґрунтується на архівних документах республіканського Статистичного управління та ЦК КП(б)У (тут подані лише числові дані, а самі музеї не названі) [18, с. 36]. Але не всі українські музеї ввійшли у статистичну звітність. Справа в тому, що органи народно-господарського обліку враховували тільки загальнодоступні, «відкритого

типу» музеї, абсолютна більшість яких були самостійними установами, мали власний бюджет і т.д. (за теперішньою класифікацією це переважно науково-освітні та науково-дослідні музеї) [10, с. 38]. Інша ж група музейних закладів через специфіку формування і використання фондів, недоступність для масового відвідування вважалася музеями «закритого типу» і окремо не обліковувалася. Сюди належали університетські й відомчі музеї [9, с. 64]. Проте регламентація обліку музейних установ не була чіткою. Інколи до списку потрапляли і музеї «закритого типу», а масові, навпаки, не враховувалися.

В УРСР налічувалося більше двадцяти університетських музеїв. В одному тільки Київському університеті їх було 10. Харківський університет мав 4 музеї (геологічний, мінералогічний, зоологічний та історико-археологічний), а перед самою війною створили ще один музей – дарвінізму [16, с. 286]. У статистичному збірнику, виданому в Москві 1956 р., вказано, що в Україні у 1940 р. діяло 174 музеї [18, с. 38]. Пізніше ця цифра потрапила до енциклопедій та довідників і саме вона взята нами за орієнтир у подальших розрахунках.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. На території УРСР одразу ж розгорнулися бойові дії. Відношення радянського уряду до проблеми вивезення у глибокий тил культурних скарбів ілюструє вирішення питання про черговість евакуації. 27 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна», де зазначалося, що першочерговій евакуації підлягали: найважливіше промислове обладнання, цінні сировинні ресурси, продовольство та інші цінності, що мали державне значення [4, с. 34]. На практиці це означало, що головною метою евакуації було перебазування на Схід тих продуктивних сил, які могли бути використані у війні з ворогом. Вивезення культурних цінностей також планувалося, однак його ставили в залежність від наявності транспортних засобів, розпорядливості місцевих органів тощо.

Воєнна обстановка в УРСР склалася вкрай несприятливо для евакуації. Західні міста республіки було окуповано німецькими військами вже з перших тижнів війни. Швидке просування лінії фронту на схід потребувало щоденного розширення обсягів евакуації. «Не вистачало ні часу, ні транспорту», - згадував пізніше заступник голови Ради з евакуації А. Микоян. Доводилося буквально «з ходу» вибирати, що перебазувувати в інтересах держави в першу чергу» [5, с. 153-154]. Предмети культурної спадщини не були пріоритетними для вивозу з територій, які могли бути окупованими. З липня ЦК КП(б)У та РНК УРСР видали наказ усім обкомам партії та облвиконкомам, розташованим на правому березі Дніпра, евакуювати все цінне майно колгоспів, радгоспів, МТС, промислових підприємств. Музеї в цьому переліку відсутні. За 10 днів масової евакуації Правобережжя (4-13 липня) тільки

Вінницькою залізницею відправили близько 30 тисяч вагонів вантажів, проте з музейних експонатів цього регіону (до якого входили майже всі міста по правий бік Дніпра, крім Києва, Дніпропетровська та Одеси) практично нічого не вивезли [14, с. 113].

Одночасно, за вказівкою Ради з евакуації, в екстреному порядку було висунуто загальний план вивезення музейних цінностей у тил. Передбачалось, що музейні фонди, які підлягають евакуації, поділяються на три залежно від їхньої історичної та культурної цінності. Експонати світового та союзного значення належало евакуювати в першу чергу. Визначались також місця їхнього перебування в евакуації. Безпосереднє керівництво переміщенням експонатів центральних та республіканських музеїв мали здійснювати музейні відділи наркоматів освіти та комітетів у справах мистецтв союзних республік, Академії наук союзних республік. Відповідальність за вивезення цінностей музеїв обласного і районного підпорядкування покладалася на місцеві відділи народної освіти, відповідні управління в справах мистецтв та керівників відомчих організацій [15, с. 193-194].

Аналіз подій 1941 р. свідчить, що реальні обставини вивезення культурних цінностей значно відрізнялися від визначених директивами схем. Вивозити музейні цінності не встигали. Внаслідок швидкого просування німецьких військ залишились на окупованій території фонди музеїв дев'яти українських областей: Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької [5, с. 153].

Для вирішення завдань евакуації культурних цінностей з центральних, східних та південних областей республіки було ще достатньо часу. Проте і тут виникали труднощі як об'єктивного, так і суто організаційного та суб'єктивного характеру. Під час відступу Червоної армії місцеві органи влади не лише не вживали заходів для врятування музейних фондів, але й віддавали розпорядження про їхнє знищення. Під час боїв в Чернігівській історичний музей влучила запалювальна бомба, загорілись підвальні приміщення, в яких були сховані вилучені з експозиції унікальні предмети релігійних культів, ікони та портрети українських історичних діячів XVII – XVIII ст. Про пожежу сповістили першого секретаря обкому КПУ О. Федорова. Його відповідь була короткою: «Нехай горить, не гасить» [6, с. 137-139]. Цей факт є свідченням безвідповідального ставлення партійного керівництва до питання збереження та евакуації культурних цінностей з українських музейних установ. Саме завдяки ініціативі та самовідданій праці музейних співробітників частину музейних фондів УРСР все ж вдалося евакуювати. Так, з Києва протягом липня-серпня 1941 р. в тиллові райони СРСР були вивезені фонди шести музеїв. Евакуація відбувалася у двох ос-

новних напрямках – залізницею через Харків і баржами вниз по Дніпру до Дніпропетровська, а далі – залізницею [1, с. 22].

Серед евакуйованих виявилися чотири музеї Полтави. За особистою вказівкою секретаря Полтавського обкому КП(б)У С. Кондратенка було виділено спеціальний пульманівський вагон і трьох бійців охорони для перевезення 12 ящиків із експонатами Полтавського художнього музею, що відправлялися до Уфі. Загалом з фондів цього закладу тоді евакуювали понад 1 тисячу творів мистецтва [5, с. 155].

Але навіть після подолання труднощів, пов'язаних з відправкою частини фондів музейних установ Української РСР до східних районів СРСР, питання їхнього збереження ще не можна було вважати розв'язаним остаточно. На початку тривалого шляху до місць призначення, цінні вантажі потрібно було без втрат вивезти за межі дії авіації противника, яка піддавала транспортні комунікації масованим бомбардуванням. Значна частина музейних експонатів незалежно від засобів евакуації (залізницею чи річковим транспортом) була пошкоджена німецькою авіацією під час руху або на проміжних зупинках. Частину музейних вантажів було загублено в дорозі, а про місцеперебування інших фондів стало відомо лише після війни.

Питання про точну кількість музейних закладів УРСР, фонди яких було евакуйовано є дискусійним. За різними даними, в глибокий радянський тил потрапила частина колекцій від 25 до 32 музеїв [19, с. 32]. Переважно вивезені були колекції музеїв столиці та 6 обласних центрів – Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова. Отже, в цілому ефективність проведення евакуації музейних закладів з території УРСР слід вважати досить низькою.

Найбільше вивезених українських музейних фондів зосередилося в Уфі. Чимало цінних колекцій мистецьких творів та історичних пам'яток прийняли на зберігання різні установи (в основному музеї) Новосибірська, Тюмені, Саратова, Свердловська, Челябінська, Оренбурга, Актюбінська та інших міст Російської РФСР і Казахської РСР [8, с. 232-233]. Отже, доля цінностей тепер значною мірою залежала від діяльності багатьох установ і організацій, місцевих органів та відомств союзних республік, мало між собою пов'язаних і часто розкиданих на сотні кілометрів. З іншого боку, державні органи УРСР, які раніше керували музейною справою в республіці наприкінці 1941 року і тільки розпочинали свою роботу в умовах евакуації, на стан зберігання вивезених на схід експонатів практично не впливали.

Характеристика стану українських музеїв напередодні нападу Німеччини на СРСР та тогочасні реалії унеможливають точне встановлення точної кількості музейних експонатів на території УРСР напередодні війни 1941 – 1945 рр. Зважаючи на хід і наслідки евакуації музейних фондів на Схід можемо зауважити, що загальнореспубліканського плану евакуації музейних

експонатів не було вироблено. Відомства, яким організаційно підпорядковувалися музеї, фактично не володіли ситуацією. Урятування скарбів, по суті, залежало від місцевих органів влади і управління, від їхнього розуміння важливості цієї справи. Тому, найцінніші музейні експонати вдалося вивезти лише з тих міст, де місцеве керівництво було толерантним до професійних вимог співробітників музеїв щодо евакуації фондів. Незважаючи на труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру, працівники музейних установ УРСР змогли забезпечити евакуацію на Схід значної кількості цінних артефактів, основна більшість яких була збережена в РРФСР та Казахській РСР.

Посилання

1. Акуленко В. І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927-1941 рр.) / В.І. Акуленко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
2. Василенко А. С. Пам'ять народу: Музеї України та інтернаціональне виховання трудящих / А. С. Василенко, А. Д. Шифман. – К.: Мистецтво, 1983. – 134 с.
3. Гиляров С. А. Музей западного искусства в Киеве / С. А. Гиляров // Искусство. – 1940. – № 1. – С. 153-165.
4. Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1942 гг.: Сборник статей и воспоминаний. – М.: Наука, 1966. – 264 с.
5. Кот С. І. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії / С. І. Кот // Київ. – 1993. – № 6. – С. 152-156.
6. Кот С. І. До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років / С. І. Кот // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. Тематичний збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 133-146.
7. Максакова Л. В. В рядах воюющего народа: из истории советской культуры в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Л. В. Максакова. – М.: Мисль, 1965. – 308 с.
8. Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны / Л. В. Максакова. – М.: Наука, 1990. – 133 с.
9. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 - червень 1941 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1997. – 185 с.
10. Мезенцева Г. Г. Музей України / Г. Г. Мезенцева. – К.: КГУ, 1959. – 179 с.
11. Міллер М. Доля українських археологів під Советами / М. Міллер // Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. – Париж, Чикаго, 1962. – С. 112-126.
12. Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921-1945 рр. / Ю. А. Омельченко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 122-128.
13. Паньків В. М. Музеї західних областей України / В. М. Паньків // Соціалістична культура. – 1940. – № 2. – С. 34-38.

14. Пелькіна Л. А. Евакуація і грабунок: Київські мистецькі цінності під час війни / Л. А. Пелькіна, М. Д. Факторович // Пам'ятки України. – 1994. – № 1-2. – С. 111-119.

15. Симкин М. П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны / М. П. Симкин // Труды НИИ музееведения. – Вып. 2. – М.: Советская Россия, 1961. – С. 176-327.

16. Слюсарский А. Г. Харьковский государственный университет имени А. М. Горького за 150 лет / А. Г. Слюсарский. – Х., 1955. – 387 с.

17. Стадник С. М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни / С. М. Стадник // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції.: Збірник наукових праць. – Полтава, 1991. – С. 115.

18. Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 223 с.

19. Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід / М. І. Ткаченко // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 31-38.

Abstract

Halytska Yuliya (Kyiv). Museum of the Ukrainian SSR at the beginning of the Second World War (1939-1941): Problems of evacuation of museum funds

An attempt of complex analysis of the functioning of Ukrainian museums during the eve of German invasion of the Soviet Union has been done. The course and consequences of the evacuation of museum funds to the eastern regions of the Soviet Union were traced.

Key words: World War II, museums, museum funds, evacuation.

Розділ 5

ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

УДК 94(477)329.051:316.343.34(042)«1976»

Ярослав ЖУРАВЛЬОВ
(м. Київ)

Тематика звернень громадян до XXV з'їзду Компартії України (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України)

Аналізується тематика звернень громадян до XXV з'їзду Компартії України, що відбувся у 1976 р. На основі досі не опублікованих архівних документів аналізуються листи і телеграми, їх характер, зміст і особливості.

Ключові слова: з'їзд Комуністичної партії України, СРСР, Радянська Україна, звернення громадян, період «застою».

Науковий керівник – *Даниленко Віктор Михайлович*, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Звернення громадян до органів влади є цінним історичним джерелом по вивченню соціальної історії України радянського періоду. Щороку десятки тисяч листів та телеграм направлялись до ЦК КП України, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів, Уккрудпрофу, інших відомств. Показовими у цьому плані є звернення громадян до партійних з'їздів – дослідження тематики цих звернень дасть нам можливість чітко виокремити найбільш важливі проблеми, що турбували людей того часу. Актуальність статті пояснюється потребою серйозного дослідження звернень громадян, систематизації їх як джерела з метою введення їх до історичного обігу та обумовлена широким інтересом істориків до цього питання.

У сучасній історичній літературі поступово з'являються праці, присвячені «листам у владу», однак, дослідники приділяють увагу зверненням громадян здебільшого довоєнного періоду та перших повоєнних років, частково періоду «відлиги». Період «застою» все ще досліджений в значно меншій мірі. Серед закордонних дослідників виділяються сучасні російські вчені – Олександр Лівшин, Ігор Орлов, Олег Хлевнюк, які досліджували звернення громадян 1920-30-х років [5]; повоєнний період вивчали дослідниці Юлія

Орлова, Марина Клінова, Катерина Чуєва, Єлена Жидкова [3]. Питання «листів у владу» сталінського періоду у своїх працях торкалися Франсуа-Ксав'є Нерар, Шейла Фіцпатрік [6]; серед сучасних українських дослідників – Віктор Крупина, Мирослава Смольницька, Наталя Хоменко [4].

Метою даної статті є з'ясування основних тем, що піднімалися громадянами у зверненнях до ХХV з'їзду Компартії України (проходив 10-13 лютого 1976 р.). Дослідження є абсолютно новаторським, адже цілком побудоване на неопублікованих досі архівних матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та являє собою авторське зведення даних з різноманітних актів, довідок, інформаційних записок, що складались співробітниками ЦК Компартії України з приводу листів та телеграм громадян до з'їзду.

Ми ставимо перед собою такі основні завдання: визначити кількість листів та телеграм, що надійшли до ХХV з'їзду Компартії України; з'ясувати та коротко проаналізувати тематику цих письмових звернень; визначити кількість анонімних, колективних, повторних звернень.

Отже, до звернень до партійних з'їздів у співробітників апарату ЦК Компартії України була особлива увага. Кожне з них фактично перебувало на контролі та розглядалось, за можливості, у найкоротші терміни.

Листи починали надходити до ЦК КП України ще задовго до самих з'їздів, та частково надходили і після їх проведення. Звичайно, до Києва надходили листи, що адресувались з'їзду Компартії України – у 1976 р. таких листів надійшло 2970. Також фіксувались звернення, що адресувались з'їзду КПРС, однак були надіслані до ЦК Компартії України – таких листів у 1976 р. надійшло 1030. Так як вони адресувались з'їзду КПРС, але розглядались в Україні (до Москви їх не пересилали), про результати розгляду усіх цих листів обов'язково в найкоротші терміни повідомлялось в ЦК КПРС.

Ми не володіємо точними даними про кількість звернень, направлених з України до ХХV з'їзду КПРС (проходив 24 лютого-5 березня 1976 р.) та надісланих безпосередньо до Москви, однак зрозуміло, що до з'їзду КПРС надсилалось в рази більше листів, ніж до з'їзду Компартії України. Серед архівних документів знаходимо дані, що, наприклад, з Вінницької області до Москви надійшло 652 листи (для порівняння на адресу ХХV з'їзду Компартії України з Вінницької області було направлено 79 листів) [1, арк. 70], з Тернопільської – 104 на адресу ХХV з'їзду КПРС та лише 9 на адресу ХХV з'їзду Компартії України. Частина, з усієї цієї кількості «українських» листів, була переслана з Москви знову до України, де вже і відбувався їх остаточний розгляд. Так, на розгляд відділів ЦК Компартії України було направлено 464 листи, що були адресовані ХХV з'їзду КПРС.

Загалом весь цей поділ є досить умовним, адже одна людина могла (і часто так і було) направити одночасно два листи і до з'їзду КПРС і до з'їзду

Компартії України, дублюючи таким чином своє звернення, або відправити по декілька однакових листів підряд. Загалом, згідно підрахунків співробітників загального відділу ЦК Компартії України, повторних листів на адресу обох з'їздів, наприклад, лише з Вінницької області надійшло 14,64 % (107 з 731) [1, арк. 70, 72]. Так, сестри Кастер, жителька Вінниці Гоменюк-Прокопчук та деякі інші громадяни адресували з'їздам по 10 і більше листів з одного і того ж питання [1, арк. 72]. На нашу думку, не такою важливою є абсолютно точна кількість звернень, що адресувались з'їздам, хоча співробітниками апаратів ЦК ці цифри максимально точно виводились, як власне і тематика цих звернень. Отже, на адресу XXV з'їзду Компартії України надійшло 2970 листів: 797 – до початку роботи з'їзду, 1847 – в період роботи і 326 листів – у наступні дні [1, арк. 1].

Згідно даних працівників загального відділу ЦК Компартії України, основними темами звернень були: покращення житлових умов – 1560 листів (52,5%); перегляд судових справ – 483 (16,3%); пенсійне забезпечення – 175 (5,9%); порушення трудового законодавства – 147 (4,9%); різні питання – 605 (20,4%). Зокрема, 174 листи – це дописи з компрометуючими фактами на керівних працівників (5,86 %); 28 листів – про недоліки в галузі торгівлі (0,94%). Із загальної кількості листів – 199 групових (6,7%) і 174 без підписів (5,86%). Наведені у 118 листах факти перевіркою повністю або ж частково підтвердилися. По 237 листах прохання громадян задоволені (11,95%) [1, арк. 23-24].

На аркушах 20-22 справи № 1467, є цікавий перелік усіх інформацій та доповідних записок з питань роботи з листами трудящих, що були підготовлені співробітниками загального відділу ЦК КП України у 1976 р. З 13 документів 4 були присвячені саме роботі зі зверненнями, що надійшли на адресу з'їздів партії. Це такі документи – інформація (датована 11 березня 1976 р.) про хід розгляду листів, що надійшли до XXV з'їзду Компартії України; та 3 доповідні записки: від 19 та 22 квітня – про хід розгляду листів і заяв, що надійшли до XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України та від 1 липня 1976 р. – про підсумки роботи з розгляду листів трудящих, що надійшли на адресу XXV з'їзду КПРС.

Згідно цих довідок найбільша кількість листів на адресу XXV з'їзду Компартії України надійшла з міста Києва – 1424, Львівської області – 223, Київської – 179, Одеської – 165, Харківської – 134, Дніпропетровської – 104, Вінницької – 87, Донецької – 84 листи [1, арк. 23].

Усі листи, що адресувались XXV з'їзду Компартії України, були оформлені, згідно встановлених правил, у загальному відділі ЦК КП України. Далі, вже згідно змісту того чи іншого звернення, вони були направлені або у відповідні обласні чи Київський міський комітети партії, або на розгляд у відділі ЦК. З загальної кількості у 2970 у обкоми та Київський міськком було

направлено 1256 звернень громадян, у відділи ЦК Компартії України – 1714 звернення.

Як бачимо, найбільше листів направлено на розгляд до густонаселених, промислово розвинених областей, з яких відповідно і надійшло найбільше звернень громадян. Особливо звертає на себе увагу кількість звернень, направлених на розгляд до Київського міськкому партії – 527, тобто майже 42% від загальної кількості. Це, на нашу думку, свідчить про особливу активність жителів столичного Києва у питаннях «спілкування» з владою. Характерно, що взагалі увесь період «застою» від киян надходило набагато більше звернень до ЦК КП України та з'їздів партії, ніж від будь-якого іншого регіону.

Така ж процедура була проведена і з 1030 зверненнями що адресувались з'їзду КПРС, однак були надіслані до ЦК Компартії України. За нашими підрахунками приблизно 485 з них розглядались співробітниками відділів ЦК КП України, решта 545 відповідно в обкомах та Київському міськкомі (на жаль, більш точні цифри в архівних документах поки не знайдені).

Знову ж таки, найбільше з цих звернень – 383 – надійшло з Києва. З областей найбільше надходило 92 – з Кримської області; по 60 з Львівської та Харківської [1, арк. 42]; 53 – з Донецької; з Київської та Одеської – надійшло 52 листи [1, арк. 62].

Тематика цієї групи звернень відрізняється від попередньої: 210 (20,39%) – прохання з поліпшення житлових умов; 185 (17,96%) – пенсійного забезпечення; 149 (14,47%) – з приводу зловживань окремих керівників; 145 (14,08%) – приводу порушення трудового законодавства; 124 (12,04%) – пропозиції, побажання, поради з питань дальшого поліпшення роботи партійних, радянських і господарських органів; 217 (21,07%) – з різних питань.

Як повідомлялось співробітниками загального відділу ЦК, серед 1030 звернень, що надійшли – 66 колективних (за нашими підрахунками це 6,4%). Люди скаржились на недоліки в організації праці на окремих підприємствах, перебої в постачанні сировиною, просили сприяти у спорудженні шкіл, вказували на низьку якість будівництва і ремонту житла та інше. 135 звернень надійшло без підписів (за нашими підрахунками це 13,1%). Приведені у 140 листах факти повністю або частково підтвердилися, по 95 листів прохання задовільнені (це приблизно 13,59%) [1, арк. 42].

Серед архівних документів ми знаходимо більш детальну інформацію, з приводу тематики листів, що були направлені на розгляд до відділів ЦК. Хоч статистичні дані наявні не з кожного відділу, однак це дає нам більш повне уявлення про тематику звернень до з'їзду партії.

Отже, наприклад, до відділу транспорту і зв'язку направлено 142 листи, з тих що надійшли на адресу XXV з'їзду Компартії України [1, арк. 5]: про покращення житлових умов – 43 (30,3 %); про працевлаштування і пору-

шення трудового законодавства – 7 (5%); про недоліки в роботі підприємств і неправильній поведінці окремих працівників – 10 (7,1%); з питань покращення обслуговування транспортом і засобами зв'язку – 66 (46,4%) (в тому числі прохання про встановлення телефонів – 61 (43%)); з різних питань – 16 (11,2%).

Як бачимо, основними темами, що піднімались у листах були житлове питання, встановлення телефонів та недоліки в роботі. Показовим є результат розгляду цих питань. Як звітує завідувач відділом транспорту і зв'язку ЦК Компартії України Маєвський: «по 5-ти листах підтвердились факти про недоліки в роботі транспорту і зв'язку, прийняті необхідні заходи. По 3-м заявам задовільнені прохання про покращення житлових умов, 11 заявникам встановлені телефони. Задовольнити всі прохання заявників було не можливо, до того ж багато з них не користуються правом на першочергове отримання житла і встановлення телефонів» [1, арк. 5].

До відділу оборонної промисловості направлено 30 листів: про покращення житлових умов – 20; про незаконне звільнення – 5; про неправильні дії керівних працівників – 2; про випуск неякісної продукції – 2; про необгрунтоване пониження на посаді – 1.

В результаті розгляду по житлово-побутовим питанням – лише 6 вирішено позитивно. Решті заявників житлові умови будуть покращені згідно існуючої черговості. З питань незаконного звільнення в 4-х випадках з 5-ти факти не підтвердились. Не підтвердились факти зловживань службовим становищем керівників (2 листа без підпису) і необгрунтованому пониженні на посаді [1, арк. 11].

До відділу організаційно-партійної роботи надійшов 61 лист на адресу ХХV з'їзду Компартії України. Найбільше надійшло у відділ листів з Києва – 16, Донецької і Запорізької областей – по 5, Київської області – 4. Серед листів 4 групових і 32 без підпису (серед 87 листів, що надійшли у відділ на адресу ХХV з'їзду КПРС 5 групових, 17 без підпису) [2, арк. 11]. У 18 вказується на зловживання службовим становищем зі сторони окремих керівних партійних, радянських і господарських працівників, в 13 – на незадовільний стиль роботи, в 8 – на порушення принципів підбору та розстановки кадрів, в 5 – на неправильний розподіл житлової площі. Тут результати розгляду звернень були трішки іншими. Приведені у 22 листах факти перевіркою повністю або частково підтвердились (це за нашими підрахунками приблизно 36%) [1, арк. 12].

До відділу пропаганди і агітації надійшло 12 листів на адресу ХХV з'їзду КПРС. Факти підтвердились або частково підтвердились у 5 листах, в 4-х – не підтвердились, в 3-х містились зауваження та пропозиції, по яким авторам дані відповідні роз'яснення. Окремо зазначається, що відповіді на листи направлені до ЦК КПРС [2, арк. 12].

Далі у архівній справі на аркушах 13-20 йде перелік усіх листів до відділу і рішень по ним. Серед них є один цікавий приклад. Так, зазначається, що колишній викладач кафедри фехтування Львівського інституту фізичної культури Козицький В.П. просить поновити його на роботі в інституті. Однак, як вказується, скарга не обґрунтована, адже він є сином священика, якого за антирадянську діяльність було притягнуто до карної відповідальності. Козицький приховав факт свого походження при вступі до аспірантури і при отриманні роботи у вузі. У 1972 р. він подав документи на конкурс на посаду старшого викладача Львівського інституту фізкультури. З'ясувавши всі обставини Львівський обком не рекомендував його на викладацьку роботу у вищі навчальні заклади. Козицькому була надана допомога у працевлаштуванні – йому знайшли роботу вчителем фізкультури у школі-інтернаті. Зазначається, що Козицький запрошувався для роз'яснювальної бесіди до Львівського обкому партії [2, арк. 16-17].

Характерно, що рішення по цьому листу виносив саме відділ пропаганди та агітації, а не, наприклад, відділ науки і навчальних закладів. Тобто якості Козицького як спеціаліста своєї справи взагалі не враховувались. Як бачимо, це показовий приклад відповідальності дітей за антирадянські «гріхи» батьків.

До відділу культури надійшло 23 листи на адресу XXV з'їзду КПРС. З них 5 без підпису. Тематика звернень [2, арк. 21]: про неправильне звільнення з роботи, трудовлаштування – 6; скарги на дії керівників мистецьких установ – 5; пропозицій про поліпшення роботи музичних шкіл і розвиток музичної пропаганди – 2; критичні зауваження на книги і вистави – 2; пропозиції про спорудження монумента Слави загиблим воїнам – 1; прохання про прийняття сценарію, надрукування віршів – 1; про поліпшення житлових умов – 1; листи компрометуючого характеру – 3.

З 23 листів 11, тобто майже половина, про основні найбільш наболілі питання пов'язані з роботою – звільнення з роботи, працевлаштування та скарги на керівництво. В результаті розгляду вирішено позитивно – 4; відмовлено через безпідставність вимог – 8; вжиті заходи по поліпшенню творчої і виховної роботи в мистецьких колективах – 5; проведено роз'яснювальні бесіди – 3; взято до відома – 1 [2, арк. 22].

До відділу будівництва та міського господарства ЦК КП України надійшло 154 листи на адресу XXV з'їзду КПРС. Крім основних питань роботи відділу – покращення комунального обслуговування, благоустрою, роботи будівельних організацій, з яких надійшло 56 листів, решта стосувались всіх тих самих трьох основних тем, що найчастіше піднімались громадянами у зверненнях – 87 листів стосувались питання покращення житлових умов; 11 – прохання працевлаштування; 12 листів були без підпису, компрометуючого характеру. По 12 останніх – були «прийняті міри» [2, арк. 29-30].

Сільськогосподарський відділ отримав 64 листи на адресу XXV з'їзду КПРС (що цікаво, з них аж 23 – з Києва і області; по 24-х з 64 – факти підтвердились) та 58 листів на адресу XXV з'їзду КП України (по 23-х листах – факти підтвердились, прохання задовільнені. І аж 30 з 58 листів надійшло з Києва і області) [2, арк. 31-32].

Слід також враховувати, що, як вже зазначалось вище, листи громадян надходили на розгляд відділів ЦК КП України не лише безпосередньо від громадян, а й з Москви пересилались на розгляд Києва листи, що хоч і були надіслані на адресу XXV з'їзду КПРС, однак їх розгляд перебував, на думку співробітників апарату ЦК КПРС, в компетенції ЦК Компартії України. Так, станом на 10 березня 1976 року, з ЦК КПРС на розгляд відділів ЦК Компартії України надійшло 464 листи трудящих, що були адресовані XXV з'їзду КПРС [1, арк. 4].

У справі № 1467 на аркушах 57-102 є звітні документи з ряду областей щодо листів до партійних з'їздів. Ці документи мають назву «інформація». Усі ці інформації доволі схожі. Так завжди вказується, що «автори листів відмічали, що XXV з'їзд КПРС – видатна подія в житті партії та всього радянського народу, висловлювали захоплення та подяку КПРС та особисто Л.І. Брежнєву за його невтомну діяльність на благо народу [...]» [1, арк. 70].

На жаль, є дані не по кожній області і статистика здебільшого стосується саме даних щодо листів до XXV з'їзду КПРС, однак, як вже зазначалось, поділ звернень громадян на звернення до з'їзду КПРС та з'їзду Компартії України є досить умовним, адже і листи часто дублювались, і основна тематика, як побачимо далі, фактично була одна й таж, що і було відображено в інформаціях.

Так, наприклад, з Вінницької області надійшло 652 листи на адресу XXV з'їзду КПРС та 79 листів на адресу XXV з'їзду Компартії України. У 54,9% усіх листів містились прохання у вирішенні питань, пов'язаних з житлом (з них 34,1% – надати житло, 6,9% – прохання допомогти придбати будівельні і ремонтні матеріали, 59% – покращити житлові умови. Більшість листів з Вінниці); 11% листів стосувались питань пенсійного забезпечення (здебільшого прохання збільшити пенсію); 7,7% листів стосувались питань трудових спорів та незаконного звільнення [1, арк. 70-74]. Авторам 70,5% листів дані відповіді і роз'яснення, кожному п'ятому у задовільнені прохання відмовлено. Лише 57 прохань (9,1%) задовільнені [1, арк. 72].

З Тернопільської області надійшло 104 листи на адресу XXV з'їзду КПРС та 9 на адресу XXV з'їзду Компартії України. Основна тематика звернень загалом та сама, що й з інших областей. Серед 104 звернень були 4 колективні заяви – з Бережанського району приєднати село Гнильче до Івано-Франківської області, з Борщівського – допомогти в будівництві Будинку культури при цукровому заводі, з Бучацького – налагодити автобусне спо-

лучення між селом Доброполе і райцентром, і з села В.Чорнокінці Чортківського району з проханням не знімати з реєстрації церкву. 9 листів надійшли без підпису. У семи листах факти підтвердились, по п'яти прохання були задоволені [1, арк. 87-88].

З Чернігівської області надійшло 235 листів на адресу XXV з'їзду КПРС (з них 16 групових, 17 без підпису, повторних – 12). З усіх заяв лише 9 задовільнені, підтвердились повністю 4, частково – 1 [1, арк. 98-102].

Отже, досліджуючи неопубліковані досі архівні документи з фондів ЦДАГО нам вдалось визначити кількість листів та телеграм, що надійшли до XXV з'їзду Компартії України. Основними темами, що найчастіше піднімались у зверненнях були житлова проблема, питання «незадовільної поведінки» керівних кадрів (доноси), проблеми роботи, пенсійного забезпечення, прохання про помилування засуджених. Значною була кількість анонімних, колективних, повторних звернень. Листи та телеграми громадян унікальне та надзвичайно інформативне історичне джерело, що дає нам змогу безпосередньо «почути» людей того часу, зрозуміти чим вони жили, що їх турбувало. Подальша робота з цими документами дасть змогу розширити наші знання про дійсність періоду «застою», дасть можливість дослідникам більш ретельно вивчити соціальну історію радянської доби.

Примітки

1. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1467.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1468.
3. Жидкова Е. Практики разрешения семейных конфликтов в 1950-60-е годы: обращения граждан в общественные организации и партийные ячейки // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985 / Под редакцией Елены Ярской-Смирновой и Павла Романова (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики). – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – С. 266-290; Клинова М.А. Власть глазами крестьян (на материалах писем и жалоб послевоенного двадцатилетия) // Современные исследования социальных проблем. – 2011. – №4; Орлова Ю. Прошу Вас, товарищ председатель (Приемная Президиума Верховного Совета СССР и советские граждане (1949–1953гг.) [Электронный ресурс] / Ю. Орлова. – Режим доступа до ресурсу: <http://index.org.ru/journal/21/orlova21.html>; Чуева Е. «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной войны // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985 / Под редакцией Елены Ярской-Смирновой и Павла Романова (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики). – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – С. 96-121.
4. Крупина В. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (сер. 1950-п.п. 1960-х) // Український історичний збірник. – К.: 2012, – Вип. 15 – С.200-207; Хоменко Н. Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсяк-

денності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — Вип. 19. — С. 131-138; Смольницька М. Становище української мови в кінці 1950-х рр.: за листами громадян до органів влади // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — Вип. 19. — С. 114-131.

5. Лившин А.Я. Письма во власть. 1917-1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / А.Я. Лившин. М.: РОССПЭН, 1998. — 664 с.; Письма во власть. 1928-1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов, О. В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 2002. — 528 с.

6. Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928-1941). М.: РОССПЭН, 2011. — 398 с.; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Шейла Фицпатрик. — 2-е изд. М.: РОССПЭН, 2008. — 336 с.; Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2001. — 422 с.

Abstract

Zhuravliyov Jaroslav (Kyiv). Theme of the appeals of citizens (on the materials of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine)

The appeals of citizens to the Congress of the Communist Party of Ukraine in 1976 are analyzed. Nature, content and features of the letters and telegrams are studied on the base of unpublished archival documents.

Keywords: Congress of the CP of Ukraine, USSR, Soviet Ukraine, citizens' appeals, the period of «stagnation».

УДК 94:7.071.02(092) “1986/1990”

Анатолій СТРЕЛКОВСЬКИЙ,
(м. Київ)

**Феномен Віктора Цоя та групи «Кіно» у період
Перебудови (1986-1990 рр.)**

На прикладі творчості Віктора Цоя та групи «Кіно» висвітлюється зародження й трансформація рок-течій в СРСР, аналізується їх вплив на радянську культуру.

Ключові слова: СРСР, група «Кіно», радянська рок-культура, радянська рок-течія, Перебудова.

Науковий керівник – *Шевченко Олег Тарасович*, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент

Перебудова в СРСР, з її політикою «нового мислення та гласності» з одного боку та легалізації і виходу з підпілля молодіжної рок-течі, яка започаткувала свій розвиток ще наприкінці 60-х рр. XX ст., з іншого – являє собою важливу проблему вітчизняної історії, що викликала і викликає інтерес у істориків, які досліджували розвиток культури в 80-х роках XX ст.

Досвід і досягнення радянської рок-культури продовжують впливати на сучасне культурне життя країн колишнього радянського союзу, адже саме після початку політики «перебудови» радянська рок-течі змогла донести свою музику та поезію, яка раніше знаходилась у опозиції діючому режиму. Радянське суспільство почало жити не уявним, тим, що «виголошували з трибун та газет» життям, а тим, що воно бачило навколо себе у вигляді нових культурних течій, інститутів і відносин, за яким розвивалось суспільство за «залізним муром».

Трансформація радянської рок-культури є проблемою, вивчення якої дозволяє пролити світло на більш складні аспекти життя у Радянському Союзі. Про рок-культуру, як феномен тогочасного життя в СРСР, вперше відкрито заговорили у роботах таких вітчизняних музикальних критиків, як Н. Саркітов [12], О. Божко [12], В. Зінкевич [6], А. Троїцький [14].

Не можна не згадати і першу у вітчизняній історії дисертаційну роботу, присвячену рок-музиці Н. Саркітова, в якій аналізуються різні аспекти функціонування радянської рок-музики (1960-1980-ті рр.).

Радянська рок-течі – це багатогранне явище, але не головною його частиною завжди була музика, а ті постаті, хто її породжували і транслиували. Тож якщо запитати що таке радянський, або російський рок, то можна почути декілька десятків конкретних імен і назв груп. Вже достатньо довгий час одним з яскравих і звучних імен, що безпосередньо асоціюються з радянською рок-культурою, є ім'я Віктора Робертовича Цоя.

Що стосується проблематики й специфіки джерельної бази творчості Віктора Цоя та групи «Кіно» періоду Перебудови, то це в основному джерела особового походження: спогади і листи родичів, друзів, колег, інших сучасників хто працювали разом з Віктором Цоем. Серед них: спогади Маріанни Цой, яка була «офіційною» дружиною Віктора Цоя [12]; спогади Олексія Рибіна – одного із засновників та першого гітариста групи «Кіно» [13]; спогади Олександра Житінського – журналіста й члена журі ленинградського

рок-клубу [3; 5]; спогади та світлини Наталі Васильєвої-Холл, яка була фотографом Ленінградського рок-клубу [2]. Також до цього списку можна віднести спогади різних рок музикантів, які в роки Перебудови здобули популярність (Константин Кінчев, соліст групи «Аліса», Юрій Каспарян – лідер-гітарист групи «Кіно», Юрій Айзеншпіс – продюсер групи «Кіно» у 1989-1990 рр., Юрій Белешкін – директор групи «Кіно» у 1988-1989 рр, Джоана Стінгрей – дружина лідер-гітариста «Кіно Юрія Каспаряна»)

Другу групу джерел дослідження складають матеріали музичної критики. Музичні критики, які особисто не знали Віктора Цоя, все ж визначають його, як особистість, яка вплинула на розвиток радянської рок-культури у 1988-1990 рр. Серед таких – Олександр Кушнір, журналіст та музикальний продюсер [9; 10], розкриває невідомі факти про матеріальне забезпечення групи «Кіно» під час записів альбомів, сам хід записів, а також те, як вплинули платівки на радянське суспільство 1980-х рр.

Отже, виходячи зі стану наукового вивчення проблеми в статті поставлена мета, на прикладі творчості Віктора Цоя й групи «Кіно» з'ясувати сутність рок-культури в період Перебудови (1985-1990).

Якщо звернути увагу на суть проблеми, а саме на характер культурного життя в СРСР та на умови, які сприяли виникненню та розвитку радянського рок-руху (1960-1980 рр), то можна стверджувати, що поява перших рок-течій в СРСР бере свій початок з 1960-х рр. під час хрущовської відлиги [7]. Вони зароджувалися під впливом західної рок-музики, яка після нетривалої «лібералізації» життя почала проникати в СРСР і почала набирати обертів. Проте, після приходу до влади у 1964 р. Л. Брежнєва політичний курс держави поступово змінився з більш поміркованого до всеохоплюючого державного контролю та «застійним» явищам не тільки в суспільстві а і в культурі взагалі, що зрештою відбилося і на радянській рок-культурі, яка стала «опозиційною» владі і з середини 70-х рр. пішла в підпілля [8].

Проте тотальний контроль не зміг остаточно припинити розвиток рок-культури. У 1981 р. був відкритий у Ленінграді перший у СРСР рок-клуб, така собі «резервація для молодіжної культури», яка була створена з метою «нагляду та контролю за молодіжною суб-культурою» [6].

Після смерті у 1982 р. Л. Брежнєва та нетривкого правління Ю. Андропова і К. Черненко (1982-1985) на рок-течію були спрямовані репресії, які вплинули на розвиток молодіжної культури [9]. Наприклад, єдиним видом концертів для таких напів-підпільних груп, як «Кіно», «Зоопарк», та «Акваріум» були так звані «квартирники», влаштування яких прирівнювалося до «незаконного підприємництва» [14].

У зв'язку з цим можна стверджувати, що Віктор Цой та група «Кіно» стали символами не тільки всього перебудовного процесу, але і уособленням розвитку радянської рок-культури 80-х рр. XX ст. [6]. Але як і будь який си-

мвол, Віктор Цой був змушений рано чи пізно зійти з історичної сцени, відкривши новий етап на шляху подальшого розвитку вітчизняної рок-культури, як молодіжної течії. Але причини історичного феномену Віктора Цоя, який без сумніву здійснив великий вплив на сам шлях розвитку вітчизняної рок-культури продовжують перебувати в полі зору істориків, які досліджували питання вітчизняної культури.

Точкою відліку раннього етапу творчості Віктора Цоя вважається саме 1981 р., коли на уламках гуртів «Палата № 6» і «Пілігрим» виникло тріо «Гарін і Гіперболоїди». Через пару місяців його склад скоротився до дуету, а назва була змінена на «Кіно». На той час в складі гурту були Віктор Цой і Олексій Рибін. У 1982 р. вони вступили до рок-клубу, де відбувся перший концерт групи, який вони грали разом з музикантами інших гуртів. В цьому ж році «Кіно» за сприяння Бориса Гребенщикова, записали свій перший альбом, який за сумарним часом звучання отримав назву «45» [13].

Цей альбом став не тільки дебютним для групи «Кіно», але і в деякій мірі символізував новий етап в розвитку всієї радянської рок-течії. Саме про цей альбом музикальний критик, а тоді журналіст О. Житінський писав: «[...] Альбом «45» став феноменальною по свіжесті і самобытности работой из всех, которых я слышал на тот момент [...]» [4].

Пізніше, музичний критик О. Кушнір зазначить, що «[...]реноме группы «Кино» составили не рок-н-рольный блок таких песен, как «Мои друзья», «Когда-то ты был битником» и «Электричка», а по-мальчишески угловатые и романтические «Восьмиклассница», «Бездельники», «Время есть, денег нет», а также абсурдистский хит «Алюминиевые огурцы», написанный Цоем по следам осенних сельскохозяйственных работ. Что же касается некоторого примитивизма остальных композиций, сделанных в жанре бытовых зарисовок с натуры, то наивности в них было не больше, чем в ранних песнях Высоцкого и Окуджавы. Не умея толком играть на инструментах, музыканты «Кино» записали песни, которые с удивительной точностью передавали атмосферу городской романтики того времени с ее вечным безденежьем, бездельем и океаном нереализованных планов и ночных мечтаний». Також саме Кушнір підкреслить, що «альбом «45» получился одним из самых светлых и лиричных альбомов за всю историю русского рока [...]» [11].

Проте не всі з самого початку сприйняли творчість Віктора Цоя та групи «Кіно», а частина підпільної рок-н-рольної преси і взагалі навіть не згадувала про цей альбом [6]. Вище зазначений факт а також, що в музикантів вишло не зовсім те, що вони хотіли, зумовили пошук нової програми та деякої зміни репертуару пісень групи «Кіно».

У травні 1984 р. «Кіно» з'явилися на сцені Ленінградського рок-клубу з новою програмою, і новим складом групи. Нова програма була представлена, як вже знайомими піснями, так і новими композиціями з альбому «Нача-

льник Камчатки», який самі музиканти називали «експериментальним в плані звуку» [12]. Цей альбом символізував новий етап в творчості Віктора Цоя та групи «Кіно». Він, по суті, став першим електричним альбомом групи, на противагу альбому «45», який був у більшості своїй акустичним. Саме в цьому альбомі остаточно оформився основний склад групи, а пісня «Безъядерная зона», яка відкривала Другий Рок-Фестиваль, стала кращою антивоєнною композицією 1984 р. [4]. Відігравши концерт, група не тільки викликала сенсацію, але і стала одним з головних відкриттів цього огляду творчих сил рок – руху. Звання лауреатів рок-фестивалю група «Кіно» підтверджувало ще двічі в 1985 і 1987 рр. Весною 1986 р., після деякої заміни, склад групи «Кіно» стабілізується.

З приходом до влади М. Горбачова (1985-1991) та з впровадженням його нової політики Перебудови радянська рок-культура отримала офіційний статус [7]. З цього часу радянська рок-культура змогла не тільки вийти з підпілля але і піднятися на якісно новий рівень – записи не тільки у вітчизняних студіях звукозапису, але і у закордонних, чого не було в попередні роки; можливості вільно пересуватися з концертною програмою не тільки на теренах СРСР а і з виїздом за кордон. Саме в цей період рок-групи отримали статус комерційних проектів [1].

Історично характеризуючи творчість групи «Кіно» в 1986-1990 рр, треба зазначити, що цей період став переходом від лірично-романтичних образів та тематики до композицій, які наповнені героїзмом і внутрішнім протестом. Висловлюються позиції мужньої громадянської відповідальності [6].

Саме у 1986 р. були написані пісні «Дальше действовать будем Мы», «Попробуй спеть вместе со мной», які символізують перехід до активної громадянської позиції та відкритого протесту проти існуючого режиму, а композиція «Мы ждем Перемен», яка у 1987 р. прозвучить у фільмі «АССА» режисера Сергія Соловйова, в свою чергу, ознаменує собою поштовх на шляху до легалізації всього радянського рок-руху, та стане неофіційним гімном перебудови [16].

Саме в період з 1986-го по 1988 р. Віктор Цой та група «Кіно» запише свій найзнаменитіший альбом «Группа Крови», який стане оплотом громадянської відповідальності та протесту проти існуючої ситуації, яка склалася не тільки в самому суспільстві, а в кожного індивідуума, який зрештою і утворює це суспільство [12]. В рецензії підпільного музичного журналу «РОКСИ» за 1988 р., вже як член журі Ленінградського рок-клубу та музикальний критик О. Житінський напише: «[...] Мне кажется, что «КИНО» записало свой лучший альбом и один из лучших альбомов отечественного рока. Дело не в том, что он мне очень нравится, а в том, что он поднимает наш рок на новую ступень. Я бы назвал ее ступенью мужественной гражданской ответственности, при всей моей нелюбви к громким словам [...]» [19]. Змі-

нився також і образ самої групи: «От прежних «новых романтиков» не осталось и следа. Им на смену пришли «Четыре воина рок-музыки», одетых в черное» [2]

Художній фільм «Игла» 1988 р., в якому Віктор Цой зіграє головну роль, підкріпить успіх альбому «Группа Крови», що в свою чергу відкриє феномен «Кіноманії», коли тисячі підлітків почнуть стригтися «під Цоя», одягатися «під Цоя» та грати на гітарах, наслідуючи свого кумира [6].

Саме з цього «перехідного» 1988 р., творча активність групи значно зростає. Після подій в Москві на концерті пам'яті О. Башлачова 1988 р. в Лужниках, на якому «Кіно» не дали можливості відіграти концерт до кінця, а люди почали активно реагувати, група, якій заборонили півроку виступати в Москві, розпочинає своє турне СРСР і нетривалий закордонний гастрольний тур. З цього часу про групу «Кіно» починає говорити вся країна [10].

У 1989 р. група двічі побувала за кордоном – на благодійних концертах в Данії (на підтримку постраждалих під час землетрусу у Вірменії у 1988 р.) і на найбільшому у Франції рок-фестивалі в Бурже [1].

Вершиною успіху нового фільму Віктора Цоя та його образу стане опитування кінокритиків журналу «Советский экран», за яким у 1989 р. Віктор Цой визнаний кращим кіноактором року. Продовжуються великі турне країною. У 1989 р. виходить новий альбом «Звезда По Имени Солнце», який в основному продовжує тематику «Группы Крови» [6]. У листопаді 1989 р. «Кіно» відіграє свої останні концерти в столиці та Ленінграді. В цей же час, у Франції виходить платівка «Последний Герой», де група «Кіно» записала свої основні хіти в кращій якості, отримала досвід запису та зведення музичальних композицій в закордонній студії звукозапису. Навесні 1990 р. відбулася поїздка до Японії, а вже в червні 1990 – останній концерт «Кіно» в Москві в Лужниках, яким і закінчуються всесоюзні гастролі групи [2].

Після цього влітку група роз'їжджається по домівках, а Віктор Цой їде до Латвії, де записує чорновик майбутнього альбому та готується до зйомок нового фільму [12].

Але вранці 15 серпня 1990 р. на автомобільній трасі Слока-Талсі під Ригою Віктор Цой загинув в автомобільній катастрофі. Чорновий матеріал, який музиканти зведуть та запишуть вже після смерті Віктора Цоя переросте у повноцінний альбом під назвою «Чорний альбом», який вийде у 1990 р.

Після цього група «Кіно» розпалася і всі музиканти або розійшлися працювати в інші групи або продовжили займатися мистецтвом: Юрій Каспaryн, який разом з В'ячеславом Бутусовим записав декілька нових проектів та потім заснував разом з ним групу «Ю-Пітер», Ігор Тихомиров якийсь час грав на басу в інших групах, а потім пішов працювати в групу «ДДТ» звуко-режисером, а Георгій «Густав» Гур'янов продовжив писати картини та експонувався на різних світових виставках. У липні 2013 р. він помер від онко-

логічної хвороби. Віктор Цой похований на Богословському кладовищі в Санкт-Петербурзі, а знаменита стіна музиканта, яка знаходиться в центрі Москви, на Арбаті стоїть і дотепер.

Одним з доказів феномену творчості Віктора Цоя можна вважати і те, що йому продовжують ставити пам'ятники, відкривати нові «Стіни Цоя», зокрема в Києві, та просто збирати концерти на вшанування його пам'яті, що символізує собою не стільки заслуги, скільки відверту любов народу до його творчості.

Примітки

1. Алексеев А. Кто есть кто в советском роке? (иллюстрированная энциклопедия отечественной рок-музыки) / А. Алексеев, А. Бурлака, А. Сидоров. – М.: МП «Останкино», 1991.
2. Васильева-Халл Н. КИНОхроники подполья / Н. Васильева-Халл. – М.: Эксмо, 2012.
3. Диденко Т. А. Рок-музыка: на пути к «большой форме» / Т.А. Диденко // Советская музыка. – 1987. – № 6
4. Житинский А. Н. Путешествие Рок-дилетанта / А. Н. Житинский. – Л.: Лениздат, 1990.
5. Житинский А. Н. Тусовка на Елагинском острове / А. Н. Житинский // Fuzz. – 2001. – № 6–7.
6. Житинский А. Цой forever: Документальная повесть / А. Н. Житинский. – СПб.: Амфора, 2009
7. Зинкевич В.А. Отечественный рок: вчера и сегодня / В. А. Зинкевич // Советская музыка. – 1991. – № 10.
8. Кнабе Г. С. Феномен рока и контркультура / Г.С. Кнабе // Вопросы философии. – 1990. – № 8.
9. Кушнир А., Гурьев С. Золотое подполье – полная иллюстрированная энциклопедия рок-самиздата (1967-1994) / А. Кушнир, С. Гурьев. – Нижний Новгород: Деком, 1994.
10. Кушнир А.И Хедлайнеры / А.И. Кушнир. – СПб: Амфора, 2007. – 416 с.
11. Кушнир А. И. 100 магнитоальбомов советского рока. 1977-1991: 15 лет подпольной звукозаписи / А.И. Кушнир. – М.: Аграф, Крафт+, 2003. – 400 с.
12. М. Цой. Точка отсчета / М. Цой. Ленинград: «Лениздат», 1991.
13. Рыбин А. В. «Кино» с самого начала и до самого конца / А. В. Рыбин. – СПб.: Феникс, 2001.
14. Рыбин А. В. Три кита: БГ, Майк, Цой / А. В. Рыбин. – СПб.: ЗАО «Торгово-издательский дом «Амфора», 2013

15. Саркитов Н. Д., Божко Ю.В. Рок-музыка: сущность, история, проблемы (краткий очерк социальной истории отечественной рок-музыки) / Н. Д. Саркитов, Ю. В. Божко. – М.: Знание, 1989.

16. Троицкий А. К. Рок в Союзе: 60-е. 70-е. 80-е / А.К. Троицкий. – М.: Искусство, 1991.

17. Цой В. Р. Последний герой: Сб. стихав /Сост. Исмаилов М. Д. – Нижний Тагил: Лотос, 1992. – 112 с

18. Набок И. Л. Рок-культура как эстетический феномен: дис. д-ра фило-соф. наук / Набок Игорь Леонтьевич. – М, 1993.

Abstract

Strrelkovskiy Anatoliy (Kyiv). Victor Tsoi and group «Kino»: The historical phenomenon of creativity in the period of Perestroika (1986-1990)

The origin and transformation of the rock movement in the USSR and their impact on Soviet culture are analyzed on the example of Viktor Tsoi and group «Kino» creativity.

Keywords: USSR, group «Kino», soviet rock culture, soviet rock movement, Perestroika.

УДК 338.48-44(1-87)(438)

***Вікторія ГОРОБЕЦЬ,
Ірина ДЗЮБЛЕНКО***
(м. Київ)

Діяльність Польської організації туристичної як приклад успішної рекламної кампанії в сфері міжнародного туризму

Розглядається діяльність Польської організації туристичної у рамках розвитку рекреаційно-туристичного комплексу Польщі кінця XX – початку XXI ст. Розкриваються основні особливості успішної рекламної кампанії, які допомогли Польщі суттєво зміцнити свої позиції в міжнародному туризмі.

Ключові слова: Польська організація туристична, міжнародний туризм, імідж, рекламна кампанія, туристичний продукт.

У сучасному світі туризм є найбільш динамічним сегментом в структурі економік тих держав, які приділяють велику увагу розвитку рекреаційно-туристичного комплексу, в результаті чого отримують значні бюджетні над-

ходження від туристичного бізнесу, що сприяє їх успішному розвитку та економічному зростанню.

У сфері світового рекреаційно-туристичного комплексу особливого великого значення набуває міжнародний туризм. Він характеризується інтенсивними міжнародними потоками туристів, що в результаті забезпечують для країн позитивний економічний ефект. Слід сказати, що успішний розвиток міжнародного туризму великою мірою залежить від того, наскільки успішною є рекламна діяльність з просування туристичного продукту країни на внутрішньому та зовнішньому туристичних ринках. Адже саме інтерес до історико-культурних пам'яток країни, якісна туристична інфраструктура, загальний позитивний імідж держави забезпечують притік туристів до неї, що в свою чергу дає можливість отримати від цього економічну вигоду шляхом реалізації певних товарів та послуг. Тому виграють саме ті держави, які, окрім вдосконалення інфраструктури та створення гарних умов для туристів, проводять ще й активну рекламну діяльність для забезпечення привабливого іміджу країни серед іноземців.

Яскравим прикладом з числа країн, які проводять успішну діяльність по рекламуванню національного туристичного продукту, є сусідня з Україною Польща – член НАТО та Європейського Союзу, країна, досвід якої багато в чому слугує взірцем для проведення відповідних змін в Україні [4, с. 245]. На початку 90-х рр. минулого століття, після розпаду соціалістичного табору, Польща перебувала приблизно на однаковому з Україною рівні економічного розвитку, однак завдяки комплексу вдалих реформ 1990-х-першої половини 2000-х рр. економіка Польщі досягла високо рівня розвитку, було створено ефективну систему місцевого самоврядування, що забезпечило гармонійний розвиток місцевих громад та розумне використання бюджетних коштів для розвитку територій. Польща зуміла за короткий час створити успішну економіку та інтегруватися в європейські міждержавні структури, що сприяло її ефективному розвитку та стрімкому зростанню.

Маючи багатий історико-культурний потенціал та використовуючи особливості свого природно-географічного різноманіття, Польща приділяє, велику увагу розвитку туристичної індустрії. З найбільш популярних серед іноземців видів польського туризму є зелений туризм, міський культурний туризм, шопінг-туризм та ін.

Польща належить до країн, в яких регулювання туристичної сфери відбувається за принципом координації зусиль державного та приватного секторів [4, с. 244]. І одна з провідних ролей у забезпеченні конкурентоспроможності польського туристичного продукту через його рекламування належить спеціальній державній установі – Польській організації туристичній (ПОТ) [6]. Діяльність цієї структури підпорядкована Міністерству спорту та туризму Республіки Польща. Вона була створена у 2000 р. і за час свого іс-

нування зуміла чимало зробити для реклами та просування польського туристичного продукту як всередині країни, так і за її межами, сприяла формуванню позитивного іміджу Польщі, поширення знань про її культуру та особливості, що в свою чергу зумовило становлення позитивного польського іміджу за кордоном.

ПОТ має розгалужену структуру і складається з великої кількості регіональних (ROT) та локальних (LOT) осередків, які діють на рівні воєводств та повітів [5, с. 50] й створюють необхідні умови для співпраці органів місцевого самоврядування, місцевих органів влади та суб'єктів бізнесу в галузі туризму [7]. З метою формування позитивного іміджу Польщі за кордоном та приваблювання іноземних туристів, було створено закордонні представництва Польської організації туристичної, які є центрами інформації туристичної, поширюють знання про країну серед іноземців, сприяють зацікавленню потенційних відвідувачів, надаючи якісну інформацію про можливість здійснення подорожей до Польщі. Ці представництва також проводять моніторинг ринків тих країн, в яких вони функціонують, проводять рекламні широкі кампанії, налагоджують співпрацю з вигідними партнерами [1]. На сьогодні такі представництва діють в 13 країнах світу (Австрії, Бельгії, Франції, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Японії, Росії, Швеції, Україні, Сполучених Штатах Америки, Великій Британії та Італії) [6]. В Україні, відповідне представництво було відкрите у 2007 р. в місті Києві і за час своєї роботи чимало зробило для активізації українсько-польських відносин у туристичній сфері, поширенню серед українців знань про Польщу, проведення цікавих та змістовних заходів інформативного характеру (виставок, круглих столів, презентацій тощо).

ПОТ бере активну участь у національних та міжнародних туристичних виставках, на що виділяються значні кошти. Підготовка та організація цих виставок проходять на дуже високому рівні, завдяки чому Польща якісно, професійно та всебічно представляє свій туристичний продукт [4, с. 247]. Ще одним напрямком діяльності ПОТ є розповсюдження рекламно-інформаційних матеріалів 12 мовами світу, які завдяки гарному оформленню та змістовому наповненню визнані одними з кращих в усьому світі. Такі матеріали забезпечують потенційних туристів необхідною інформацією про Польщу, її культурну різноманітність та привабливість [4, с. 248].

Слід сказати, що успішна діяльність Польщі в напрямку рекламування себе на міжнародній арені дала значний ефект для формування іміджу країни та формування туристичної привабливості. Зокрема, дуже вдалою стала рекламна кампанія, проведена ПОТ у 2005 р. під назвою «Залишаюся в Польщі», коли було поширено плакати із зображенням молодого сантехніка та вміщено надпис «Залишаюся в Польщі, приїздіть до нас» (цей образ змінив уявлення про Польщу як країну малокваліфікованої робочої сили, ство-

рений французькими політиками), а наступний рекламний плакат уже містив зображення дівчини-польки в одязі медичної сестри із закликом приїздити на лікування в польські санаторії. Ця рекламна кампанія мала великий успіх серед європейців і забезпечила зростання притоку іноземних відвідувачів до Польщі [3].

Сьогодні Польща суттєво зміцнила свої позиції і в Європейському співтоваристві з моменту свого вступу до ЄС (2004 р.), про що свідчить, і той факт, що, якщо 10 років тому у європейських інституціях про Польщу не знали майже нічого [3], то вже у 2014 р. польський прем'єр Дональд Туск був обраний головою Європейської Ради, а ще чимало польських політиків працюють депутатами Європарламенту та займають відповідальні посади в міждержавних структурах Європейського Союзу. Як зазначають самі польські політики, Польща зуміла подолати комплекс своєї меншовартості, знівелювати поширені стереотипи про свою економічну відсталість та на рівних долучитися до європейської спільноти [3], і цей досвід варто засвоїти Україні на шляху євроінтеграції, розвиваючи економіку та популяризуючи свій багатий потенціал, зокрема туристичний.

Примітки

1. Гутник О.В. Особливості реалізації державної політики Польщі у сфері туризму // Публічне адміністрування: теорія та практика. / [Електронний ресурс] – 2010. – Випуск 1(3). – Режим доступу: <http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2010-01/10hovpst.pdf>

2. Польська організація туристична рекомендує: відпочивайте у Польщі // Туристичний портал «like-tour.com.ua» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://like-tour.com.ua/vidpochyvayte-u-polshchi/>

3. Приклад для України. Чому німецький бізнес охоче інвестує у Польщу? / Ю. Савицький // Портал «www.radiosvoboda.org». 08.10.2014. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26627661.html>

4. Соловійов Д. І. Іноземний досвід регулювання діяльності туристичної сфери та його використання в Україні / Д. І. Соловійов // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – 2011. – Вип. III (43). – С. 243-249.

5. Сухович І. Туристична політика Польщі на рівні територіального самоврядування // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2013. – Випуск 43. – Ч. 2. – С. 48-59.

6. Polska Organizacja Turystyczna // [Електронний портал]. – Режим доступу: <http://www.pot.gov.pl/>

7. Ustawa o Polskiej Organizacji Turystycznej (Закон про Польську організацію туристичну). // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pot.gov.pl/o-polskiej-organizacji-turystycznej/l/polska-organizacja-turystyczna/ustawa-o-pot>

Abstract

Horobetc Viktoria, Dzublenco Iryna (Kyiv). The activities of the Polish Tourist Organization as an example of the successful advertising in the international tourism

The activities of the Polish Tourist Organization as part of the recreational and tourist complex in Poland during the late XX – early XXI century is studied. The basic features of the successful advertising campaign that helped Poland to strengthen significantly its position in the international tourism.

Keywords: Polish Tourism Organization, international tourism, image, advertising campaign, the tourism product.

УДК 94:327.82 “1977/1979”

Віктор ЛУЩАК
(м. Київ)

**«Близькосхідне Локарно»:
Кемп-Девідський мирний процес 1977-1979 рр.**

Розглядаються передумови, причини і перебіг процесу врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту на Близькому Сході у 1970-х рр. Автор називає Кемп-Девідську угоду прикладом компромісу і взаємних гарантій його учасників, продовженням тенденції до персоніфікації міжнародних відносин.

Ключові слова: Палестина, арабсько-ізраїльський конфлікт, Ізраїль, Єгипет, Кемп-Девідська угода, Анвар Садат, Менахім Бегін.

Науковий керівник – *Гончар Юлія Борисівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук

Мирний договір між Єгиптом і Ізраїлем 1979 р., що став наслідком так званого «Кемп-Девідського процесу», є одним з яскравих прикладів успішної компромісної угоди, що мала подібно до Локарнських договорів характер взаємних гарантій їх учасників. Єгипетсько-ізраїльський мир продовжив тенденцію персоніфікації міжнародних відносин, започатковану після Першої світової війни.

Головним наслідком Кемп-Девіда стало набуття Ізраїлем суб'єктності в близькосхідному регіоні та вихід із абсолютної ізоляції. Компроміс полягав у виводі ізраїльських військ в обмін на визнання та гарантії безпеки кордо-

нів держави Ізраїль Єгиптом, подібно тому як на Локарно було забезпечено безпеку західних кордонів Німеччини.

Підсумком будь-якого військового конфлікту є переговорний процес, для подальшого підписання перемир'я або мирного договору. Практика таких мирних договорів, особливо у XX столітті, носила суперечливий характер, адже, зазвичай, в положеннях договорів вже закладався привід для майбутнього конфлікту. Успішні угоди – це завжди результат компромісу з обох боків. Хоча це не означає, що вони розв'язують усі існуючі протиріччя, але такі угоди мають характер взаємних гарантій їх учасників.

Яскравим прикладом такого договору є Локарнські угоди 1925 р., що стали результатом компромісної позиції державних діячів Німеччини та Франції – Густава Штреземана та Арістиди Бріана, і дозволили зняти напругу у франко-німецьких відносинах. У більш близький історичний проміжок часу до успішних компромісних угод слід, безумовно, віднести Кемп-Девідську угоду 1979 р., яка стала можливою лише як результат компромісу між президентом Єгипту Анваром Садатом та прем'єр-міністром Ізраїля Менахемом Бегінім.

Ця етапна подія у близькосхідних міжнародних відносинах привертала й привертає увагу дослідників різних напрямків і сформувала історіографічний дискурс щодо інтерпретації передумов і переваг для учасників процесу. Існує цілий спектр оцінок: від конспірологічних версій змови та ключової ролі американських доларів до глибокого аналізу мотивацій ізраїльського та єгипетського лідерів. Цій проблемі присвячені спеціальні праці А. Кислова [6], А. Захарова та О. Фомина [5], В. Ефимова [4].

Дана стаття є спробою неупередженого та комплексного аналізу об'єктивних та особистісних чинників, які створили можливості для єгипетсько-ізраїльського сепаратного мирного договору 1979 р.

Із закінченням Другої світової війни Близький Схід перетворився на територію регіональних перманентних конфліктів, які не припиняються і в наш час. Центральним та наймасштабнішим із цих конфліктів є арабсько-ізраїльський. Початком військової конфронтації став 1948-й – рік утворення держави Ізраїль. Жодна арабська країна не визнала існування єврейської держави, більшість із них – не визнають і досі.

Показово, що Перша арабо-ізраїльська війна почалась наступного дня після проголошення утворення держави єврейського народу. Після того як Бен-Гуріон 14 травня 1948 р. оголосив про створення держави Ізраїль, війська країн арабської ліги: Єгипту, Йорданії, Сирії й Лівану почали воєнні дії проти Ізраїлю. Війну «сіоністам» оголосили Саудівська Аравія і Ємен. На мирних переговорах 1949 р. на грецькому Родосі, делегати арабських країн спілкувались із ізраїльською делегацією лише через представників ООН. Ці

факти доводили абсолютне невизнання нового суб'єкта близькосхідної політики арабським ісламським світом.

Основними учасниками арабсько-ізраїльського протистояння виступали арабські країни на чолі із Єгиптом й Ізраїль, якого підтримував західний демократичний світ на чолі із США. Єгипет, особливо після державного перевороту 1952 р. і початку президентства Гамалія Насера, очолив боротьбу проти «сіоністських окупантів». Г. Насер став визнаним ідеологом та борцем за реалізацію ідеї панарабської єдності, лідером в арабському світі. Саме за його ініціативи у 1964 р. була утворена Організація Звільнення Палестини (ОЗП). Спочатку головною метою ОЗП було руйнування держави Ізраїль методами партизанської війни, диверсій і терору, але пізніше вона дещо реформувалася, й офіційно основною ціллю було проголошено створення арабської Палестинської держави поруч з Ізраїлем [9, с. 112] Однак від ідеї знищення Ізраїлю ОЗП офіційно не відмовилася. В Каїрі розташовувалась штаб-квартира як Ліги арабських держав (утворена у 1945 р.), так і Організації звільнення Палестини.

Єгипет мав найсильнішу армію, на озброєнні якої, була найновітніша військова техніка. Ключову роль в реорганізації та модернізації єгипетської армії зіграв Радянський Союз, з яким Єгипет встановив військово-економічні зв'язки, починаючи із 1955 р.

Ізраїль, який був оточений з усіх боків ворогами, взяв курс на збереження і захист власної незалежності будь-якою ціною. Ізраїльська оборонна армія, утворена через два тижня після початку Першої арабо-ізраїльської війни 1948-1949 рр., також було оснащена найновішою технікою, яка закуплялась за кошти американців у самих американців, або постачалась ними безпосередньо. Деяких видів озброєння не отримували навіть країни-учасники НАТО.

Але попри фінансову й військову допомогу з боку США та СРСР і лобіювання на засіданнях РБ ООН позицій відповідно євреїв та арабів, офіційну участь у бойових діях війська наддержав не брали. Це є особливістю даного протистояння, так як в умовах Холодної війни без активної участі СРСР та США не проходив жоден локальний конфлікт (Корея, В'єтнам, Камбоджа та ін.).

США були зацікавлені в стабільності в регіоні, проте вони в жодному разі не допустили б зняття арабо-ізраїльської напруги, за рахунок знищення єврейської держави, так як вона була їхнім форпостом на Близькому Сході. СРСР підтримував Єгипет й арабські країни у їх боротьбі із, так званим, «окупантом», виходячи із контексту Холодної війни та розподілу сфер впливу. Але в знищенні Ізраїлю «Країна Рад» теж, на нашу думку, не була зацікавлена. Тому, що військово-економічна співпраця із арабами була єдиним інструментом впливу СРСР на Близькому Сході відповідно, якщо буде знище-

ний Ізраїль або підписаний мирний договір, який урегулює конфлікт, потреба у радянській зброї зникне, а з нею і можливість педалювати зовнішню політику, зокрема Єгипту. Тому Радянський Союз був зацікавлений в постійному тліючому конфлікті та не ініціював спроб мирного вирішення протиріч.

Спроби близькосхідного урегулювання мали місце протягом усього періоду протистояння, але небажання конфронтуючих сторін йти на компроміс, зводило їх нанівець. Для прикладу варто вказати Резолюція РБ ООН № 242 від 22 листопада 1967 р., тобто по-закінченню провальної для арабів Шестиденної війни [7, с. 85]. Логічним продовженням міжнародних спроб урегулювання була дипломатична місія шведського дипломата Яррінга (відповідно до п. 3 резолюції РБ ООН № 242 він був спеціальним представником) [1]. Останньою мирною ініціативою перед Кемп-Девідом був план урегулювання американського держсекретаря Вільяма Роджерса (1969-1973 рр.) [7, с. 92].

Зазначені спроби та проекти сприяння початку мирного процесу були відхилені усіма сторонами протистояння. По-перше, в цих проектах не було виокремлено палестинської проблеми; по-друге, акцент робився на компромісній формулі – «територія в обмін на мир і визнання», але протиріччя викликало питання послідовності цих дій. Ізраїль наполягав на першочерговому виконанні другої частини – початку мирного діалогу, пояснюючи, що окуповані території – гарант безпеки їх кордонів; натомість арабська сторона вимагала спочатку виведення військ із Синайського півострова та повернення Сектора Гази, Західного берегу Йордану та Голанських висот. Потретьє, перепорою до імплементації державами резолюції №242 та інших мирних ініціатив стала Хартумська декларація, прийнята арабськими державами у кінці серпня 1967 р., у якій декларувався принцип трьох «Ні»: «Ні – миру з Ізраїлем! Ні – визнанню Ізраїля! Ні – переговорам з Ізраїлем!» [9, с. 154].

Незважаючи на всі дипломатичні спроби урегулювання протиріч – для того, щоб кемп-девідський процес був розпочатий потрібні були певні міжнародні й внутрішньополітичні умови.

Зрештою, в 1973 р. постійно тліючий близькосхідний конфлікт знову переріс в військове протистояння – Четверту арабо-ізраїльську війну або «Війну Судного дня». Формально у цій війні не було переможців і переможених, але саме її наслідки пробили стіну непоступливості й принциповості у протистоянні двох націоналізмів. Вона зробила очевидною для Ізраїлю та Єгипту безперспективність військового протистояння.

Ізраїльський уряд розумів, що арабські країни все більше і більше додають у тактиці ведення війни, військовій підготовці солдатів, озброєних сучасною технікою і наступний спалах бойових дій може коштувати для них

найціннішого, що так важко і довго виборювали «сіоністи» – Держави Ізраїль. Відповідно – мир із найбільшою арабською державою – Єгиптом, мав зменшити військову потугу арабського блоку в технічному й людському ресурсі та вивести Ізраїль із повної ізоляції на Близькому Сході [6, с. 121].

Єгипет, в ході постійних війн, був економічно виснажений. Основний вектор видатків був направлений на військовий сектор, особливо за президентства Гамалія Насера (половина держбюджету). Подальший соціально-економічний розвиток країни був неможливим в умовах війни. Мир із Ізраїлем був вигідним, так як він гарантував покращення відносин із США, що в свою чергу означало фінансові інвестиції в економіку. Символічно, що 14 березня 1976 р. президент АРЕ Анвар Садат вніс до Народних зборів АРЕ пропозицію про припинення дії Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і АРЕ від 27 травня 1971 р. Пропозиція була прийнята [3].

Важливого значення для формування передумов для початку мирного процесу стала ситуація на паливному ринку. Адже 16 жовтня 1973 р., під час «Війни Судного дня», в Кувейті десять основних країн-виробників нафти – Ірак, Кувейт, Катар, Алжир, Лівія, Бахрейн, Єгипет, Саудівська Аравія і Сирія — вирішили скоротити видобування нафти на своїх територіях на 5 % порівняно з минулим місяцем, а крім того скорочувати щомісяця на 5 % експорт у недостатньо дружні країни до того часу, доки «території, окуповані Ізраїлем, не будуть повернені їх законним власникам» [10].

У капіталістичних країнах спостерігалась значна нестача пального для оптового і роздрібного споживача і збільшилась ціна на нього. Особливих збитків зазнали США, де вся військова техніка залежала від близькосхідної нафти. Тому американський уряд як і його європейські союзники, виходячи в основному із економічних мотивів, були зацікавлені у мирі на Близькому Сході. Це стало, на нашу думку, безумовним стимулом до активізації ролі США у близькосхідному врегулюванні.

У 1976 р. на президентських виборах у США перемогу здобув демократ Джиммі Картер. На президентство Дж. Картера припав «зліт цін на нафту». Американський президент розумів, що політична стабільність у близькосхідному регіоні стане гарантом сприятливої нафтової політики ОПЕК, тому були мобілізовані всі політичні сили для знаходження шляхів примирення Ізраїлю із арабськими країнами [8, с. 57].

На наше переконання, вирішального значення для можливості початку мирного діалогу стали внутрішньополітичні зміни, що відбулись впродовж 1970-х рр. у Єгипті та Ізраїлі. У 1970 р. помирає другий єгипетський президент, авторитетний лідер в арабському світі – Гамаль Насер. На зміну йому приходить менш популярний один із лідерів «Вільних офіцерів» – Анвар Садат. Новий курс А. Садата був побудований на контрасті з тими засадами, що були закладені в теорію та практику політики Г. Насера. Від арабського

націоналізму А. Садат перейшов до націоналізму єгипетського, проголосивши своє головне гасло – «Єгипет понад усе!». «Єгипет, по-перше, Єгипет, по-друге, Єгипет, по-третє», - любив говорити президент [3].

Повернення Синаю було головним мотивом розв'язання Четвертої арабо-ізраїльської війни, таким чином, єгипетський президент демонстрував, що національні інтереси для нього стоять вище загальноарабських. Війна не вирішила територіальних питань, але вона повернула статус-кво в регіоні, ареол непереможності ізраїльської армії був знятий, була відстояна гордість арабів, яка була підірвана в ході Шестиденної війни за президенства Г. Насера. А. Садат поступово змінює вектор зовнішньополітичної орієнтації з СРСР на США: вивід у 1972 р. із Єгипту радянського військового контингенту та денонсування в 1976 р. радянсько-єгипетського договору [5, с. 165]. Дані політичні рішення сприяли відновленню дипломатичних зв'язків із США – в країну почали надходити такі важливі для економічного підйому інвестиції. З того часу Анвар Садат почав прислухатись до усіх порад американського президента, в тому числі – підписання миру із Ізраїлем.

Кадрові ротації відбулись в цей період й в Ізраїлі. Після «Війни Судного дня» прем'єр-міністр Голда Меєр подала у відставку, разом з нею повноваження склав увесь уряд. В результаті до складу уряду вперше почали потрапляти представники не лівих партій. У 1977 р. на парламентських виборах в Ізраїлі переміг правий блок Лікуд, з його лідером Менахімом Бегіном [8]. До приходу до влади Менахіма Бегіна в суспільстві побутувала думка, яка акцентувалась політичними опонентами, що його прихід до влади підірве не тільки шанси на встановлення миру з арабами, а взагалі призведе до нової війни; що він є загрозою ізраїльській демократії та конституційному режиму. Але все вийшло із точністю до навпаки: з початком прем'єрства Менахім Бегін взяв курс на досягнення миру з Єгиптом, як метод усунення абсолютної загрози можливості знищення держави Ізраїль [8].

Дана позиція була неочікуваною, так як усі в Ізраїлі та на Заході знали М. Бегіна як радикального націоналіста (він очолював організацію, яка в 1936 р. здійснила теракт в готелі «Цар Давид»), який не зник йти на поступки – ним було відхилено всі проекти мирного урегулювання. Тому той факт, що заради національних інтересів та миру на Близькому Сході, він поступився своїми ідеологічно-політичними переконаннями, говорить про нього як про відповідального та розважливого державного діяча.

Саме Менахім Бегін став ініціатором переговорів з президентом Єгипту А. Садатом. Діалог із Єгиптом почався відразу після формування уряду Лікуда в 1977 р. Прем'єр-міністр через американських конгресменів запросив єгипетського колегу в Єрусалим. Той наполягав на офіційному запрошенні, і воно було надіслано. Крім того, М. Бегін публічно виступив з наступною промовою: – «Громадяни Єгипту! 29 років триває між нами трагічний і не-

потрібний конфлікт...Чотири ізраїльсько-єгипетські війни пролили багато крові. ... Ми простягаємо вам руку дружби, і це не слабка рука. У випадку війни ми в черговий раз зможемо захистити себе. Так... давайте побудуємо нові відносини дружби й чесного співробітництва» [3].

У жовті 1977 р. відбувся історичний візит Анвара Садата до Єрусалиму. Де за трибуною в Кнесеті він зазначив: «Дозвольте нам покласти кінець війнам, дозвольте нам змінити життя на міцній основі правди... Мир набагато більше цінний, чим частина землі ... так не буде ж тут більше ніколи війн» [3]. Як підсумок зустрічі було прийнято рішення про продовження двосторонніх переговорів.

Дії єгипетського президента розцінили в арабському світі як зраду ісламу і доктрини панарабізму. І, як відповідь, у грудні 1977 р. арабськими країнами був утворений «Фронт стійкості та протидії», на з'їздах якого було прийнято рішення розірвати політичні та економічні зв'язки із «капітулянтським режимом Садата» [4, с. 187].

Далі події в єгипетсько-ізраїльських відносинах розвивались динамічніше, завдяки посередництву США. Джиммі Картер рішуче прискорив діалог між Єгиптом та Ізраїлем, запросивши ізраїльського прем'єр-міністра М. Бегіна та єгипетського президента А. Садата в свою заміську резиденцію в Кемп-Девіді. Після тринадцятиденних переговорів, у яких Дж. Картер, як посередник, відігравав одну із ключових ролей, 17 вересня 1978 р. було підписано два важливих документи [4, с. 201].

За першим документом – «Рамки миру на Близькому Сході», передбачалося надання обмеженого самоврядування палестинцям в межах територій Західного берегу р. Йордан і сектору Газа. Однак ці території, протягом п'яти років мали залишатися під управлінням ізраїльської адміністрації, поки палестинські органи самоуправління не будуть готові проголосити автономію. Таким чином, автономія надавалася населенню, а не території. Не було вирішено питання про майбутнє Єрусалима й Голанських висот. Не згадувалося право палестинського народу на самовизначення. Сторони прийшли до згоди, що резолюції №242 й №338 РБ ООН повинні стати основою для переговорів з метою остаточного врегулювання [5, с. 142].

За другим документом – «Рамки для підписання мирного договору між Єгиптом й Ізраїлем», сторони погоджувалися на підготовку відповідного договору протягом 3 місяців [5, с. 151].

26 березня 1979 р. у Вашингтоні між Єгиптом і Ізраїлем був підписаний мирний договір на основі «кемп-девідських» документів. Президент Д. Картер знову виступив як «свідок». Договір передбачав відновлення суверенітету Єгипту над Синайським півостровом після завершення виведення звідти ізраїльських військ, яке мало відбутися протягом трьох років. Ізраїль визнавав «законні права палестинського народу», обидві сторони погодилися із

планом надання автономії жителям підконтрольних територій до остаточного вирішення питання, про їх майбутній політичний статус. Для забезпечення виконання договору Єгипет, Ізраїль і США домовилися про розміщення на Синайському півострові сил і спостерігачів ООН. Договір передбачав встановлення нормальних дипломатичних, економічних і культурних відносин між Єгиптом і Ізраїлем. Гарантом договору виступив Вашингтон, закріпивши тим самим свою особливу роль у подальшому процесі близькосхідного врегулювання [9, с. 136].

Важливість єгипетсько-ізраїльського мирного договору не тільки для Каїру, а й для регіону в цілому складно переоцінити. Єгипет повернув під свій контроль територію Синайського півострова (висновок ізраїльського контингенту завершився в 1982 році) і почав щорічно отримувати від США 1,3 мільярда доларів безоплатної допомоги. Договір став одним з перших кроків у напрямку формування принципів мирного процесу на Близькому Сході на протиположних військовим методам.

Таким чином, Кемп-Девідський мир є одним із яскравих прикладів успішної компромісної угоди, яка мала подібно до Локарнських договорів взаємогарантуючий характер їх учасників. Також єгипетсько-ізраїльський мир продовжив тенденцію, яка була започаткована після першої світової війни – персоніфікація міжнародних відносин.

Головним наслідком Кемп-Девіда стало набуття Ізраїлем суб'єктності в близькосхідному регіоні та вихід із абсолютної ізоляції. Компроміс полягав у виводі ізраїльських військ в обмін на визнання та гарантії безпеки кордонів держави Ізраїль Єгиптом, подібно тому як на Локарно було забезпечено безпеку західних кордонів Німеччини.

Слід зазначити, що даний договір був засуджений з боку крайніх радикалів з єгипетської та ізраїльської сторін, як колись реваншистами у Німеччині. Але так само, як внесок творців Локарно (О. Чемберлен, Г. Штресман та А. Бріан), досягнення А. Садата та М. Бегіна у близькосхідному врегулюванні були оцінені у вигляді Нобелівських премій миру.

Примітки

1. Анисимов Л. М. Миссия Ярринга на Ближнем Востоке и маневры израильской дипломатии / Л. М. Анисимов // Вопросы истории. – 1975. – № 4. – 95 с.
2. Генин И. Д. Палестинская проблема / И. Д. Генин. – М.: Изд-во «Правда», 1978. – 30 с.
3. Гольд М. «30 лет без права перестрелки» / М. Гольд. – «Еврейский обозреватель». – 7/74. – Апрель 2004.
4. Ефимов В. Перспективы мирного процесса на Ближнем Востоке / В. Ефимов // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 3. – 320 с.

5. Захаров А. М. Кэмп-Дэвид: политика, обреченная на провал / А. М. Захаров, О. И. Фомин. – М.: Наука, 1982. – 234 с.
6. Кислов А. К. Сделка в Кэмп-Дэвиде – иллюзия урегулирования / А. К. Кислов // США: Экономика, политика, идеология. – 1978. – № 11. – 210 с.
7. Кутаков Л. Н. «Шестидневная война» 1967 г. на Ближнем Востоке и ООН / Л. Н. Кутаков // Международные отношения и внешняя политика СССР. История и современность. – М., 1977. – 196 с.
8. Прокофьев Д. Рождение кризиса: Ближний Восток / Д. Прокофьев // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №1, 3, 5.
9. Толкунов Л. Н. Трудные дороги мира / Л. Н. Толкунов. – М.: Известия, 1977. – 384 с.
10. Хазанов М. Е. ООН и ближневосточный кризис / М. Е. Хазанов. – М.: «Международные отношения», 1983. – 31 с.

Abstract

Luschak Viktor (Kyiv). «Middle Eastern Locarno»: the Camp David peace process (1977-1979)

Background, causes and course of the settlement of the Arab-Israeli conflict in the Middle East in 1970 are studied. The author calls the Camp David Accords example of compromise and mutual guarantees participants a continuation of the trend of personification of international relations.

Keywords: Palestine, the Arab-Israeli conflict, Israel, Egypt, the Camp David Accords, Anwar Sadat, Menachem Begin.

УДК 343.343(4+475)

Тетяна ЧЕРКАС
(м. Київ)

Євромайдан. Україна – це Європа

Проаналізовано євроінтеграційний процес в Україні у XXI ст. Розглядаються події, що стали головним каталізатором зміни влади в Україні. Показано ставлення, вплив та дії влади Федеративної Республіки Німеччини під час Євромайдану.

Ключові слова: євроінтеграція, Німеччина, Україна, Віктор Янукович, ЄС, Євромайдан, акції протесту, гуманітарна допомога.

Науковий керівник – *Сушко Олександр Олександрович*, директор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів, як країни головної в ЄС, у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України [2].

Правовою основою відносин між Україною та ЄС є Угода про партнерство та співробітництво (УПС) від 16 червня 1994 р. (набула чинності 1 березня 1998 р.), яка започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань [10].

Євроінтеграція є головним та незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України. Президент України у Посланні до Верховної Ради України у червні 2002 року визначив європейську інтеграцію стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку України на наступне десятиріччя [6].

Для підписання Угоди про асоціацію з ЄС Україні слід розв'язати три проблеми: запровадити законодавчу реформу в галузі юстиції, внести зміни до виборчого законодавства і припинити будь-які прояви вибіркового застосування правосуддя. Про це за підсумками своїх переговорів з представниками української влади та опозиції заявив міністр закордонних справ Німеччини Гідо Вестервелле [4, с. 3]. «Україна зараз перебуває на історичному роздоріжжі і дуже б хотілося, щоби був зроблений вибір на користь європейських цінностей. Дуже важливо, щоби вибіркоче правосуддя не застосовувалося в цій системі спільних цінностей – його не повинно бути ані в Україні, ані в Європі», – зазначив Вестервелле [4, с. 4].

У 2014 р. мирна акція з вимогою підписати угоду з Євросоюзом переросла у найбільші антиурядові протести. В. Януковичу, який вже «скликав» два Майдани, вдається об'єднувати країну – проти себе. В останні півтора місяці 2013 р. в Україні сталося те, що назрівало в українському суспільстві останні три роки, відколи до влади прийшов В.Янукович. Відтоді Україна почала швидко зближуватися з Росією, втрачати позиції на міжнародній арені, і, не зважаючи на бравурні запевнення влади про «покращення», – занепадати економічно. Сумнозвісні «харківські угоди», які закріпили російський флот у Криму, відмова від зближення з НАТО, мовний «закон Колісніченка-Ківалова», повальна русифікація шкіл та інформаційного простору, фальсифікації виборів, повальна корупція, переслідування опозиції, причому не лише лідерів, а й вже й рядових активістів – все це стало рушійною силою для подій, які розпочалися в листопаді 2014. Янукович весь час, повторював, що Україна йде до Євросоюзу, прийматиме його стандарти, бо це у Конституції записано, і у програмі Партії Регіонів, і угода парафрована, залишилося лише урочисто підписати. А від вересня 2014 року і взагалі всіма руками підтримувати євроінтеграцію [11, с. 3]

З подачі Віктора Медведчука розгорнулася шалена кампанія дискредитації ЄС. Основний популістський маневр – що у «Євросоюзі дозволені шлюби між особами однієї статі, і взагалі, там керують гомосексуалісти й безбожники, а ми – моральні православні традиціоналісти й оберігаємо сімейні цінності. І нас теж мало не змусять вступати у гомосексуальні шлюби». Другий, матеріальний аргумент проти підписання асоціації – що «Україні потрібні гроші, а саме 164 мільярда євро, для модернізації економіки й реалізації європейських стандартів». Третій контраргумент, хоч і доволі сумнівний, – що Європа вимагає звільнити «зłodійку Юлю, яка підписала збитковий газовий контракт». І ще ряд інших аргументів, зокрема, істерична російська блокада всіх українських товарів на кордоні, також робили своє. Тому реалізація самого факту підписання весь час, як кажуть, «висіла у повітрі», і влада вела прихований пошук винуватця у майбутньому зриві акту підписання.

11 грудня 2013 р. Євромайдан тримається вже місяць. Витримав неодноразові напади міліції і «тітушок», зазнав садистських нападів, які його лише розбурхали, скликав і сотню, і мільйон людей, змінював місця дислокації від Михайлівської і Європейської площ через Хрещатик аж на Грушевського й Банкову, отримав масову підтримку у всіх регіонах України і за кордоном – і моральну, і матеріальну, про Україну знову, як і 9 років тому, заговорили. «Всюди виступають проти бідності, високих податків, скорочення соціальних виплат, а українці виступили за цінності – демократію, розвиток, прозорість, проти корупції» – цю тезу часто повторюють лідери опозиції.

17 грудня 2013 р. стало зрозуміло проти чого вийшов Майдан. Тоді Янукович і Путін підписали якісь угоди. Януковичу, виявилось, що вистачає й 15 мільярдів доларів позики від Росії, і особливим досягненням видається 30-відсоткова знижка на газ. Путін купив собі відмову України від євроінтеграції, бо вже не йдеться про диверсифікацію постачання енергоносіїв, зниження Україною енергоемності виробництва – як наслідок – обсягів споживання газу. І зовнішню політику домовилися «координувати», тобто Путін де-факто буде вирішувати, в які союзи Україні вступати і які міжнародні угоди підписувати [3, с. 1].

Ситуація в центрі Києва змінюється щогодини, активістів то арештовують, то відпускають. Поліцейська держава на російській й білоруський манер стає реальністю, але українське суспільство протистоїть і бореться.

Понад 60 акцій солідарності з Євромайданом провели українці по всьому світові. Від Сеула – до Токіо, від Калінінграда – до Тбілісі, а також у США та країнах ЄС українці підтримали Україну. Українська громада в Німеччині є достатньо роздрібною, порівняно, скажімо, із США чи Канадою. В цій країні існує низка об'єднань українців, проте без єдиного координаційного центру [11, с. 5].

28 листопада 2013 р. у Німеччині розпочали, консолідовану акцію протесту Євромайдану. Серед міст, які доєдналися до акції – Берлін, Мюнхен, Гамбург, Дрезден, Ляйпціг, Дрезден, Штутгарт, Франкфурт-на-Майні, Мюнстер та Кьольн. На початку акції українців біля п'ятдесяти, проте люди поступово підтягувалися, і їх кількість зросла до сімдесяти. Присутні тримали в руках жовті і блакитні повітряні кульки, прапори ЄС, національні стяги і плакати з євроінтеграційними гаслами [1, с.2]. Аби зробити сенс акції доступнішим, деякі гасла учасники виголошують німецькою. Найбільш улюблене – «Різдво без Януковича» – «Weihnachten ohne Janukowitsch» та «Україна – це Європа» – «Ukraine ist Europa».

«Якраз кілька місяців тому ми влаштували перед Кьольнським собором акцію протесту проти зовнішньої політики Путіна щодо Грузія. Тепер прийшли підтримати вас – нам дуже прикро, що Росія натиснула на Україну і Грузію», – доброю німецькою розповідала молода грузинка, яка пише в Німеччині докторську з конфліктології на прикладі російсько-грузинського конфлікту 2008го року [1, с. 4].

Віче солідарності з Київським Євромайданом відбулося у німецькому місті Франкфурт-на-Майні. Висловити підтримку співвітчизникам зібралися більше сотні небайдужих українців з Франкфурту, Кьольну, Лімбургу, Гісену, Марбургу, Фрайбургу, Гейдельбергу, Бад Марієнбергу, Гофгайму і Майнцу. Під час заходу організатор віче свободівець Олексій Ємельяненко звернувся до політиків та мітингувальників на майдані. Віче у Франкфурті повністю підтримує вимоги Майдану. Потому надали можливість висловитися усім охочим. [9, с. 10]. Виступив з промовою отаман Вільного Козацтва в Німеччині Валерій Хлівний, заступник голови Української Громади у Франкфурті-на-Майні Ольга Гнатюк та кожен, хто побажав висловити свою підтримку Майданівцям. Прихильник Свобода та підприємець Олександр Трикоз з Кьольну наголосив, що далі така ситуація в Україні не може тривати, уряд та Президент не мають довіри громадян України. [9, с. 11]. Одностайно висловлювались представники як східних так і західних областей України: Режим Януковича має піти! Віче було розпочате та завершене Гімном України у виконанні свободівця соліста Франкфуртської Опери Григорія Кульби. Наприкінці заходу учасники утворили так званий живий ланцюг навколо знаку Євро [9, с. 12].

Незважаючи на те, що перемовини української влади з європейськими представниками звелися до суто декларативних, а гуманітарні пожертви, які збирають на Заході, через перешкоди на митниці до пункту призначення не доходять, українці в Європі налаштовані рішуче, та готові повернутися в Україну, на київський Майдан, щоб виборювати Європейське майбутнє для своєї держави.

Українці діаспори, разом із прихильниками України у різних регіонах світу, проводять численні акції на підтримку учасників Євромайдану. Саме діяльність діаспори у значній мірі є не лише символічною, але надзвичайно емоційною. Окрім того, українці з діаспори стають тим елементом у суспільствах держав світу, які привертають увагу світової громадськості до подій в Україні, змушують говорити про неї.

Про Україну в німецькій пресі 2013-2014 рр. писали достатньо багато, проте журналісти занадто спрощували бачення ситуації, дуже багато уваги приділяли знаковим для Німеччини політичним фігурам – наприклад Віталію Кличку, перебільшуючи його значення в цьому русі [12].

Після конференції з безпеки у Мюнхені все більше обговорюється думка, що ЄС – не нейтральна сторона під час переговорів у Києві. Все більше журналістів пишуть, що медіатором може виступати у даний час лише ОБСЄ. Вони наголошують на продовженні переговорів і на пошуках компромісів [13].

На підтримку Євромайдану, Європейська партія України та її лідера Миколи Катеринчука у Київ прибула делегація з Німеччини на чолі з представником партії ХДС керівником приймальні «Народний адвокат» в Нижній Саксонії Андреасом Момотом. Представники делегації відвідали Євромайдан, були присутні на мітингах і політрадах Європейської партії України. Андреас Момот заявив, що «[...] Німеччина й українська діаспора переживають за ситуацію в Україні і готові підтримувати український народ всіма доступними засобами [...]» [5].

18-20 лютого 2014 р. під час жорсткого протистояння на Майдані вони стояли по різні сторони барикад: хтось у сотнях Самооборони, хтось у загонах внутрішніх військ. Тепер вони лежали поруч в одному літаку, який взяв курс на Берлін. Спеціалізований літак Бундесверу, 12 березня, вивіз на лікування до Німеччини 24 українців, які постраждали на Майдані. «Серед них є п'ятеро представників міліції. Ми відбирали пацієнтів за медичними показаннями, виходячи з принципів гуманності, а не з того, хто стояв по яку сторону барикад. Всі ці люди мають тяжкі поранення і ми надаватимемо їм рівноцінну допомогу», – сказав керівник медичної служби Бундесверу, полковник медслужби Крістоф Рубберт [14].

«У тих трагічних подіях на Майдані постраждало понад тисячу осіб. Декому ми пробуємо допомогти. На прохання Верховної Ради поранених ми відправляємо в німецькі клініки, в тому числі й берлінську лікарню Шаріте. Гроші на це виділив федеральний уряд», – повідомив посол Німеччини в Україні Крістоф Вайль [8].

Німецька сторона покриває, однак, лише витрати з транспортування поранених до Німеччини. Фінансування самого лікування й реабілітацію постраждалих взяли на себе сім'я Олена та Віктор Пінчук. При цьому, як зазна-

чив керівник медичної служби Бундесверу, лікування декого з поранених може тривати більше року [15].

Більшість постраждалих, яких відправили на лікування до Німеччини, походять з Києва, Харкова, Хмельницького та Дніпропетровська. Це переважно молодь, яка 18-20 лютого 2014 р. була на передовій. «Найтяжчий з них це двадцятирічний юнак Роман Ліндов, в якого потрапила граната і розірвалася. У хлопця опіки та важкі ураження тканин», – розповідала лікар-волонтер Майдану Оксана Сивак, яка опікувалася організацією транспортування постраждалих українців до Німеччини» [15]. Допомогти з лікуванням постраждалих зголосилася не тільки Німеччина. Забирають на лікування поранених Польща, Литва, Латвія, Румунія, Ізраїль, Чехія, Естонія. [7].

Отже, підтримку Німеччини ми можемо спостерігати від початку подій на Євромайдані і до сьогоднішнього часу. Спочатку ФРН, як і більшість країн світу, обмежувалася солідарними акціями протесту з українцями. Але з розвитком подій та їх наслідками, почала надавати більш активно допомогу. Постраждалі на майдані 18-20 лютого 2014 р., отримали можливість пройти лікування в провідних клініках Німеччини. Транспортування постраждалих відбувалось за кошти ФРН, а от саме лікування оплатив український олігарх і меценат Віктор Пінчук і його дружина – донька президента Л. Кучми – Олена Пінчук. ФРН скасувала з 1 листопада 2014 р. плату за оформлення національних довгострокових віз з метою працевлаштування, навчання, возз'єднання сім'ї.

Гуманітарна допомога, надана Україні Урядом Федеративної Республіки Німеччина, дозволила Україні вирішувати проблеми внутрішньо переміщених осіб більш ефективно.

Примітки

1. Варіант. – 2013. – 29 листопада. – С. 2-4
2. Відносини Україна – ЄС [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/relations>
3. Главком. – 2014. – 23 травня. – С. 1
4. Глава німецького МЗС назвав три проблеми України на шляху до Європи
Корреспондент. – 2013. – 21 червня. – С. 3-4.
5. Євромайдан підтримала партія ХДС (Німеччина): [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.epr.in.ua/>
6. Історія відносин Україна – ЄС: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua/article/1955/istoriya-vidnosin-ukrajina-jes.html>
7. Поранених з Майдану доставили до ФРН: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dw.de/>

8. Поранених у сутичках на Майдані відправляються на лікування у ФРН, зокрема, і в «Шаріте»: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/>
9. Український погляд – 2013. – 15 грудня. – С.10-12.
10. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_012
11. Пороги. – 2013. – 22 грудня. – С. 3-5.
12. Majdan – No pasarán, або особливості німецького Євромайдану: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ipress.ua/>
13. 50-й Мюнхенській конференції з питань безпеки: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.securityconference.de/>
14. Майдан 18-20 лютого. Як усе було: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://maydan18-20feb.com.ua/>
15. Фонд Віктора Пінчука: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pinchukfund.org/ua>

Abstract

Cherkas Tetiana (Kyiv). Euromaidan. Ukraine is Europe

The integration processes of Ukraine in the XXI century is analyzed. The events that have become a major catalyst for the government change in Ukraine is studied. Attitudes, actions and influence of the Germany during Euromaidan are shown.

Keywords: European integration, Germany, Ukraine, Viktor Yanukovich, EU, Euromaidan, protest actions, humanitarian aid.

**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ
ГАЛУЗИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

УДК 94(438+477.4):355.426:930.2«1830/1831»

Максим МАЛЯВСЬКИЙ
(м. Одеса)

**Польське повстання 1830-1831 рр. і його наслідки (за документами
Державного архіву Одеської області)**

Аналізуються документальні матеріали про наслідки Польського повстання 1830-1831 рр. із фондів Державного архіву Одеської області. Виявлені документи стосуються арешту майна, відсторонення від служби окремих представників польської шляхти, а також спроб адаптації поляків до нових життєвих реалій.

Ключові слова: Польський національно-визвольний рух, Польське повстання 1830-1831 рр., Державний архів Одеської області, польська шляхта, Південна Україна.

Науковий керівник – *Бачинська Олена Анатоліївна*, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук

З кінця XVIII ст. значна частина земель колишньої Речі Посполитої входила до складу Російської імперії, але польська національна думка та ідея відновлення незалежності, не зникла та активно розвивалась. На початку XIX ст. польські землі отримали певну автономію у вигляді назви – Королівство Польське, Конституції та інших атрибутів. Це дало поштовх для формування ідеї про відновлення польської державності та призвело до національно-визвольного повстання 1830-1831 рр., відомого ще як Листопадове. Безпосередніми причинами повстання стало порушення Конституції Королівства Польського, яка була дарована Олександром I (1815), а також придушення усіх патріотичних та ліберальних організацій, запровадження цензури й репресивно-поліційних порядків[1]. Також повстанню сприяла європейська революційна атмосфера, яка у цей час породила і липневу революцію у Франції 1830 р. Ідеї відновлення Речі Посполитої в її колишніх кордонах, знаходила підтримку, переважно, у вищих колах тогочасного суспільства, а саме патріотично налаштованої польської шляхти та духовенства. Аби залучити на свій бік пригноблені народи, поляки висунули гасло «За нашу і

вашу свободу”. Однак повстання не підтримали селяни Правобережної України, оскільки польські пани не захотіли дати їм волю. Навпаки з селян-кріпаків Правобережжя, російським урядом, було сформовано козачі полки, задля протидії повстанцям. Щодо української інтелігенції, то її відштовхнуло небажання поляків надати Україні державну незалежність.

Хоча перший етап Листопадового повстання традиційно вважається шляхетським за своїм характером, однак не варто применшувати роль, яку відіграли в ньому всі інші соціальні верстви суспільства. Не маючи підтримки населення та значної військової сили, повстання було придушене Російськими військами. Царський уряд жорстоко розправився з повсталими. Значну кількість повсталого населення було заслано до Сибіру, без права поселення на колишніх територіях. Велику кількість повстанців було віддано в солдати та відправлено на Кавказ, де Російська імперія починала боротьбу з горцями. Чимало учасників повстання рятувалися еміграцією. Кілька тисяч дрібних шляхтичів позбавили дворянства, а їхні маєтки було конфісковано, та віддано представникам російської знаті. На Правобережжі, окрім цього було визнано російську мову офіційною, а усі польськомовні школи реформовано. Ліквідовано польські ліцеї, було скасовано Литовський статут – кодекс законів, що спирався на юридичні норми, запозичені із західноєвропейської середньовічної практики. Суди мали керуватися лише імперськими законами. Також було продовжено боротьбу проти римо-католицької церкви, яка вже достатньо вкоренилась на цій території. Закривались костьоли, римо-католицькі громади розпускалися.

Головною метою повстання 1830-1831 рр. було відновлення незалежності польського народу від Російської імперії та відновлення колишніх кордонів Речі Посполитої. Незважаючи на повну поразку, скасування конституції та масові репресії польського населення, повстання мало позитивних характер у плані розквіту національної ідеї та ідеї незалежності польського населення.

У вітчизняній та польській історіографії існує значний доробок, присвячений польському національному руху, а також повстанню 1830-1831 рр. Л. Зашкільняк та М. Крикун у своїй «Історії Польщі» розглянули питання Польського Листопадового повстання 1830-1831 рр., як одну з складових розвитку національного духу та самосвідомості польського народу, з'ясували причини, перебіг і наслідки повстання. Вивчав цю проблему й російський військовий історик А. Пузиревський – безпосередній свідок подій. Питання історії Листопадового повстання на території Правобережної України досліджує сучасний український історик О. Донік («Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.)»).

Проте названі вище праці здебільшого стосуються безпосередніх подій повстання, реакції російського уряду та військових операцій або впливу по-

встання на Правобережну Україну. Значно менше або зовсім відсутнє в історіографії відображення й наслідки цього повстання на території Південної України. Водночас, у фондах Державного архіву Одеської області знаходяться документи, що здатні пролити світло на питання наслідків Польського національного повстання для польської меншини регіону.

У дослідженні використано матеріали двох фондів Державного архіву Одещини. Фонд 1 має назву: «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора 1796-1874 рр.» Матеріали з даного фонду представляють собою звіти чиновників різного рангу, справи про позбавлення привілеїв та арешту майна громадян, які підозрювалися в участі у Польському повстанні 1830-1831 рр. Також це скарги на ім'я генерал-губернатора на польське населення тощо. Це документи які засвідчують перехід певної частини шляхти в стан Дунайського козацького війська, що дає змогу з'ясувати їх імена та походження. Фонд 2 «Канцелярія Одеського Градоначальника». справи цього фонду містять документи, які інформують про велику кількість запитів щодо надання міщанства особам польського походження. У них також містяться інформація про цих осіб, їх походження та іменна.

Мета нашої публікації визначити інформативні можливості документів та матеріалів з Державного архіву Одеської області для розкриття питань пов'язаних із наслідками Польського національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. на півдні українських губерній.

За критерієм інформаційних можливостей документи можна класифікувати на кілька груп. Перша стосується відомих польських родин, до яких російська влада мала підозри в участі або співпраці з національно-визвольними силами. Так, матеріали фонду «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора 1796-1874 рр.» містять справи в яких йдеться про арешт майна певних осіб через зазначені причини. Серед них: відомий магнат, поміщик Олександр Сабанський, відомий польський магнат, граф Олександр Потоцький – представник польського аристократичного роду, який під час Наполеонівських війн входив до свити Наполеона і князь Адам Чорторийський – керівник Тимчасового національного уряду під час Листопадового повстання 1830-1831рр. [2].

Інші родини польських шляхтичів могли втратити не лише майно, а також і посаду. Так, один з поліцмейстерів м. Одеси Станіслав Тимофійович Василевський, який походив з польського роду, був призначений на посаду в 1824 р. Віддана і майже бездогана служба С. Василевського не завадила вищому імперському керівництву у 1831 р. відсторонити його від виконання обов'язків поліцмейстера. Причиною звільнення стало польське походження одеського поліцмейстера, що було апріорі підозрілим у суцільній недовірі спричиненій польським повстанням 1830-1831 рр. За матеріалами ДАОО можна говорити про те, що приводом для звільнення стало донесення про

ймовірну участь С. Василевського у роботі таємного польського гуртка Одеса, що збирався на квартирі аптекаря польського походження Цибульського [3]. З таким ставленням до С. Василевського вперше спробував розібратися одеський дослідник А. Хромов.

Слід зауважити, що полковник Станіслав Тимофійович Василевський став у 1836 р. наказним отаманом Дунайського козацького війська, про польське населення якого свідчить інша група документів ДАОО. Документи цієї групи дають можливість простежити появу польської шляхти в складі Дунайського козацького війська протягом 30-х рр. ХІХ ст. Вони потрапили до нього внаслідок подачі заяв про зарахування до складу війська [4]. Переважно це були збіднілі дворяни (зокрема й чиншова польська шляхта), які таким чином намагалися поліпшити своє економічне становище, придбати звання. Вони не належали до категорій населення, з яких формувалися Дунайські козацькі полки, що ускладнювало прийняття їх до війська. Однак, 14 квітня 1832 р. уряд дозволив зарахувати до Дунайського війська на службу дворян і обер-офіцерських дітей. Прийом здійснювався тільки за наявності посвідчень про походження й згоди бути зарахованим до війська назавжди [5]. У документах є відомості про кількох таких осіб. Андрій Томачинський з сином Микитою. Микита Томачинський був полковником у Дунайському козацькому війську, їхня родина походила з дворян м. Акерман Бессарабської області, Микита Андрійович брав участь у стримуванні протичумного карантину, також виконував обов'язки наказного отамана Дунайського війська, секретаря Військового правління. Панфілович Платон Дем'янович мав звання осавула й походив з дворянського роду Кам'янця-Подільського, був католиком, за час служби брав участь у Кримській війні 1853-1856 рр. Архівні матеріали також донесли до нас відомості про Якова Охоцького, Дмитра Романівського та обер-офіцерських дітей – Якова Белоконя та Олімпія Золочевського [6].

Наступна група документів містить інформацію про набуття міщанського стану особами польського походження. Серед них: Ян Пейзановський, Станіслав Поплавський, шляхтич Ігнат Пелчковський та багато інших [7].

Можна зробити певні припущення щодо причин зміни стану особами польського походження. Особи, які підозрювалися в причетності у Листопадовому повстанні, були позбавлені привілеїв, а їхнє майно заарештоване. Шукаючи виходу з важкого становища, багато осіб, у тому числі шляхта, були вимушені переселитись на територію південної України, а також просити для себе статусу міщан. В переважній більшості ці прохання задовольнялися. Перехід частини польської шляхти до міщанського стану не знімав проблему, що на початку 1860-х рр. вилилася в нове національне повстання.

Довгий час після Листопадового повстання серед чиновників буде існувати острах й обережність щодо польського населення [8]. Після подій повс-

тання 1830-1831 рр. за великою кількістю польського населення було встановлено нагляд, за підозрою в неблагонадійності та можливій участі у повстанні. Зі слів генерал-губернатора Новоросійського та Бессарабського П. Коцебу, той «[...] знаходив зібрання трьох поляків в одному присутственому місці, якщо не небезпечним, то шкідливим [...]» [9]. Ці слова детально передають ставлення чиновників до «польської проблеми». Будь які підозри в політичній неблагонадійності часто ставали причиною обшуків, звільнень, погромів і депортацій. Така політика шкодила не тільки польському населенню, яке прагнуло національного відродження, а і населенню яке не мало жодної причетності до політичної діяльності.

Таким чином, осідання частини польського населення, яке брало участь у Повстанні 1830-31 рр., на півдні України, згодом дало можливість створити базу для підготовки можливого польського виступу під час Кримської війни 1853-1856 рр. й наступного Польського національного повстання 1860-х рр. XIX ст., про що також свідчать матеріали ДАОО.

Примітки

1. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібн. / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 290-297.
2. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Ф 1. – Оп. 191. – Спр. 44-47.
3. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 200. – Спр.73.
4. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 218. – Спр. 4; Оп. 214. – Спр. 1. – Ч. 1.
5. Бачинська О. А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828-1868 рр.: До 170-річчя заснування. – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 20-21.
6. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 4.
7. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1, 1а, 1б. – Спр. 132, 157, 158.
8. Лобан А. «Пошуки відьом» чиновниками Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства напередодні польського повстання 1863 р. (за матеріалами державного архіву Одеської області). Записки історичного факультету. – Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2012. – С. 189.
9. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 174. – Спр.9.

Abstract

Malavskiy Maxim (Odessa). Polish uprising of 1830-1831 and its consequences (according to the documents of the State archive of the Odessa Region)

The results of the Polish uprising of 1830-1831 are analyzed according to the documents from the Odessa Region State Archives. The found documents can be divided into several groups: documents about arrest of property, removal from the

service of the certain members of the Polish nobility and Polish attempts to adapt to the new living realities.

Keywords: The Polish national liberation movement, Polish uprising of 1830-1831, the State Archive of Odessa region, the Polish gentry, southern Ukraine.

УДК 930:911.2(477)“1914/1920”

Вікторія НІКІЧУК
(м. Одеса)

**Формування історичної географії України:
визначення можливих державних кордонів у наукових працях
початку ХХ ст.**

Досліджується процес формування територіальних меж майбутньої Української держави у рамках складання історичної географії України. Обґрунтовано цілісність українських етнічних земель з точки зору історичної географії України. Визначено основні погляди М. Грушевського, С. Рудницького та М. Кордуби на суцільну українську територію.

Ключові слова: історична географія, етнічні землі, суцільна українська територія, М. Грушевський, С. Рудницький, М. Кордуба.

Науковий керівник – *Бачинська Олена Анатоліївна*, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. характеризується активною політизацією суспільства в українських землях, початком боротьби за створення власної української держави, усвідомленням необхідності визначення українських етнічних територій, можливих меж майбутньої держави, її соборності.

Цієї теми у своїх дослідженнях торкнулися учні Львівської історичної школи М. Грушевського – С. Рудницький та М. Кордуба й безпосередньо сам М. Грушевський. Вони намагалися окреслити межі Української держави з різних аспектів – політичного, етнографічного та історико-географічного.

Незважаючи на поразку українців у справі створення своєї власної держави, визначення меж української етнічної території залишалося актуальним науковим і політичним завданням. Адже в майбутньому, на думку багатьох політично і національно свідомих українців, у тому числі і С. Рудницького, «могутня Українська держава» мала постати саме «в етнографічних границях». Визначення етнічних меж (які в майбутньому неодмінно стануть дер-

жавним кордоном) робило можливим краще і точніше уявити, оцінити ресурси (природні, людські, господарські, геополітичні) майбутньої соборної і незалежної країни, доволі точно визначити її етнотериторіальну будову тощо.

Уявлення С. Рудницького про межі суцільної національної території українського народу, як він сам зазначає, поступово розвивалися, що простежується в його публікаціях з даної теми у 1914–1918 роках. В «Огляді національної території України» [2;209-270] відбито ту його позицію щодо даної проблеми, яка сформувалася на початок 1920 р. Але і цю позицію автор не вважав остаточною, вважаючи, що вона потребує на кожному кроці доповнення, що суцільну територію українського народу тільки тоді добре знатимемо, коли буде безстороння урядова статистика на всіх українських землях та коли зробимо «основні студії на місці».

Усі заселені українцями території земної кулі С. Рудницький поділяє на 2 групи: «суцільна українська територія» та «колоніальні українські простори» (у Євразії, Північній та Південній Америках). При цьому суцільну українську територію складють: «Черен України» (або «черенні області України» чи «черенні українські землі») та «Межові землі України» (або «граничні землі України»). До черенних українських земель С. Рудницький відносив терени 9-ти губерній Російської імперії, які разом утворюють внутрішню або центральну частину суцільної української території. Етнічна визначеність цих територій як українських у С. Рудницького не викликала сумнівів. Тому, при визначенні межі суцільної етнічної території українців, він зосереджує увагу на визначенні етнічних меж окраїнних («граничних») українських земель.

«Суцільну українську територію» С. Рудницький називав також «суцільною українською – так сказати територією – матірною», «суцільною територією українського народу», «національною територією», «нашою національною територією», «національною українською територією», «національною територією України», «українською територією», «українською національною територією», «українською етнографічною територією». Оскільки вся ця територія мала стати державною територією майбутньої Української держави, у С. Рудницького не тільки не було необхідності розрізняти на рівні термінів територію українського етносу-народу (чи нації в етносоціальному сенсі) та територію української держави (чи нації в громадянсько-політичному, соціально-економічному сенсі), але й не було такої можливості – адже самостійної соборної Української держави тоді не існувало. Навпаки, С. Рудницький свідомо ототожнював територіальний зміст назви «Україна» та терміна «простір України» зі значенням термінів: «українська національна територія», «суцільна територія українського народу» а також з іншими, вже переліченими термінами, вважаючи, що в часи національно-визвольної

боротьби «ми не клали належної ваги на етнографічні межі нашої суцільної території і підрізували тим чи не одинокую галузь, на котрій сидимо!», що українці не боронили «кожного кусня» нашої національної території [4, с. 131-141].

Праці М. Кордуби з історико-географічної тематики стали новим явищем у розвитку української історіографії. У них обґрунтування української державності набирає дедалі більше географічного змісту. Так, у праці «Територія і населення України» [1, с. 24] М. Кордуба стверджував, що Україна географічно належить до Східної Європи, але займає у ній самостійне становище, утворює «окрему географічну провінцію» і, що головне, відрізняється від інших східно-європейських – великоруської, північноросійської, уральської, балтійської, білоруської як з огляду на ландшафт і будову поверхні, так і з погляду геологічного минулого.

М. Кордуба, говорячи про «суцільні кордони України», відносить до етнічних українських земель доволі обширні території. З Російської України він відносить Холмську, Городненську, Мінську, Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Курську, Воронізьку, Ставропільську, Таврійську, Катеринославську, Херсонську, Бессарабську губернії, а також Кубанську та Донську області. Що стосується Австро-Угорської України, то там він виділяє Галичину, Буковину та північно-східну область гірської Карпатської полоси в Угорщині – Марамароський, Угоцький, Березький, Узький, Земплєнський, Шаришський і Списький комітати [1, с. 17-24].

Не залишився осторонь цієї проблеми і М. Грушевський. Вже в квітні 1917 р. він в статті «Якої ми хочемо автономії і федерації?» так окреслив територію майбутньої автономії України: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи питання об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська, Кубанська. До них треба прилучити українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Аккерманського Бессарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість» [3].

Отже, кожен дослідник намагався найбільш точно, на його думку, відобразити етнічні кордони українців, поєднавши їх з географічним розселенням українців. У випадку з Україною, етнічні межі стали підставою для появи політичних – державних кордонів.

Примітки

1. Кордуба М. Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9360/file.pdf>
2. Огляд національної території України // Степан Рудницький. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994. – С. 209-270.
3. Східна Слобожанщина в боротьбі за незалежну Україну. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.haidamaka.org.ua/page_sxslobborsxslob.html
4. Чирков О. Втрачені землі: (Порівняння національної території України, визначеної Степаном Рудницьким на початку 1920-х років, з сучасними державною та етнічною українськими територіями) // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. –К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С.131–141.

Absract

Nikyчук Viktoria (Odessa). Formation of Historical Geography in Ukraine: definition state border in scientific journals early XX century

The the process of forming the territorial boundaries of the future Ukrainian state in the formation of Historical Geography in Ukraine is studied. Integrity of Ukrainian ethnic lands in terms of Historical Geography in Ukraine is substantiated. The main views of M. Hrushevskiy S. Rudnytskiy and M. Korduba towards a solid Ukrainian territory is shown.

Keywords: historical geography, ethnic lands, solid Ukrainian territory, M. Hrushevskiy, S. Rudnytskiy, M. Korduba.

УДК 821.161.2.09 (091) (092)

Олена ЩЕРБАКОВА
(м. Київ)

Літературна діяльність Сергія Єфремова: шевченкознавчий аспект

Проаналізовано наукову діяльність українського громадсько-політичного і державницького діяча кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Сергія Єфремова. Розглядається його літературна творчість, діяльність вченого як літературного

критика й історика літератури. Особлива увага звертається на шевченкознавчу тематику в працях С. Єфремова.

Ключові слова: Сергій Єфремов, шевченкознавство, літературний процесу в Україні початку ХХ ст., літературна критика, історія літератури.

Науковий керівник – *Телегуз Андрій Володимирович*, доцент кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.

Об'єктивне відтворення історичної картини в Україні кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. неможливе без вивчення суспільно-політичної та наукової діяльності одного з найактивніших діячів національного руху – Сергія Олександровича Єфремова.

Метою статті є прагнення окреслити роль та вплив його особистості на хід історії, як українського громадсько-політичного і державницького діяча, літературного критика, історика літератури, шевченкознавця, академіка Української Академії Наук (з 1919 р.), віце-президента ВУАН (з 1922 р.), публіциста, одного із творців української журналістики.

Джерельною базою дослідження є «Щоденники» Сергія Єфремова та його стаття «Офіційна російська критика на Шевченка з 1865 р.». В радянський період діяльність цього видатного діяча замовчувалася. Лише в кінці 50-х рр. в еміграції починають видаватися праці Дмитра Чижевського, Юрія Бойка-Блохина та ін. На поч. 90-х рр. продовжує писати Бойко-Блохін, Григорій Грабович, Елеонора Соловей, Михайло Наєнко. Сьогодні проблематику діяльності С. Єфремова і його літературну творчість досліджують С. Іваницька Т. Єрмашов, А. Болаболъченко, Б. Рубчак, Н. Шумило.

Грунтовну статтю, присвячену методології Є. Єфремова як історика літератури, в 2010 р. опублікувала відомий знавець українського модернізму Н. Шумило. Зазначивши, що «вихований старогромадовцями, які гуртувалися навколо «Киевской старины», С. Єфремов, хоча й народився як критик на початку ХХ ст., але як історик літератури залишався в основному виразником національних ідеалів та естетичних смаків століття ХІХ» [9, с. 6-12].

Захопленням і професією Сергія Єфремова стали літературна критика та історія письменства. Він був авторитетним організатором літературного процесу в Україні початку ХХ ст., досліджував творчість Т. Шевченка, П. Куліша, кирило-мефодіївців, декабристів, нащадків гетьмансько-старшинської верстви Української козацької держави другої половини ХVІІ-ХVІІІ ст. Автор фундаментальної «Історії українського письменства» та інших численних книг, статей, рецензій. Багато його біографічних праць присвячено українським письменникам, серед яких: М. Коцюбинський, І. Фран-

ко, Леся Українка та інші. Необхідно підкреслити, що обидві сфери творчої діяльності С. Єфремова – літературна критика і публіцистика – органічно поєднувалися на основі національно-свідомої та громадянської думки. Як у монографічних працях, так і в численних літературно-критичних оглядах, в «Історії українського письменства», поруч з оцінкою художнього аспекту письменства завжди чітко проглядалася оцінка його з погляду національно-визвольної ідеї та ідеї свободи людини (етносу, народності) в змісті й формі.

Дійсно, вчений гаряче відгукувався на найгостріші питання тогочасного українського життя. Нову епоху українського духовного відродження символізує праця академіка С. Єфремова «Українознавство» (1920 р.), який писав: «Становище України, в самому процесі нескінченної ще боротьби невідразне й мінливе, накладає на громадян чимало нових обов'язків, а з них найперший – знати свій край, щоб найбільш доцільно та інтенсивно служити йому».

С. Єфремов був одним із найвидатніших представників неонародництва в українській літературі. Він вважав, що однією з провідних ідей в історії української літератури завжди була «визвольно-національна ідея». Єфремов – автор монографічних нарисів про видатних українських письменників: «Марко Вовчок» (1907 р.), «Тарас Шевченко» (1914 р.), «Співець боротьби і контрастів» (1913 р.) (у виданні 1926 р. - «Іван Франко»), «Михайло Коцюбинський» (1922 р.), «Іван Нечуй-Левицький», «Іван Карпенко-Карий» (1924 р.), «Панас Мирний» (1928 р.) та ін.

Історико-літературні погляди Єфремова найповніше представлені в його фундаментальній праці «Історія українського письменства» (1911 р.). Крім неї, йому належать ще понад три тисячі публікацій, але «Історія...» - це найвиразніший штрих у його подвижницькій науковій роботі.

Тим часом С. Єфремов був дуже продуктивним дослідником усього літературного процесу України. Його осмислення української літератури було, щоправда, своєрідним, його сприймали далеко не всі вчені, але більшість у кінцевому підсумку сходилася на думці, що таке осмислення все ж можливе, бо привело вченого до великого відкриття, яке умовно можна порівняти хіба що з відомою періодичною системою Д. Менделєєва.

Усім ще зі школи відомий «хроматичний ряд» або «канон» українських письменників нового й новітнього періодів – Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко та ін. Цей ряд «встановив» С. Єфремов. До виходу його «Історії...» такого канону в науці не існувало, а пізніше, як писав М. Зеров, його тільки уточнювали залежно від новознайдених матеріалів чи новіших поглядів на окремі з них. Цим же канonom, до речі, успішно й безцеремонно користувалося протягом усіх років радянське літературознавство, але без посилання на джерело. У своїй «Історії...», С. Єфремов

піддав суворій критиці фактично всі такого типу роботи, що творилися до нього. «Історію літератури руської» О. Огоновського він критикував за брак «внутрішньої ідеї» і за «номенклатурність» творів; «Нарис...» І. Франка – за «бібліографічний метод»; «Історію...» М. Возняка - за «невизначеність основних поглядів» і «диспропорцію частин»; «Начерк історії української літератури» Б. Лепкого - за однобокий «постулат краси»; «Нове українське письменство» М. Зерова - за «занадто абстрактний, занадто загальний... і неплодючий» стильовий метод аналізу літпроцесу та ін.

В основу періодизації літературного процесу С. Єфремов поклав ідею вивчення і відтак одержав три «виразніше окреслені періоди»: доба національно-державної самостійності до з'єднання з Литвою і Польщею (тобто від початків писемної літератури до кінця XIV ст.); доба національно-державної залежності (кінець XIV – кінець XVII ст.); доба національного відродження (кінець XVIII ст. – наші дні).

У цих періодах С. Єфремов розмістив фактично всю відому йому літературу і дав їй загалом вичерпну (з позицій свого методу) характеристику. Проблемною для нього залишалась тільки фольклорна творчість, яка існувала ще до появи писемної літератури. Але фольклор С. Єфремов «переніс» на кінець другої – початок третьої (виродженської) доби. Таке «самочинство» він виправдав тим, що для літератури фольклор мав якесь значення лише тоді, коли був уже записаним. Не випадково ж, мовляв, і його історія має назву не історії літератури, а історії письменства. Тим більше, що писана українська література виростала не з фольклору, як у класичних (античних) країнах, а всупереч йому; привнесене в Україну староболгарське письмо та народжена на його основі література не сприймали, мовляв, місцевого фольклору і були щодо нього в постійному конфлікті. І лише після запису його, коли почалося незворотне національне відродження (І. Котляревський та ін.), фольклорна і професійна літератури стали на шлях гармонійної взаємодії і взаємозближення. Думка не позбавлена резону, але багато в чому дискусійна. Хоча б тому, що народжувана українська професійна література все-таки не була відмежована од фольклору якоюсь залізною завісою. Привнесене нам староболгарське письмо було, як відомо, пристосоване до місцевих, староукраїнських умов, а в перших професійно-літературних творах цією мовою не важко добачити хай і несміливі, але все ж помітні фольклорні вкраплення. Є вони в «Повісті минулих літ», є вони в «Слові про Ігорів похід» і т. ін. І не брати до уваги цього не можна [7, с. 443-515].

Одним з найвизначніших досягнень С. Єфремова стала праця в галузі наукового шевченкознавства і, зокрема, видання «Щоденника» і «Листування» Т. Г. Шевченка (1927-1928 рр.) – томів III і IV із запланованого зібрання творів Кобзаря, так і не завершеного внаслідок репресій.

Перший етап шевченкознавчої діяльності С. Єфремова охоплює період від 1899 до 1919 рр. Тож за 20 перших років ним було опубліковано близько 70 праць, а після 1919-го й до 1929 року — надруковано понад 30 праць [2].

Цікаву оцінку ставленню царату до творчості Т. Шевченка дає С. Єфремов у статті «Офіційна російська критика на Шевченка з 1865 р. [1]. У своїй праці вчений опирається на критичні матеріали міністерства внутрішніх справ Російської імперії: «Документ сей – то досить груба, на 296 сторінок книга, з титулом: «Собрание матеріаловъ о направленіи различныхъ отраслей русской словесности за последнее десятилетіе и отечественной журналистики за 1863 и 1864 г. С.-Петербургъ, 1865».

Треба пам'ятати, що посаду міністра внутрішніх справ Російської імперії обіймав на той час П. Валуєв. Саме він разом з міністром народної освіти Головніним відповідали за цензуру та літературну критику. Огляд літератури та журналістики за період 1863-1864 рр. П. Валуєв доручає провести «чиновнику особыхъ порученій», графу П. І. Капністу. Шевчека в цьому нарисі залучено до гурту поетів, «предметы песнопеній которыхъ суть по преимуществу народъ и разные общественные вопросы» [1]. Викликає обурення і незгоду наступна цитата: «Шевченко писалъ на южно-русскомъ наречіи; но записные украинофилы, какъ коренные такъ и новые утверждаютъ, что Шевченко владелъ южно-русскимъ наречіемъ слабо». П. Капніст акцентує увагу в творчості Шевченка на «превосходныя воспроизведенія поэтической природы Украйны и образцахъ чисто народнаго міросозерцанія... въ стихотвореніяхъ Шевченки оживають старая, несчастная исторія Малороссіи съ ея преданіями, проникнутыми мелодіей южныхъ песенъ, страстнымъ народнымъ пафосомъ, съ плачемъ о бедственныхъ етнографическихъ условіяхъ страны...» [1]. С. Єфремов висуває досить доцільне припущення – ці рядки є тогочасною апологією Шевченка.

У статті С. Єфремов ставить сатиричне питання: «Чим же провинуватися наш Кобзар, що доля наслала на його такого непевного оборонця?» І зразу ж відповідає словами Л. Лемке: «Капніст був сам українець із роду й любив дзвінку, соковиту мову своїх земляків, і що поет у йому (Капніст і сам писав вірші), мовляв, переважив у сьому разі урядовця» [5, с. 131]. Останнє твердження у С. Єфремова викликає сумніви, оскільки літературний нахил не завадив П. Капністу в повну силу критикувати російських поетів. Певну «поблажку» отримав лише українець Шевченко. Це наводить на думку про родові українські традиції, що посприяли російському урядовцю взяти в оборону Кобзаря.

Відомий факт, що українська «інтелігенція» XVIII ст. чинила активний опір інкорпораційній політиці Російської імперії. Одним з проявів цього опору на міжнародній арені став візит емісара Новгород-сіверського гуртка

до Берліна у 1791 р. з таємною місією. Він пропонував канцлеру прусського короля Фрідріха-Вільгельма II Е.-Ф. Гербергу взяти Україну під протекторат Пруссії й надати допомогу в антиросійському повстанні [3, с. 16-22]. Цим таємним посланцем був В. Капніст. Літературний критик Валуєва, «чиновник особых порученій» П. Капніст був онуком В. Капніста.

Урядовець російської імперії П. Капніст справно виконує свої обов'язки: закриває очі на соціальний характер творів Шевченка, він називає його (як і себе) «корінним малоросом», що любить природу України, вишневі садочки, співи соловейків, національні страви і горілку, співи й танці, і так само відхрещується від будь-яких глибших проявів діяльної любові до українського народу. Робить це на протигагу новим українофілам, що були «близорукими врагами своей родины». Мало того, — затаючи Шевченка до своєї компанії, «хитрий малорос» натякає, що хто зна, чи й Шевченко не пристав би до «эфемерныхъ стремлений новыхъ украинофиловъ», як би пожив довше, але «судьбе угодно было» [1].

Таку от неоднозначну, «хамелеонівську» характеристику дає П. Капніст Шевченку. Ознайомитись з нею ми можемо саме завдяки праці С. Єфремова «Офіційна російська критика на Шевченка з 1865 р.»

Примітки

1. Єфремов С. «Офіційна російська критика на Шевченка з 1865 р.» - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/yefr.htm>
2. Єфремов Сергій – шевченкознавець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://meest-online.com/culture/serhij-jefremov-shevchenkoznavets/>
3. Антонович М. Козацький проект Василя Капніста / М. Антонович. – Л.: Сьогочасне й минуле, 1939
4. Болабольшенко А. Сергій Єфремов: біографічний нарис/ А. Болабольшенко. – К.: Щек, 2010. – 249 с.
5. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 гг. / М. Лемке. – СПб., 1904. – С. 131.
6. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX ст./ Н. Петров. – К. 1884.
7. Рубчак Б. Літературна критика Сергія Єфремова / Б. Рубчак // 125 років кийвської української академічної традиції. 1861-1986: Зб. / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1993. – 515 с.
8. Шевченкознавство у Київському університеті (1861-1930) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kobzar.univ.kiev.ua/info/Monog/P61_30.htm
9. Шумило Н. Сергій Єфремов: до питання методології / Н. Шумило // Актуальна література і проблеми освіти : зб. наук. праць. – Херсон, 2010. – 160 с.

Abstract

Shcherbakova Olena (Kyiv). Literary activity of Sergey Efremov: the aspect of studying of the Shevchenko's cultural heritage

The scientific activity of Ukrainian socio-political and statesman of the first quarter of the twentieth century – S. Yefremov is analyzed. His literary and scientific work as a literary critic and literary historian are studied. Particular attention is paid to the activities of the studding of Shevchenko's cultural heritage.

Keywords: Sergiu Yefremov, Shevchenko's cultural heritage, literary process in Ukraine during the early of the twentieth century, literary criticism, literary history.

УДК 94 (477.64): 355.11.018 «1575/1625»

Оксана АМЕЛІНА
(м. Одеса)

**Проблематика козацького здобичництва в працях
Дмитра Яворницького**

Аналізується висвітлення проблематики козацького здобичництва в історичних працях Д.І. Яворницького. Автор звертає увагу на трактування істориком причин і характеру цього явища.

Ключові слова: козацьке здобичництво, «хліб козацький», здобич, Запорозька Січ.

Науковий керівник – *Бачинська Олена Анатоліївна*, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук

Академік Дмитро Іванович Яворницький відомий нам як історик, фольклорист, етнограф. За останні десятиліття в українській історичній науці була приділена значна увага його працям та й самій постаті вченого, висвітлено його роль не тільки як науковця, але як і культурного, громадського діяча України кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Проте, не всі аспекти наукової діяльності є ґрунтовно вивченими. Так, поза увагою дослідників творчості академіка залишилася проблематика козацького здобичництва. Тому в цій роботі ми зацентруємо свою увагу на козакознавчих дослідженнях вченого пов'язаних із цією тематикою.

Історіографія з даної проблематики є доволі значною. Її складають відгуки й критичні оцінки сучасників Дмитра Івановича: О. Пипіна, В. Антоновича, М. Сумцова, Д. Мордовцева, В. Пічети, а також праці наших сучасників – С. Абросимової, І. Ковальова, І. Яременко та інших.

Д. Яворницький одним із перших звернувся до питання козацького здобичництва, а використаний вченим комплекс джерел роблять його наукові праці й сьогодні актуальними. Перш за все варто звернути увагу на одну з найвідоміших праць дослідника – «Історію запорізьких козаків», вперше видану російською мовою у Петербурзі в 1892-1897 рр. [1, с. 5]. Сьогодні ця робота доступна в трьох томах широкому загалу як професійних істориків так і зацікавлених аматорів. Саме «Історія запорозького козацтва» (порівняно з іншими працями Д. Яворницького) дає нам найбільше інформації для вивчення такого соціокультурного явища як козацьке здобичництво.

Сьогодні вчені визначають здобичництво як традиційну козацьку діяльність, спрямовану на захоплення здобичі. Також здобичництвом називають степову партизанську війну, що вели козацькі ватаги проти татар [6, с. 172]. Після інституалізації українського козацтва у Запорозьку Січ та реєстр, ряд істориків вводять поняття «хлібу козацького», яке по суті є більш пізньою, в окремих аспектах трансформованою, формою здобичництва. Не менш цікавим є й сама здобич, яка була дуже різноманітною: від одягу і зброї до полонених. У працях Д. Яворницького немає безпосереднього використання такої термінології як «козацьке здобичництво» чи «хліб козацький». Найчастіше академік для характеристики цього виду козацької діяльності застосовує термін «здобич» [7, с. 158, 186, 272]. Водночас слід зазначити, що історик характеризує козаків як людей, «[...] що вважають війну своїм головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі, підступні, нещадні щодо своїх ворогів [...]» [7, с. 173]. Цілком очевидно, що під «ремеслом» мається на увазі саме здобичний промисел козаків.

Посилаючись на слова В. Каховського, Дмитро Іванович зазначає, що одним із аспектів, які приваблювали людей до козакування, був саме здобичний промисел, яким займалися запорозькі козаки: «[...] йшов у свою чергу шукати здобичі й слави і примножувати собою запорізьке військо та його значення» [7, с. 162]. Фактично вчений підкреслює важливість козацького здобичництва в січовому середовищі. Бо, за висловом самого Д. Яворницького: «[...] січовому козакові залишалося одне заняття – війна [...]» [7, с. 185], яка по суті була не тільки сенсом їхнього буття, але й годувальницею Січі.

Розповідаючи про побут та військові звичаї козаків, Яворницький опосередковано вказує на феномен козацького здобичництва. Так, наприклад, в розділі «Одяг та озброєння запорізьких козаків» вчений вказує на те, що козаки не мали якоїсь одної форми одягу, бо фактично одягалися з того, що здобували під час своїх походів чи сутичок з турецько-татарськими силами [7, с. 157]. Також цінною є конкретизація істориком того, що саме здобували собі в боях козаки з одягу: «[...] розбивши татар чи туряків, пограбувавши панів [...] козаки, повертаючись на Січ, привозили з собою безліч грошей,

одягу й дорогих тканин [...] шуби, жупани, шаровари, сорочки, шапки, чоботи, чекмені, смушкові шкури тощо» [7, с. 157].

Не менш важливим є згадка істориком про забирання козаками худоби. Зазначимо, що козацьку здобич можна розподілити на декілька видів, одним з яких є худоба. Так, Яворницький вказує на те, що козаки після своїх походів приводили собі від трьох до п'яти коней на кожного. При цьому вони ще й забирали собі різну зброю, яка часом була зроблена та оздоблена дорогими матеріалами [7, с. 158]. Це й не є дивним, бо: «[...] вони воювали у степах, де коні були такими ж незамінними, як човни на воді, й де без коня неможливо ні наздогнати ворога, ні втекти від нього. Тому кінь завжди був необхідним запорізькому козакові [...]» [7, с. 271]. Але не обмежувалися козаки тільки конями, а брали цілими стадами овець, велику рогату худобу та навіть верблюдів [7, с. 273; 8, с. 26-27].

Ще один вид здобичі, на який вказує історик – це військова здобич, тобто знаряддя ведення війни (рушниці, гармати, шаблі і т.д.). Говорячи про таку здобич, Яворницький, знову посилаючись на своїх попередників та джерела, вказує, що: «Більшість цієї зброї козаки здобували у поляків, росіян і особливо у татар і турків» [7, с. 163], «Гармат запорожці в себе не мають, а використовують несподівано захоплені на турецьких кораблях і галерах» [7, с. 164].

Цікавим є те, що Яворницький акцентує свою увагу на зовсім не значному виді козацької здобичі, а саме побутовій утворі: «[...] у деяких, переважно у військових старшин, були срібні чарки, посуд, кришталеві кременці для горілки, здобуті на війні або отримані як подарунок у столиці» [7, с. 187]. Здавалося б незначне зауваження, але воно є доволі цінним у розумінні не тільки козацького побуту, але і самого явища – здобичного промислу. Фактично козаки не гребували навіть посудом, якщо була можливість здобути його, тобто саме явище мало в собі певні аспекти звичайного грабунку. Водночас варто зазначити, що явище військового здобичництва було поширеним у середньовічній і ранньомодерній Європі, тому козацька військова спільнота не була виключенням. Водночас, дане явище є феноменом, тому, що має свої специфічні соціокультурні елементи, які стали можливі тільки у межах Великого степового пограниччя та козацько-татарської взаємодії тут.

Справа в тому, що козацькі землі «[...] займали величезний степовий простір по обох берегах Дніпра від східних кордонів польського королівства і південних околиць московського царства та сягаючи гирла ріки Дніпро і безпосередньо прилягаючи до Азовського моря [...]» [8, с. 163]. З даного уривку ми бачимо, що козацькі вольності знаходилися на прикордонні між Заходом та Сходом, що на думку М. Грушевського породило непритаманне для цих місцин явище – козацтво, як поєднання осілого та кочового способу

життя [2, с. 50-56]. Сьогодні ми можемо говорити про існування цілого ряду кордонів у межах Великого степового фронтиру: соціально-економічний – між кочівництвом і осілістю; етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше – мусульманами [3, с. 29-30]. Всі ці фактори, а особливо етноконфесійний кордон, породили протистояння між козаками й татарами.

Д. Яворницький у своїх працях звертає увагу на різні аспекти козацько-татарської взаємодії [8, с. 12-13], що безпосередньо пов'язано з вивченням та дослідженням проблематика козацького здобичництва. Як вже раніше зазначалося, здобичництво характеризується перш за все, як козацькі локальні війни проти турецько-татарських сил, в ході яких козаки забирали здобич: «[...] Вони залягали по глибоких балках, ховалися обабіч проїжджих доріг, у гущавині лісів і пильно стежили за татарськими загонами, раптово нападали на них [...]» [7, с. 193]. Також саме завдяки культурно-побутовій взаємодії окремі елементи здобичництва зазнали своєї трансформації, як зазначив академік: «[...] Стосунки запорожців з татарами були такими частими, що завдяки цьому обом народам відкривалося велике поле для взаємовпливу один на одного в тій чи іншій ділянці їх історичного життя [...]» [7, с. 237]. Так, наприклад, людський полон не був притаманний козакам, але з часом (з кінця XVI ст.) він набуває поширення [8, с. 56]. Тому порівнюючи козацьку здобич і татарський ясир навіть можна провести певні паралелі (до постановки питання).

Говорячи про козацькі території та їхню взаємодію з татарами, зазначимо, що через землі козаків проходило багато шляхів сполучення між головними торгівельними містами і не тільки. Відзначимо важливість Муравського шляху, яким «[...] татари вривалися на Україну [...] і запорожці неодноразово робили набіги на Крим» [10, с. 167]. Також варто згадати Чорний шлях, прокладений вододілом між Бугом і Дніпром [10, с. 163], який також був місцем козацько-татарської взаємодії. Ці та інші менш відомі шляхи слугували не тільки економічній комунікації козацтва, але й здобичному промислу також.

Продовжуючи думку про полон, слід зазначити, що нерідко козаки брали татарських полонених для того, щоб обміняти їх на українських невільників. Поширеним було явище відбиття татарського ясиру козаками. Під час таких сутичок козаки зазвичай не тільки звільняли бранців, але й отримували здобич: «[...] Багато хто жив лише для того, щоб відбивати християнський «ясир» у хижих татар, який ті щорічно тисячами, а то й десятками тисяч забирали з України [...]» [7, с. 193, 271]. Також можна відзначити, що татарський полон був своєрідною відповіддю козаків на жорстокості, до яких вдавалися мусульмани, захоплюючи християнських невільників [7, с. 246-251].

Так, у 1547 р. козаки під проводом барського старости Бернарда Претвіча наздоганяли татар, які напали на польські володіння біля Вінниці. Погоня тривала аж до Очакова, козаки хотіли відбити татарський полон, однак, татари вже раніше відправили свій ясир до Кафи. Тому козаки вирішили «відомстити» татарам, і розбивши їх, взяли достатню кількість татар у полон, з чим і повернулися додому [8, с. 10].

Варто зазначити, що Яворницький одним із перших вітчизняних істориків звернув увагу на питання розподілу здобичі. Він стверджував, що: «[...] воєнну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська [...]» [7, с. 182]. Сьогодні дослідники цієї тематики повністю погоджуються з даною думкою, та при цьому уточнюють, що здобич розділялася порівну, але в окремих випадках, тим хто відзначався в бою давали збільшену частину. Також певний відсоток здобичі йшов на січову церкву: «Кошти січовому і взагалі всьому запорізькому духовенству виділяли частково із спільного військового жалування...а найбільше зі щедрих датків, духовних заповітів та військової здобичі» [7, с. 222]; гроші виручені від продажу худоби чи людей слугували для наповнення січової скарбниці.

Ще одним аспектом козацького здобичництва є роль у ньому польської шляхти. Яворницький та інші вчені зазначають, що польська корона займала своє місце в здобичному промислі козаків, а саме санкціонувала напади козацької сили на татар. Хоча були випадки, коли польське суспільство гостро засуджувало здобичну діяльність козаків, яка нерідко приносила незручності не тільки в міжнародно-політичному, але й в економічному планах [7, с.254, 260].

Перш за все академік звертає увагу на роль прикордонних старост у здобичному промислі козаків. Так, С. Полозович, О. Дашкович, П. Лянцкоронський, Б. Глинський, Б. Претвіч та ін., фактично очолювали козацькі набіги на татар: «У 1528 році ті ж козаки під керівництвом хмільницького старости Предслава Лянцкоронського, чернігівського Остафія Дашкевича і старости вінницького й брацлавського брали участь у поході під турецьке місто Очаків; у цьому поході козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби» [8, с. 9]. Справа в тому, що старости займали провідну роль у козацькому здобичництві XVI ст., отримуючи від цього як особисту економічну [8, с. 11], так і державну політичну користь. Разом із тим старости виступали в ролі козацьких ватажків у цих походах, що сприяло його консолідації і подальшій трансформації здобичництва. Під час організації і безпосередньої реалізації здобичних походів старости передавали козакам свій військовий досвід. Так, наприклад, П.Лянцкоронський був знаний: «як найкращий полководець свого часу, який багато подорожував різними країнами Європи та Азії, вивчав усі бойові прийоми щонайкра-

щих європейських та азіатських полководців» [8, с. 8]. Також, Яворницький зазначає, що сміливість козаків у нападах на татарсько-турецьких вельмож та їх володіння пояснювалася «співчуттям знатних польських панів» [8, с. 34].

Також зауважимо, що одним із об'єктів здобичного промислу козаків ставали купецькі судна, торговельні каравани та посольства. Так, кримський хан та й сам турецький султан неодноразово скаржилися як польській так і московській владі на розбійні напади козаків щодо їхніх посольств [4, с. 14].

Зазначимо, що хоч татари і були основними противниками козаків: «[...] і запорожців чекало попереду ще багато воєн проти їхнього споконвічного ворога» [9, с. 12], але в слушну мить останні не гребували взяти здобич у своїх сусідів християн. Так, 1580 р. козаки, беручи участь у Лівонській війні на стороні Речі Посполитої, воювали в межах Московського царства під містом Стародубом, де під проводом Яна Оришовського «завдали великої шкоди», напавши на це місто, спалили його, а також взяли велику здобич [8, с. 37]. Від здобичної діяльності козаків страждали і поляки [5, с. 2106].

Отже, Д. Яворницький одним із перших вітчизняних істориків звернув увагу на проблематику здобичництва в козацькому середовищі. Хоча в його працях немає окремого розділу чи розвідки з приводу козацького здобичництва, проте історик опосередковано акцентує на ньому увагу. Проаналізувавши праці академіка ми бачимо, що свою термінологію він обмежує на використанні лише одного терміну «здобич», при цьому у роботах знаходяться описи всіх видів здобичного промислу козаків. Також Яворницький звертає увагу на роль польської шляхти в козацькому здобичництві та на тему розподілу здобичі козаками, що і сьогодні є недостатньо дослідженим та актуальним. Загалом роботи Д. Яворницького є базовими при вивченні даної тематики, бо містять у собі не тільки безпосередні висновки та думки автора, а й комплекс джерел, якими він послуговується. Це надає можливість більш детально дослідити та виявити маловивчені аспекти проблематики козацького здобичництва.

Примітки

1. Абросимова С. В. З історії видання монографії Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» С.В. Абросимова // Січеславський альманах. – № 4 – Дніпропетровськ, 2009. – С. 5-23.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – 624 с.
3. Дашкевич Я. Україна на межі між сходом і заходом (XIV-XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 28-44.

4. Эворницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. / Д. Эворницкий. – Владимир: Типо-Литография губернского правления, 1903. – 122 с.
5. Эворницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1 / Д. Эворницкий. – Владимир: Типо-Литография губернского правления, 1903. – 1072 с.
6. Плещкий С. Здобичництво // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 172.
7. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 1 / Д. І. Яворницький. – Львів: «Світ», 1990. – 560 с.
8. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 2 / Д. І. Яворницький. – Львів: «Світ», 1991. – 560 с.
9. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 3/ Д. І. Яворницький. – Львів: «Світ», 1992. – 560 с.
10. Яворницький Д. Твори у 20 томах. – Т. 2 / Д. І. Яворницький. – К. – Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – 379 с.

Abstract

Amelina Oksana (Odessa). The issue of capturing trophies by Cossacks in the works of Dmitry Yavornytsky

Studying of the issue of capturing trophies by Cossacks in the historical papers of D. Yavorynytskyi is analyzed. The auther pays attention on the historian interpretation of the causes and nature of this phenomenon.

Keywords: capturing trophies by Cossacks, «Cossak's bread», trophy, Zaporizhzhya Sich.

УДК 930 7:323.13

Дмитрій НІКОЛАЙЧУК
(м. Київ)

Генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков в оцінці російського історика О. Міллера

Розкривається оцінка діяльності генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова в наукових роботах російського історика Олексія Міллера. Автор звертає особливу увагу на роль і значення діяльності чиновника для розвитку українського національно-визвольного руху.

Ключові слова: Олексій Міллер, О. М. Дондуков-Корсаков, генерал-губернатор, українофільство.

Науковий керівник – *Рубльов Олександр Сергійович*, вчений секретар Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Важливе місце на початку XXI ст. у сучасній російській історіографії посідає вивчення проблеми історії україно-російських відносин другої половини XIX ст. Актуальною з досліджуваних проблем є «українське питання» в політиці російського самодержавства. Однією з праць, яка мала великий резонанс серед наукового загалу стала монографія сучасного російського дослідника ліберального спрямування Олексія Міллера «Українське питання в політиці влади та російській громадській думці», яка вперше опублікована в 2000 році і вже не раз перевидана, як у Росії, так і в Україні. У цій роботі сучасний російський дослідник україно-російських взаємин періоду капіталістичної модернізації, відродження українського національно-визвольного руху спробував з'ясувати історичні передумови творення Української незалежної держави та історичні причини сучасних україно-російських протиріч, які склались у період формування модерної української нації.

Актуальність нашого дослідження полягає у спробі об'єктивного висвітлення поглядів та підходів, що склались у сучасній російській історіографії з проблеми політики російського самодержавства в «українському питанні» у другій половині XIX ст. на прикладі діяльності російського чиновника вищого рангу О. М. Дондукова-Корсакова на посаді Київського генерал-губернатора.

Діяльність О. М. Дондукова-Корсакова не полишалась і поза увагою українських істориків. Так, радянський історик В. Міяковський у статті «Ювілей цензурного акту 1876 року» (К., 1926) [3] розкриває питання участі генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова в організації діяльності Південно-Західного відділу Імперського Російського географічного товариства (ПЗВ ІРГТ), а також аналізує, посилаючись на записку Олександра Михайловича до Олександра II 1881 р. про «малоруский язик», погляди генерал-губернатора на проблему вживання української мови. Радянський історик Ф. Савченко у своїй монографії «Заборона українства 1876 р.» (К., 1930) [5] намагається оцінити роль київського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова в створенні та діяльності ПЗВ ІРГТ. Монографія включила широкий корпус документів, які здебільшого публікувалися вперше, і з різним ступенем деталізації висвітлювали всі ключові аспекти «українського питання» в Російській імперії. Сучасний український історик Валентина Шандра у своїй статті «Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О. М. Дондукова-Корсакова (у 1869-1878 рр.)» (2006) [6] вперше в українській історіографії спробували подати істо-

рико-соціологічний портрет генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова, акцентувавши увагу на його адміністративній діяльності, при цьому поза її увагою полишилось питання оцінки ролі О. М. Дондукова-Корсакова при розв'язанні «українського питання», його стосунків з діячами українського національно-визвольного руху. В історіографічному контексті важливою для нашого дослідження є докторська дисертація сучасного українського історика, професора І. А. Коляди «Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.» (К., 2010) [2]. В якій історик зазначає, що монографія О. Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.)» (2000 р.) це: «[...] Подолання стереотипів, спроба на нових методологічних та ідеологічних підходах проаналізувати соціокультурну і громадсько-політичну активність української інтелігенції, політику імперської влади щодо неї протягом другої половини XIX – на початку XX ст.» [2, с. 17].

Постать російського чиновника О. М. Дондукова-Корсакова серед інших імператорських сановників в Україні виділяється своєю прогресивністю та певним усвідомленим необхідності проведення зваженої політики в «українському питанні», яка б базувалась не на конфронтації та адміністративних обмежень щодо цілком справедливих очікувань і прагнень з боку українців, а необхідності пошуку відповідної викликам часу моделі співпраці імперської адміністрації краю з ними. Його керування Південно-Західним краєм Російської імперії припало на період впровадження, а головне реалізації, реформ Олександра II, спроби виробити нові засади політики центрального уряду щодо соціально-етнічних проблем українців після розгрому польського повстання 1863-1864 рр., в умовах радикалізації суспільних настроїв, наростанні революційного терору, пов'язаного з появою та розгортанням народницького руху в Наддніпрянській Україні. Саме О. М. Дондуков-Корсаков став тим імперським чиновником, що прагнув вирішувати «українське питання», пов'язуючи його з соціально-економічними та суспільно-політичними завданнями імперської влади в українських губерніях.

Діяльність російського імперського чиновництва щодо українського національного руху в роки правління Олександра II і відображення цієї проблеми в російській громадській думці, як і поставлені у зв'язку з цим питання, мають принципове - не тільки наукове, але й суспільно-політичне значення у сучасній ситуації, що склалась навколо україно-російського конфлікту на Сході України. Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту наукової інформації з суспільних наук РАН, запрошений професор Центральноєвропейського університету (Будапешт) О. Міллер, поряд з великим масивом опублікованих джерел залучив до висвітлення за-

явленої проблематики широке коло раніше неопублікованих документів з російських державних архівних сховищ.

О. Міллер детально аналізує діяльність російського урядовця вищого рангу О. М. Дондукова-Корсакова в контексті дослідження активізації українського національно-визвольного руху у 70-х рр. XIX ст., коли активність свідомого українства набуває нових форм і методів діяльності. Активізація українського руху в Києві пов'язується із початком роботи Південно-Західного відділу РІГТ [1, с. 9].

Російський історик у своїй монографії зазначає, що плани Дондукова-Корсакова щодо створеного Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства в Києві були настільки рішучими, що ні зауваги міністра народної освіти Д. А. Толстого щодо небезпеки наростання українофільських настроїв серед студентів та викладачів Київського університету святого Володимира, ні спроби консервативної російської преси (Н. Рігельмн «Современное украинофильство») розкрити справжні плани новоствореного товариства та його членів остаточно відмовитися від цих намірів [4, с. 169].

Аналізуючи лист О. М. Дондукова-Корсакова до міністра внутрішніх справ О. Є. Тимашева, О. Міллер, прагнучи неупереджено оцінити розуміння генерал-губернатором планів та намірів членів ПЗВ РІГТ, робить досить, як на наш погляд, справедливий висновок: «что генерал-губернатор не был наивной жертвой конспиративных усилий Громады, а прекрасно понимал ситуацию» [4, с. 166].

Відтак, згідно О. Міллеру, виконання загального завдання поставленого Олександром II при призначенні на посаду О. М. Дондукова-Корсакова: «преследовать национальную цель окончательного объединения Юго-Западного края с великою семьею русскою» [4, с. 160], не звертаючи уваги на доноси щодо його взаємин зі свідомими представниками української інтелігенції опонентів політики генерал-губернатора, було для нього, імперського чиновника, засадочним принципом адміністративної діяльності в краї. При цьому, дослідник, оцінюючи заходи, які здійснював О. М. Дондуков-Корсаков виконуючи свої зобов'язання, зазначає, що: «стремление сохранить легальные организационные возможности, которые он предоставлял громадчикам послужат не менее важным сдержующим фактором, чем соображения личного благополучия [4, с. 160]». При цьому російський дослідник відзначає, що О. М. Дондуков-Корсаков на свій власний ризик обрав «грайливу» тактику з українофільством, що не могло знайти позитивного відгуку у Петербурзі: «Главный Начальник Края был заранее уверен в том, что понимания и одобрения той тонкой игре, которую он собирался вести с украинофильством, он у царя не получит» [4, с. 160].

Відкриваючи відділ Російського імператорського географічного товариства в Києві О. М. Дондуков-Корсаков надає перевагу в управлінні товариства реальній творчій силі та підтримує молодих науковців. Так, на відкритті Південно-Західного відділу ІРГТ 13 лютого 1873 р. головою відділення був обраний Г. П. Галаган, який був персоною «grata» і для влади, і для Громади, а виконавчим секретарем став П. Чубинський. Таким чином, таким підходом до кадрового складу товариства, на думку російського історика О. Міллера, генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков намагався забезпечити аполітичність серед керівництва, яке у свою чергу гарантувало науковий характер функціонування товариства в майбутньому й унеможливило участь його членів у політичній царині [4, с. 157].

При аналізі обраних О. М. Дондуковим-Корсаковим методів стримування націоналістичних рухів в генерал-губернаторстві О. Міллер приходять до важливого висновку, що в українському русі присутні дві течії: позитивістсько орієнтоване (пер. пол. 70-х рр. XIX ст.) та романтично радикальне (60 – ті рр. XIX ст.) [4, с. 190]. При цьому, цілком, на наш погляд, справедливо О. Міллер відмічає, що: «эта позитивистская ориентация разделялась не всеми украинофилами, но авторитет Драгоманова и других умеренных лидеров, а также те реальные возможности, которые были открыты для такой деятельности Дондуковым-Корсаковы, приглушали более радикальное настроения [4, с.190].

Отже, сучасний російський дослідник О. Міллер стверджує, що така ситуація давала київському генера-губернатору О. Дондукову-Корсакову та імперській адміністрації широкий простір для маневрів: «Она могла использовать отдельные запреты и частные репрессивные меры против наиболее опасных, с его точки зрения, мероприятий украинофилов, заодно и поддерживая в хорошей форме того «внутреннего цензора», те самими украинофилами налагаемые ограничения, к которым призывал Драгоманов» [4, с. 190].

Продовжуючи аналіз діяльності імперського чиновника вищого рангу в Україні, О. Міллер зазначає, що О. М. Дондукову-Корсакову вдалося створити не просто систему таємних агентів в українському русі, а створити «внутреннего цензора», який би змушував діячів українського руху зберігати суттєві легальні можливості для культурної діяльності, не провокувати владу до репресій своїми радикальними заявами чи заходами явно політичного характеру. Така політика мала на меті створити ситуацію, при якій «при переході ними дозволених генерал губернатором меж українофілам було що втрачати [4, с. 190]».

О. Міллер, оцінюючи тактику дій київського генерал-губернатора, говорить про її прогресивність та далекоглядність. Заходи київського генерал-губернатора дозволяли «оставлять главную часть украинофильской актив-

ности и финансовых ресурсов в сфере, контролируемой властями, то есть сохранять приоритет Киева по отношению ко Львову» [4, с. 190].

Російський історик О. Міллер відмічає політичне чуття О. М. Дондукова-Корсакова, таке, що усвідомлювало тенденції суспільно-політичного та національного розвитку: «Дондуков-Корсаков пытался действовать в этом духе на 40 лет раньше, в самом начале спурта русского капитализма, и это давало его политике большие потенциальные преимущества» [4, с. 195].

Питання стану та вживання «малоросійської» мови, сучасний російський історик О. Міллер, визначає, як ключове для О. М. Дондукова-Корсакова: «Дондуков-Корсаков предоставляя определенные возможности для культурной и научной деятельности, но не делая уступок в ключевом вопросе о допущении украинского языка в школу» [4, с. 229]. Разом з тим, він говорить і про компромісність у його позиції з мовного питання. Зокрема, звертаючи увагу на те, що «Дондуков-Корсаков готов был допустить употребление украинского языка в первом классе начальной школы для объяснения непонятных русских слов [4, с. 195]».

У 1881 р. після впровадження положень Емського указу, уже на посаді харківського генерал-губернатора О. М. Дондуков-Корсаков подав імператору Олександрю II «Записку о малорусском языке», яка складалася із двох частин: перша – містила його погляд щодо мовного питання; друга – досить детальний із знанням історії розвитку українського руху [4, с. 209]. Аналізуючи цю доповідню, російський історик О. Міллер звернув увагу на державне мислення імперського чиновника, глибоке розуміння ним проблеми «мовного питання» в Україні та його ролі у політиці російського самодержавства. Так, О. Міллер, відмічає, що О. Дондуков-Корсаков вважає питання української мови «делом величайшей государственной важности, неправильная постановка которого способна вызвать неисчислимые осложнения в будущем как к внутренней, так и к внешней политики [4, с. 208]». Як жаль, що серед наших політиків немає такого чиновника з таким світобаченням та розумінням ролі мовного питання в політиці держави! Тому ми й маємо конфлікт на Донбасі, втрачений Крим, російсько-український військовий конфлікт на Сході й Півдні України!

Російський історик О. Міллер, аналізуючи «Записку о малорусском языке» О. Дондукова-Корсакова, підкреслюючи політичну мобільність генерал-губернатора, уміння шукати компромісу, при цьому «не втрачати марку або обличчя», зазначає, що генерал-губернатором було запропоновано два шляхи виходу з ситуації, що склалась у зв'язку з прийняттям Емського указу 1876 р.: «формальная отмена или же применение «со значительными постоянно усиливающимся послаблениями [4, с. 211]». Дослідник наводить аналогію між механізмами запропонованими О. Дондуковим-Корсаковим щодо вирішення проблеми дії указу 1876 р. та «механизма, который фактически

прекратил действие валуевского циркуляра в начале 70-х [4, с. 211]», тобто коли центральна влада не наважувалась відкрито скасувати явно непопулярне рішення, а передоручало місцевим чиновникам на власний розсуд приймати рішення про дозвіл або заборону дій, що раніше чітко не допускались.

Не менш актуальним є оцінки О. Дондуковим-Корсаковим ставлення представників російської журналістики щодо українського руху. О. Міллер зауважує про справедливість закликів генерал – губернатора до російських журналістів необхідності ними глибокого усвідомлення «реальных целей украинофильства», бо захищаючи російську державність, огульно звинувачуючи українців в «измене», не розуміючи ситуації, що склалась в Україні, вони лише шкодять «исторической идее своего государства [4, с. 209]»

Розуміння київським генерал-губернатором ситуації в українському русі представляється російським істориком досить ґрунтовно. О. Міллер чітко окреслює розуміння О. Дондуковим-Корсаковим його соціальної бази руху, його рушійних сил: «Весьма точно определялся «круг прозелитов» – среднее и мелкое дворянство, люди свободных профессий, «из лиц, стоящих ближе к крестьянству» - поповичи и волосные писари». Разом з цим російський історик підкреслює глибоке розуміння О. Дондуковим-Корсаковим тих механізмів, які б забезпечили подальшу ефективність асиміляційних заходів російського уряду, «социальных механизмов ассимиляции», подчеркивая ее ускорения «с оживлением сношений и улучшением сообщений с Великороссией, проведением железных дорог, и [...] введением сокращенных сроков военной службы [4, с. 209]». Це дає підставу нам стверджувати, що О. Дондуков-Корсаков був не просто імперським чиновником призначеним в Україну для виконання прямих вказівок керівництва з Санкт-Петербургу, а політиком прагматичного мислення, який мав власні погляди на ситуацію, та намагався вирішувати наявні проблеми комплексно, а не «точковими» заходами. При цьому, слід зауважити, що сучасний російський історик О. Міллер справедливо наголошує, що генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков був справжнім імперським чиновником, як він називає його «самого квалифицированного и изощенного среди высших сановников противника украинофильства», діяльність якого мала сприяти подальшій асиміляції українців, їхній остаточній інтеграції в імперську модель і виключала будь-який самостійний національний розвиток, але на відміну від інших, він прагнув це здійснювати «м'яко», не радикально, заходами, які б не викликали активного спротиву та неприйняття [4,с. 210].

Отже, аналізуючи діяльність київського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова через призму дослідження політики Російської імперії в «українському питанні», сучасний російський історик Олексій Міллер показує ставлення імперського сановника О. М. Дондукова-Корсакова щодо українського руху, як систематичну програму дій самодер-

жавства в особі його сановника з асиміляції «малоросійського» народу в Російській імперії, разом з тим називаючи його найпрагматичнішим російським урядовцем вищого рангу. При цьому необхідно зауважити, що українським історикам варто не огульно критикувати, а більш об'єктивно розглядати політику російських імперських чиновників в Україні, яка була далеко неоднозначною. На наше глибоке переконання, і у цьому нас переконує аналіз російського історика О. Міллера, управлінський та політичний досвід київського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова має використовуватися сучасними українськими політиками для вибудовування програми дій на випередження, яку впроваджував останній по відношенню до українського руху.

Проблема оцінки, місця та значення київського генерал – губернатора князя О. М. Дондукова-Корсакова в історії українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ ст. недостатньо висвітлена, а тому є перспективною для окремого наукового дослідження.

Примітки

1. Коляда І. А. «...Розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців»: (до 135-річчя заснування Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства) / І. Коляда, В. Милько // Історія в школі. – 2008. – № 1. – С. 6-12.

2. Коляда І. А. Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / І. А. Коляда; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 43 с.

3. Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – Київ-Друк, 1926. 16 с.

4. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ века) / А. И. Миллер. – СПб, «Алетейя», 2000. – 260 с.

5. Савченко Ф. Я. Заборона Українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х р.р. / Ф. Я. Савченко. Українська академія наук. – Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. – 414 с.

6. Шандра В. С. Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О. М. Дондукова-Корсакова (у 1869-1878 рр.) / В. С. Шандра // Проблеми історії України ХІХ-ХХ ст. – 2006. – Вип. 6. – С. 193-213.

Abstract

Nikolaichuk Dmytriu (Kyiv). The Governor-General A. V. Dondukov-Korsakov in the comments of the Russian historian A. Miller

The comments of the Russian historian A. Miller about the activities of the Governor General O. M. Dondukov-Korsakov are present, achievements of the Russian historian Alexei Miller. The author emphasizes the role and significance of the official for the development of Ukrainian National Liberation Movement.

Keywords: Alexei Miller, Alexander Dondukov-Korsakov, Governor-General, Ukrainophilism.

УДК 930.25:477Каманін

Надія ЯКОБЧУК
(м. Київ)

Київський центральний архів давніх актів у 1852-1920-х роках (на основі праць І. М. Каманіна)

На основі аналізу наукової спадщини українського історика, архівіста І. М. Каманіна реконструйовано історію становлення й функціонування Київського архіву давніх актів впродовж 1852-1920-х рр. Розкрито значення наукових праць І. М. Каманіна для дослідження історії цієї установи.

Ключові слова: Іван Михайлович Каманін, архів, університет, наукові праці, наукова діяльність.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві веде свій початок від Київського центрального архіву давніх актів (далі – КЦАДА), заснованого у 1852 році. Понад 40 років історії цієї установи пов'язані з науковою діяльністю історика, архівіста, археографа та палеографа І. М. Каманіна (1850-1921).

Будучи багаторічним працівником, а з 1903 р. архіваріусом (директором) КЦАДА, учений стежив за найменшими змінами у науковому і громадському житті. Рідко коли будь-яке наукове починання в Києві відбувалося без його діяльної участі. Сучасники дослідника не уявляли Київський архів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. без нього: «Іван Михайлович завжди рисується в мислях неразрывно с огромным залом с колоннами в красном здании Университета, где развернут Киевский Центральный Архив Древних Актов, в котором проработал он много лет», – писав В. Базилевич [3, арк. 1].

Авторитетний учений своєї доби, шанований у наукових колах й серед громадськості, як рідного Києва, так і всієї країни, І. Каманін передусім переймався становищем архівної справи. Серед майже 300 його наукових праць ряд статей присвячено проблемам архівознавства.

У 1870 р. ще студентом І. Каманін почав працювати в КЦАДА і до кінця ХІХ ст. став одним з найкращих знавців актового матеріалу в країні. У червні 1876 р. він за сумісництвом влаштувався вільнонайманим співробітником до КЦАДА, одночасно працюючи акцизним доглядачем на одній з тютюнових фабрик Києва.

В архівознавчих дослідженнях ученого знайшли відображення і обґрунтування проблеми, що турбували істориків та архівістів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: становище архівних установ, принципи їх організації та роботи, методика складання описів актових книг, експертиза історичних документів тощо.

Окрім того, архівознавчі праці І. Каманіна містять важливі відомості, що дозволяють реконструювати історію КЦАДА, насамперед його зовнішній вигляд, фонди, напрями роботи. У науковому доробку дослідника є три статті та доповідь під заголовком «Київський центральний архів», написані у 1878-1879, 1881, 1884 і 1902 роках. Перша з них збереглася у вигляді рукопису і вірогідно досі залишається неопублікованою [5]. Стаття містить відомості про обставини створення та основні напрями роботи КЦАДА протягом перших 26 років його існування.

Автор зазначав, що ініціатива створення центрального архіву в Києві належала членам Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторі, організованій 1843 року. Про створення центральних архівів Західного і Південно-Західного краю та зібрання актових книг першим клопотався професор Київського університету Св. Володимира та тодішній редактор згаданої комісії М. Д. Іванишев. Під його диктовку члени комісії склали детальну записку про необхідність заснування наукових архівів, яку подали Київському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову. У записці було чітко визначено значення документів з актових книг для дослідження історії, окреслено план створення центральних архівів, їх основну мету і завдання [5, арк. 1зв.]. Вважаючи думку членів комісії досить обґрунтованою, генерал-губернатор у 1850 р. почав клопотати про створення в західних губерніях Російської імперії центральних архівів актових книг. За розпорядженням Державної Ради з 1 січня 1852 р. у цих губерніях закривалися комісії, які займалися експертизою документів і складанням описів актових книг (вони були засновані у листопаді 1842 р.), а їх повноваження передавалися центральному архіву. Згодом було видано указ для Сенату від 2 квітня 1852 р, згідно якого центральні архіви засновувалися у Вільно, Вітебську та Києві. У Київському архіві мали бути зібрані давні актові книги і рукописи, створені до 1799 р., які зберігалися в державних установах, церквах та монастирях Київської, Волинської та Подільської губерній, а також у приватних колекціях. Але, як зазначав І. Каманін, приватні особи, церкви та монастирі, що володіли значною кількістю актових книг та

рукописів, не поспішали передавати їх до архіву. Тому питання зібрання цих документів залишалося відкритим і наприкінці 1870-х років [5, арк. 2].

28 квітня 1852 р. ректор Київського університету повідомив завідувача бібліотекою навчального закладу про необхідність виділити приміщення для новоствореного архіву. Таким приміщенням стала частина першого поверху, де до цього часу знаходилася квартира одного з чиновників університету. Але, на думку бібліотекаря, там можна було облаштувати лише тимчасову канцелярію прийому і перегляду надісланих до архіву актових книг. Для їх постійного зберігання потрібно було знайти інше, більш зручніше, приміщення. 28 жовтня, з дозволу Ради університету, всі отримані актові книги було перенесено до зали відпочинку на третьому поверсі.

Нове приміщення (у ньому архів знаходився до 1920-х рр.) складалося з великої зали з хорами, що підтримувалися чотирма колонами. Крім того, там було два невеликих кабінети для занять науковців та чиновників. У залі розміщувалися високі шафи, наповнені актовими книгами. Вона мала шість великих вікон, які виходили у двір університету та Ботанічний сад. У кабінетах теж було по два вікна, що робило їх світлими і зручними для занять. Хори були засклені і слугували коридором, який вів до квартир університетських чиновників. Зал архіву отоплювався пневматичними печами, а в кабінетах були встановлені голландські груби. В архіві не було залізних дверей із засовами, ґрат на вікнах та інших засобів охорони, що, на думку І. Каманіна, було зайвим, позаяк сам корпус університету був досить добре захищеним [5, арк. 2 зв.]. З 1853 р. в КЦАДА працював сторож, який, крім чергувань в денні і нічні зміни, виконував обов'язки технічного працівника та кур'єра. Питання про міри застережень для приміщення архіву було піднято лише у 1868 р., коли виявили випадки підробки документів.

Згідно указу від 2 квітня 1852 р. КЦАДА підпорядковувався Раді Київського університету. Посаду завідувача архіву (архіваріуса), з окладом 200 крб. мав обіймати завідувач бібліотеки навчального закладу. 5 травня 1852 р. архіваріусом призначено тодішнього бібліотекаря університету А. Я. Красовського, а у 1866 р. його змінив на посаді К. А. Царевський. Для ведення справ запроваджувалися посади двох помічників архіваріуса – постійного і тимчасового, які мали складати каталоги актових книг, короткі описи документів та готувати різного роду довідки на вимогу державних установ та приватних осіб. Першочерговим же завданням співробітників у перші роки існування архіву був прийом актових книг. На 1 жовтня 1857 р. до КЦАДА надійшло 5185 книг, в яких містилося близько 1742208 документів, а також 453381 окремих документів [5, арк. 4].

Окрему увагу учений звернув на систему призначення кадрів, повноваження працівників, основні напрями та результати діяльності архіву за перебування на посаді архіваріусів А. Красовського та К. Царевського. Він також

торкнувся проблеми розробки принципів складання описів історичних документів. Наприкінці своєї статті І. Каманін з'ясував проблеми, від вирішення яких залежало налагодження стабільного функціонування архіву. Серед них: матеріальне заохочення вільнонайманих працівників і тимчасових помічників завідуючого, залучення до роботи в архіві не чиновників, а зацікавлених людей, вироблення певної системи складання описів та каталогів тощо. Також у праці міститься статистика виконаної роботи протягом 27 років існування КЦАДА та відомості про дослідників, які у цей період користувалися документами установи [5, арк. 6-14].

В двох інших статтях, присвячених аналізу діяльності Київського архіву, І. Каманін наголошував, що головним напрямом наукової діяльності КЦАДА є складання описів актових книг, а також детально описав фонди архіву на кінець XIX століття.

Процес складання описів актових книг здійснювався працівниками архіву з першого року існування архіву. Робота велася за наявності фінансування з боку Міністерства народної освіти, а коли кошти не виділялися вона призупинялася. З 1863 р. міністерство розпочало щорічно виділяти кошти на складання описів актових книг у розмірі 1500 крб., тому описи почали складати постійно і систематично. Протягом 1863-1866 рр. над складанням описів працювали 24 співробітники, які отримували 15-30 крб. в місяць. За цей період було описано 216 актових книг, що містили 45756 актів та 33240 окремих документів. З них описи лише до 34 книг були представлені завідувачем архіву до Ради Київського університету для затвердження в друк [12, с. 20]. Але Рада визнала складені описи незадовільними (внаслідок відсутності єдиною системи складання, невірний переклад зазначених у документах юридичних термінів, друкарські помилки) і відмовила в друці.

Як підсумок, І. Каманін стверджував, що досвід перших 14 років роботи КЦАДА показав усю важливість, а разом з тим, і труднощі у складанні описів актових книг, змусивши тодішнього директора архіву К. Царевського клопотати про залучення до цієї роботи працівників з профільною освітою. Останній звернувся до Ради університету з проханням призначити до архіву двох тимчасових вільнонайманих працівників з окладом 650 крб. на рік, а, отримавши відповідний дозвіл, ретельно обирав кандидатів на ці посади. Протягом 1866-1879 рр. тимчасовими помічниками архіваріуса працювали 9 осіб: М. Гавриленко (1866-1867), К. Козловський (1863-1876), О. Гавриленко (1867-1868), М. Старицький (1868-1869), І. Новицький (1869-1874), Г. Донцов (1874-1876), А. Белоусов (1874-1879), О. Левицький (1879-1880-ті рр.), І. Каманін (1876-1883) [12, с. 20]. Всі вони, крім І. Новицького, на момент вступу на посаду мали вищу освіту і досвід роботи з джерелами. В результаті проведених заходів у 1869 р. було надруковано перші чотири описи КЦАДА, і з того часу робота з їх складання і публікації уже не припинялася.

Протягом 1866-1879 рр. складено 56 описів актових книг, що містили 15484 окремих документів. За підрахунками І. Каманіна співробітники архіву щорічно описували 4 1/3 книги або 1200 актів [12, с. 23].

У праці ученого «Киевский центральный архив (1852-1880 рр.)» (1881) досить детально проаналізовано процес розробки уніфікованих принципів і методів складання описів актових книг архіву. І. Каманін зазначав, що перші описи створювалися згідно плану, вміщеного в указі про заснування КЦАДА 1852 року. В описах фіксувалися дати створення акту та занесення його в актову книгу, коротко аналізувався зміст документу, перераховувалися вказані у ньому імена, географічні назви. Однак, уже наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. між архівістами виникає своєрідна дискусія, щодо оптимальної форми опису актових книг. Свої погляди щодо цієї справи останні висвітлювали в тогочасній пресі. Участь у ній взяли К. Царевський, К. Козловський, І. Новицький, а у 1890-х рр. – І. Каманін.

К. Козловський у статті «Киевский центральный архив и его будущность» (1869) пропонував складати короткі описи (інвентар архіву), що не підлягали друку, та так звані «учені описи», які потрібно публікувати. Перші мали складатися з копій описів, уже вміщених в актових книгах, або переліків заголовків актів. Другі ж містили б аналіз змісту документів наукового значення, що були б цікавими для дослідників.

І. Новицький в «Записке о состоянии актов и их описей» (1869) вказував на подібність опису актових книг архіву та каталогів бібліотек, за винятком того, що перший більш детально передає зміст вміщених у них матеріалів. На думку дослідника, в описах актових книг має бути встановлено наукове значення кожного акту, а це вимагало від упорядників глибоких знань і відповідної кваліфікації. Він наголошував, що для цього необхідно звернутися до науковців (істориків, археографів) з проханням розробити детальну програму, керуючись якою можна буде з'ясувати цінність актів.

Натомість видатний історик, професор Київського університету В. Антонович дав досить позитивний відгук описам, упорядкованим співробітниками КЦАДА. У листі до ректора університету від 26 жовтня 1871 р. він писав: «... описи вполне отвечают цели, для которой назначены; представляя краткие и конкретные определения как формы, так и содержания описываемых актов [...], описи эти вполне пригодны как для юридических справок, так и для облегчения научных занятий желающим извлечь из актовых книг материал для исторических и историко-юридических исследований. Для полноты издания и удобства для справок в конце каждой серии описей отдельных книг необходимо прилагать три алфавитных указателя: личный, географический и предметный» [12, с. 22]

Важливим у вище згаданій статті І. Каманіна є детальний кількісний аналіз фондів КЦАДА на кінець ХІХ ст. та опис умов зберігання документів.

Учений зазначав, що актові книги зберігаються в один або два ряди на полицях щільно зачинених високих шаф, а пошкоджені – упаковані в картонні коробки. У шафах вони розміщені згідно каталогу, надрукованого у 1862-1864 рр. у журналі «Университетские известия» [12, с. 23].

З праці дослідника стало відомо, що на 1880 р. в КЦАДА зберігалось 5883 актових книги, з яких 166 датувалися XVI ст., 139 – XVI і XVII ст., 746 – XVII ст., 23 – XVII і XVIII ст., 4745 – XVIII ст. і 58 – XVIII і XIX століть. П'ять книг містили документи XVI, XVII і XVIII ст., а одна відносилася до початку XIX століття. Найдавніші актові книги архіву датувалися 1520 р., хоча вони вміщували у собі документи XIV століття. Більшість актових книг КЦАДА були написані польською (3169), латиною (863), російською (496), вірменською (26), французькою (2), німецькою (1) мовами. У багатьох книгах містилися документи, написані двома мовами: польською і латиною (763), російською і польською (543), польською і вірменською (6) та ін [12, с. 23].

Наприкінці статті І. Каманін зазначив, що в другій половині 1870-х – на початку 1880-х рр. спостерігається все більше зростання наукового значення архівних установ, а тому їх юридичний статус та програма діяльності потребують вдосконалення.

У публікації «Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852-1902 г.)» (1903) науковець проаналізував діяльність установи протягом перших п'ятдесяти років, виділив основні завдання, досягнення та проблеми [8, с. 84]. Зміст статті свідчить, що за цей час українські архівісти розробили п'ять систем складання описів архівних документів: 1) короткі описи з додатками у вигляді довідок, іменних, географічних та предметних покажчиків; 2) покажчики безпосередньо до самих актів, без створення коротких описів; 3) огляд змісту великих груп однорідних документів з додатком покажчиків; 4) покажчик фактів особистого громадського і державного життя із внесенням імен діячів і географічних назв; 5) описи історико-юридичних документів, що мають наукове значення [8, с. 79]. Однак, жодна з них не була бездоганною. У статті чітко окреслено проблеми, які протягом 1852-1902 рр. перешкоджали стабільній та результативній діяльності архіву. Це потреба відповідних приміщень для зберігання документів та коштів на виготовлення оправ актових книг, дуже повільне описування матеріалів, відсутність або малочисельність професійних працівників, викликана невеликим грошовим забезпеченням, зростання фактів підробки виписок документів, що видавалися з архіву, через брак в архівістів досвіду. Наприкінці вказано, що на початку XX ст. архівна справа перебувала на етапі становлення, та визначено роль всеросійських археологічних з'їздів у розробці програми функціонування та діяльності архівних установ.

На початку 1880-х рр. І. Каманін написав ще одну статтю, присвячену проблемі становища та діяльності архівів у містах Російської імперії. Серед паперів дослідника вдалося виявити лише рукописний варіант цієї праці, який на жаль не має власного заголовка, тому умовно названий «Об организации архивного дела». Автор, спираючись на доповіді, виголошені на перших чотирьох археологічних з'їздах, проаналізував процес становлення архівної справи в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. У розвідці зазначено, що наприкінці вказаного періоду архівістика залишалася другорядною галуззю наукового знання, а вже створені архіви не мали ні точно визначеної мети, ні уніфікованої програми наукової діяльності [6, арк. 1]. Дослідник наголосив, що вперше проблему реорганізації і профілювання архівів було піднято М. В. Калачовим на першому археологічному з'їзді 1869 року. Архівна комісія, створена підготовчим комітетом наступного з'їзду, сформулювала базові принципи організації архівних установ і збереження документів. Зокрема, був запропонований проект поділу архівів на два види: довідкові (канцелярські) та центральні (наукові). Позитивними досягненнями археологічних з'їздів І. Каманін вважав рішення заснувати центральні архівосховища у великих губернських містах (Петербург, Москва, Варшава, Вільно, Київ, Харків, Одеса, Казань, Саратов та ін.), створити обласні архіви та залучити до збирання і публікації документів місцеві історичні товариства. Він висловив власне бачення структури та діяльності наукового архіву: «... в месте хранения древних памятников должен происходить разбор и сортировка их. Научные архивы необходимо должны быть центрально-областными для каждой народности, входящей в состав государства» [6, арк. 3]. Важливим при цьому є питання штату установи, який, на думку І. Каманіна, мав складатися з професійних працівників, а не чиновників. Основу наукової роботи архіву вчений вбачав у складанні детальних описів та покажчиків (іменних, географічних та предметних) до кожного окремого документа, а також ряду коротких покажчиків, куди вносилися основні факти, назви, імена та дати [6, арк. 4].

З 1883 р. І. Каманін розпочав активну роботу із систематизації фондів КЦАДА, результатом чого стали 20 «Описей актовых книг Киевского центрального архива». Більшість з них стосувалися актових книг міста Луцька другої половини ХVІ ст. – судових, гродських, записових, декретових та поточних. Ці праці відзначалися надзвичайною змістовністю та детальним викладом матеріалу. Зі змісту описів, упорядкованих І. Каманіним, можна зробити висновок про принципи, якими він керувався при їх складанні. Зокрема, вчений надавав перевагу змісту документа. В описах присутні такі структурні елементи: номер справи, дата, назва та виклад змісту із зазначенням основних фактів, дат, географічних назв та імен, відомості про зовнішній стан документа. До деяких документів додано розгорнуті коментарі. На по-

чатку кожного опублікованого опису міститься загальна характеристика актової книги із вказівкою кількості аркушів і документів [12, с. 3].

Проблема найбільш прийняттого способу складання описів актових книг завжди перебувала в центрі уваги дослідника і знайшла своє обґрунтування у рецензії «Чем должны быть описи архивов?» (1895). У публікації відобразилися погляди автора, щодо системи впорядкування і описування документів. Він вважав, що остання повинна залежати від специфіки матеріалу, що зберігається у кожному окремому архіві. Опис потрібно складати перш за все в інтересах дослідників, тому головна увага має бути приділена змісту і предметному розподілу справ [11, с. 48, 53]. Він заперечував вибіркове описування актових книг, вбачаючи в цьому методі суб'єктивний підхід у відборі актів. Вчений відстоював поактове описування книг і пропонував складати до кожного або кількох описів іменний та географічний покажчики.

З кінця ХІХ ст. І. Каманін, як делегат від КЦАДА, брав активну участь у Всеросійських археологічних з'їздах, які були своєрідними науковими форумами, що сприяли виробленню методики дослідження і публікації джерел, розширенню проблематики історичних досліджень. На ХІ Археологічному з'їзді, він прочитав одразу кілька доповідей, присвячених різноманітним проблемам архівознавства та археографії: «Об экспертизе древних подложных документов», «О волынских и подольских архивах» та інші. Перша з них містить відомості про розробку принципів експертизи підроблених документів. Учений проаналізував рішення комісії, яка розглядала питання про реформу центральних архівів західних губерній Російської імперії у 1892 р. Він позитивно оцінив положення про проведення експертизи архівних документів досвідченими архівістами та можливість апеляції у разі виникнення сумнівів. І. Каманін підняв питання про перевірку достовірності не тільки матеріалів, що зберігалися в архівах, але й документів, що подавали до різних установ приватні особи. Дослідник наголосив на необхідності професійної підготовки архівістів-експертів та введення до програми університетів відповідного спецкурсу. На його думку, для вирішення спірних питань та розгляду апеляцій ефективним було б проведення з'їздів архівістів у тих містах, де зібралася велика кількість скарг про підробку актів [10, с. 40-42].

27 грудня 1911 р. І. Каманін написав розвідку, в якій обґрунтував необхідність заснування у Києві губернської вченої архівної комісії. Вона містить інформацію про склад, завдання та принципи організації діяльності установи. Вчений підкреслив, що створення таких комісій, особливо у містах, де існували університети, поклато б початок реформуванню архівів [7, с. 138]. Архів вченої комісії, на думку дослідника, мав складатися з історико-юридичного та історико-літературного відділів. До участі у роботі архівної комісії він пропонував залучити професорів юридичного та історико-філологічного факультету Київського університету, а також Київської духо-

вної академії, членів Київського юридичного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Київської археографічної комісії, Воєнно-історичного та Церковно-археологічного товариств, викладачів середніх навчальних закладів, нотаріусів окружних судів, архіваріусів і чиновників урядових установ, приватних осіб.

Щодо принципів організації вченої архівної комісії І. Каманін зауважив, що вона має бути створена за зразком наукових товариств. Учений детально описав її структуру, посадові обов'язки членів, періодичність та тематику засідань, визначив ключові завдання. Найголовніші з них: друк збережених і нових описів старих справ архівів кожної урядової установи, розробка програм збереження і розподілу архівного матеріалу, а також організація наукового архіву. Дослідник наголошував на необхідності створення при комісії Археологічного інституту для теоретичної підготовки архівістів [14, с. 121].

З постаттю та камерально-археографічною діяльністю І. Каманіна пов'язана ціла епоха в історії КЦАДА. Протягом 20-ти років (1883-1903) учений працював на посаді помічника бібліотекаря і завідувача КЦАДА, внісши значний вклад у розвиток архівної справи України кінця XIX – початку XX ст., свідченням чого є його наукові праці та описи актових книг.

У роки Першої світової війни КЦАДА разом з Київським університетом було евакуйовано до Саратова, куди у вересні 1915 р. виїхав й директор І. Каманін. Учений особисто клопотався про організацію евакуації актових книг архіву, стежив, щоб майно архіву було належним чином упаковано і доставлено до місця призначення – в Саратовський університет.

У період Української революції і національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. усі уряди, які знаходилися при владі (Українська Центральна Рада, Гетьманат, Директорія) вважали одним із важливих завдань розбудову архівної системи. Цей процес передбачав створення мережі державних архівних установ, надання їм державної підтримки у комплектуванні, зберіганні і вивченні документів. Однак часта зміна влади в країні перешкоджала стабільній роботі архівів.

За часів УНР розпочато розробку проекту архівної реформи, що продовжилася у період Гетьманату. Стрижнем такої реформи було створення Національного архіву, якому належало опікуватися не лише організацією та управлінням всієї архівної системи України, а й комплектуванням та забезпеченням зберігання і використання загальнодержавної документальної історико-культурної спадщини. Тобто поєднувати функції організаційно-управлінської установи та власне архіву. У проведенні архівної реформи і в період національно-визвольних змагань, і в період більшовицької влади чільне місце належала співробітникам, і насамперед, директорам КЦАДА – І. Каманіну (1903-1921) та В. Романовському (1921-1931) [2, с. 9-10].

У 1919 р. КЦАДА був включений до складу Всеукраїнського головного архіву, а у вересні-грудні під час окупації Києва денікінцями знову повернувся у відання та склад Київського університету. У віданні цього закладу КЦАДА перебував і у 1921 р., а через рік став відділенням Київського центрального історичного архіву. Уже по смерті І. Каманіна, з 1924 р., архів безпосередньо підпорядковувався Археографічній комісії Всеукраїнської Академії Наук, а 1 жовтня за рішенням ВУЦВК його передали до відання Центрального архівного управління УСРР.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалося становлення архівної справи в Україні, нагромадження досвіду в організації архівних установ та розробці методики опрацювання, зберігання і використання історичних джерел. У формуванні джерельної бази для вивчення історії України, Польщі, Росії, Білорусі та інших країн КЦАДА був помітним явищем, а його стабільне функціонування забезпечувалося самовідданою працею співробітників. Одним із них був І. Каманін – дослідник і керівник, що завжди йшов на зустріч кожному у його наукових пошуках, допомагав порадою, практичними діями. Його камерально-археографічна діяльність була яскравою сторінкою в історії Київського архіву, якому він присвятив майже все своє життя і фактично жив справами архіву. «Робота моя – життя і утіха моя» – писав він О. Куліш у 1909 році. А його сучасник – історик М. Василенко у некролозі пам'яті ученого зазначав, що І. Каманін протягом багатьох років був душею Київського архіву, яку установа втратила коли науковець пішов з життя: «На архів Ів[ан] Мих[айлович] дивився не тільки як на обов'язок. Архів для нього був потребою, другим власним науковим кабінетом. Через це на всьому архіві лежав відбиток його особи, навіть на служникові, старенькому Філонові [...]. Щодня о третій годині виходила з університету згорблена постать І[вана] М[ихайловича]. Багато людей знали її і звикли тут бачити. Ось чому, коли помер І[ван] М[ихайлович] довго відчувалась якась порожнеча в архіві. Було вийнято душу, що жила там довший час» [1, с. 63-64].

Посилання

1. Василенко М. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна / М. Василенко // Записки соціально-економічного відділу ВУАН 1924-1925 рр. – К., 1926. – Т. 2-3. – С. 53-64.
2. Гісцова Л. З. Київський центральний архів (1917-1941 рр.) / Л. З. Гісцова // Архіви України. – 2002. – № 4-6. – С. 5-45.
3. Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4787, 50 арк.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. ХХХІІІ. – Спр. 839. – 4 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. 83. – Спр. 1. – 14 арк.
6. ІР НБУВ. – Ф. 83. – Спр. 13. – 5 арк.

7. Каманин И. Записка об учреждении в Киеве Ученой Архивной Комиссии / И. Каманин // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 131-138.
8. Каманин И. Киевский Центральный Архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852-1902 г.) / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17. – Вып. 4. – С. 73-86.
9. Каманин И. Об организации областных военно-центральных архивов / И. Каманин // Военно-исторический вестник. – 1911. – Кн. 9-10. – С. 95-102.
10. Каманин И. М. Об экспертизе древних подложных документов / И. М. Каманин // Труды одиннадцатого Археологического Съезда в Киеве 1899 г. – 1902. – Т. II. – С. 38-42.
11. Каманин И. Чем должны быть описи архивов? / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1895. – Кн. 9. – С. 45-53.
12. Київський центральний архів давніх актів 1852-1943: зб. документів: у 2 т. / [упоряд. Л.М. Муровцева, В.В. Страшко, Л.А. Сухих]. – К., 2002. – Т. 1: (1852-1921) – 456 с.
13. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива № 2042 / [сост. И. М. Каманин]. – К. : Типография Е. Т. Керер, 1886. – 42 с.
14. Федорова Л. Д. Внесок Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва у розвиток архівної справи в Україні // Л. Д. Федорова // Архіви України. – 2010. – № 1 – С. 117-127.

Abstract

Nadiya Yakobchuk(Kyiv). Kyiv Central Archive of Ancient Statements during 1852-1920 (on base of I.M. Kamanin`s works)

History of creation and activity of Kiev Central Archive of Ancient Statements during 1852-1920 is reconstructed on the base of analyze of I. Kamanin`s scientific heritage. Significance of I. Kamanin`s scientific works for research history of this institution is shown.

Key words: Ivan Kamanin, archive, university, scientific works, scientific activity.

УДК 94:657.835(47+57)«1941/1945»

Вікторія ЛЕВЧЕНКО
(м. Київ)

Тематика «Великої Вітчизняної війни» на радянських поштових марках 1941-1945 рр.

Розглядаються радянські емісії комеморативних поштових марок періоду війни з нацистською Німеччиною 1941-1945 рр. Аналізується їх тематика, сюжети,

наклади та ідеологічно-пропагандистський зміст. Стверджується, що філателія була важливим засобом радянського ідеологічного впливу і масової пропаганди в роки війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, поштові марки, емісія, сюжет, наклад, пропаганда, ідеологія.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

Довгий час створена в Радянському Союзі вкрай політизована міфологія війни, в якій наголос робився на безмежному радянському патріотизмі та масовому героїзмі, вводилась в суспільну свідомість цілою системою пропагандистських інструментів і засобів, зокрема, й засобами філателії. Адже, поштова марка сприймалася тоталітарним режимом СРСР як один із найдоступніших і наймасовіших, а разом з тим, оригінальних, популярних серед широких верств засобів впливу. Метою подібних емісій як правило була мобілізація та згуртування суспільства на боротьбу з ворогом. До цього часу проблема ідеологічно-пропагандистського впливу засобами філателії в контексті окресленого періоду залишається малодослідженою. Суспільна значимість дослідження окреслена важливістю вивчення ідеологічно-пропагандистських механізмів тоталітарного суспільства з метою вироблення адекватних засобів протидії такій пропаганді нині та у майбутньому.

Комеморативна модель пам'яті про Другу світову війну в політиці СРСР спиралася на ідеологічні принципи й ідеологеми «морально-політичної єдності радянського народу», «провідної ролі КПРС», «єдності радянського суспільства і його Збройних Сил», «єдності комуністичної партії та радянського народу», «дружби народів СРСР», альтернативи яким існувати на офіційному рівні не мало бути. «Велика Вітчизняна війна радянського народу» стала наріжним націотворчим міфом СРСР, однією з основ формування радянської ідентичності. Важливу роль у складанні цього міфу «Великої Вітчизняної» відіграла також і філателія. Поштовими марками, що виходили багатомільйонними тиражами, радянська влада утверджувала в масовій свідомості пропаговані в СРСР ідеологічні штампи.

Важливою для вивчення проблеми відображення подій та фактів німецько-радянської війни засобами радянської філателії є філателістична періодика. Відомості про воєнні випуски подають журнали «Радянський колекціонер», «Філателія СРСР». Загальними роботами, що репрезентують тенденції розвитку філателії, зокрема і за період 1941-1945 рр., є праці М. Владінця «Філателістична географія. Радянський Союз» [9], І. Дайхеса «Радянські

поштові марки» [12], А. Щелокова «Захоплююча філателія. Факти, легенди, відкриття в світі марок» [27], Й. Левітаса «Все про марки» [17] та ін. Однією з найгрунтовніших спеціальних праць з даної проблеми є книжка Ю. Малова та В. Малова «Літопис Великої Вітчизняної війни в філателії» [19]. Звертаючись до характеристики тематичних радянських поштових емісій у вивченні проблеми роботи, варто виокремити статті О. Басіна «Комеморативні марки» [5], К. Снарова «Різновиди воєнних марок» [24], П. Матишева «Філателія в Радянському Союзі» [21], С. Орехової «Історія Великої Вітчизняної війни на марках» [22]. Джерельна база дослідження в першу чергу представлена самими поштово-марковими емісіями періоду, детально описаними в різноманітних каталогах поштових марок СРСР, де зібрано усі радянські маркові випуски даної тематики і періоду. Огляд історіографії проблеми засвідчує її недостатню розробленість в історичній та філателістичній літературі. Таким чином, *метою дослідження* є на основі філателістичних джерел і спеціальної літератури дослідити й охарактеризувати поштово-маркові емісії СРСР 1941-1945 рр. присвячені «Великій Вітчизняній війні радянського народу».

З початком війни поштова служба СРСР зіткнулася з необхідністю працювати в напруженому режимі та вирішувати нові завдання, поставлені перед нею. Введені в обіг поштові марки, конверти, листівки та картки, листи-секретки виконували комунікативну та пропагандистську функції. Кожен вид поштового матеріалу, що вводиться в поштовий обіг в роки війни, мав розповідати про героїзм народу на фронті, відтворював портрети Героїв Радянського Союзу, сцени битв і боїв, багато інших фронтних подій, а також трудові будні тилу.

Аналізуючи каталоги поштових випусків Центрального філателістичного агентства «Союздрук» Міністерства зв'язку СРСР [2], каталоги «Стандарт-Колекція» [1], присвячених темі німецько-радянської війни, поштові марки та блоки можна умовно розділити за сюжетом і тематикою на: загальні пам'ятні випуски поштових марок; емісії, присвячені Героям Великої Вітчизняної війни, радянським військовим і державним діячам періоду; поштово-маркові випуски про міста-герої; поштові марки із зображеннями орденів і медалей СРСР періоду війни.

Усього в роки війни з Німеччиною поштовим відомством СРСР було введено в поштовий обіг 60 сюжетів марок загальним накладом 271,7 млн. примірників [1, с. 71-81]. Кожен сюжет несе у собі ідею згуртування й боротьби з ворогом усіма силами, всім народом, ідеї героїзму, мужності народів Радянського Союзу. Варто зауважити, що кожен розділ має свої певні особливості.

Тематичний розділ загальної меморіалізації об'єднав поодинокі випуски, присвячені окремим подіям війни, а також маркові серії, що розповідають

про війну та ідеї миру в усьому світі. Перша поштова марка, як символ об'єднання всього радянського народу в боротьбі із загарбниками, під назвою «Будь героєм!», номіналом 30 копійок, була введена в обіг 12 серпня 1941 р. Загальний тираж становив 3 млн. примірників. На поштовій марці зображено сцену прощання матері з сином-червоноармійцем, який іде на фронт. Внизу додано текст: «Будь героєм!». Сюжет поштової мініатюри створено за мотивами першого воєнного фотоплаката художника В. Б. Корецького, випущеного під тією ж назвою видавництвом «Мистецтво» 30 червня 1941 р. [23, с. 19].

Перша воєнна марка «Будь героєм!» на сьогодні досить рідкісна. Справа в тому, що частина випущеного накладу була знищена ще в 1941 р. під час одного з бомбардувань Москви. Частина, що встигла надійти в поштові відділення, була недостатньо розпродана. Причиною є невдачі перших тижнів війни, масова евакуація підприємств і населення, широке поширення так званих «трикутників», які не вимагали оплати поштових відправлень марками. Дефіцитність поштової марки нині зумовлює її численні фальсифікації [26, с. 1].

Окремо необхідно охарактеризувати тему «Народного ополчення» на поштових марках. У перші дні війни розпочалося формування різних добровольчих формувань. Паралельно владі необхідно було показати великий подвиг населення у боротьбі з ворогом, утвердити в масовій свідомості населення стійкість, мужність, героїзм простих людей з метою мобілізації та згуртування суспільства на боротьбу з ворогом. Так, 20 грудня 1941 р. тримільйонним накладом вийшла 30-копієчна марка, яка закликає до мобілізації населення на захист Батьківщини. Автор поштової марки Іван Дубасов для створення сюжету використав скульптуру Віри Мухіної «Робітник і колгоспниця». Вся сюжетна композиція сповнена рішучістю дати жорстку відсіч загарбникові. У нижній частині поштової марки в чотири рядки розміщено текст, виконаний рівновеликими літерами: «На заклик великого вождя народів тов. Сталіна сини Вітчизни вступають в народне ополчення». Незважаючи на великий тираж «Народне ополчення» є досить рідкісною маркою. Це обумовлено знищенням великої частини тиражу в результаті авіаційного бомбардування ешелонів при перевезенні марок залізницею [22, с. 277-278].

Серія «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.» є досить поширеною в радянських поштово-маркових випусках на військову тему окресленого періоду. Так, в поштовий обіг Міністерством зв'язку СРСР було запроваджено 3 випуски із 16 сюжетними лініями загальним тиражем 66 млн. примірників. Перша емісія даних радянських комеморативних марок надійшла в поштовий обіг 30 листопада 1942 р. Вона включає в себе 7 сюжетних ліній: «Бійці протитанкової артилерії в битві», «Бомбардування авіацій ворожих танків»,

«Трудівники тилу в гостях у танкістів», «Зв'язківці», «Обмундирування для воїнів», «Оборона Ленінграду», «Розвідники біля кулемету». Загальний наклад становив 18 млн. примірників. Ця серія марок була розроблена колективом художників – Н. Борисов, І. Дубасов, Г. Захаров, І. Лавров, П. Старостонов, А. Шапіро. Акцент робився на зображенні військових битв, зокрема й оборони Ленінграду, а також матеріально-технічному забезпеченні армії тощо [1, с. 74].

Наступна серія даної тематичної лінії була введена в обіг у період 17 січня-27 лютого 1943 р. загальним накладом 20 млн. примірників. Авторами поштових мініатюр «Напад партизан на ворожий залізничний склад», «Виготовлення снарядів», «Колгоспниці», «Артилеристи біля зенітної гармати» стали І. Дубасов та Г. Захаров. Останній випуск був здійснений 28 березня – 3 травня 1943 р. («Мінометники», «Розвідники», «Винесення поранених з поля бою», «Снайпер», «Подвиг 28 гвардійців-панфіловців») тиражем 28 млн. примірників. Художнє оформлення цього випуску виконане на достатньо хорошому рівні, вдалою є композиційна складова кожної поштової мініатюри [1, с. 74].

Вартим уваги є випуск Міністерством зв'язку СРСР 25 листопада 1943 р. серії з двох багатоколірних поштових марок, присвячених створенню Антигітлерівської коаліції (художник Г. Ечеїстов). На марках зображені державні прапори СРСР, Великобританії і США. На поштових мініатюрах присутній текст: «Хай живе перемога англо-радянсько-американського військового союзу! Сталін». Після війни марки серії з політичних міркувань, через початок Холодної війни, були вилучені з продажу і з каталогів.

Однією з важливих тем, відображених у комеморативних поштових випусках Радянського Союзу, є марки присвячені Героям Радянського Союзу та визначним воєначальникам і радянським лідерам. У СРСР постала необхідність творення образу героя війни, героїзація «подвигу в ім'я батьківщини». На марках зображували Героїв Радянського Союзу, що зробили великий внесок у перемогу над німецькими загарбниками. Даний тематичний розділ – це лівова частка всіх поштових мініатюр, які вводились в обіг в СРСР у роки війни.

У воєнний період в Радянському Союзі виходили як окремі марки на честь героїв, так і цілі їх серії. Серед тих, кого зображували на мініатюрах, є представники всіх родів військ і видів Збройних Сил СРСР. На них були зображені Герої Радянського Союзу, удостоєні цього звання військові та політичні діячі, а також керівники партизанських загонів і з'єднань.

Перші марки, присвячені Героям Радянського Союзу, нагородженим посмертно, були введені в обіг 28 листопада 1942 р. Багатомільйонними тиражами вони несли інформацію про подвиги захисників в маси та увічнювали пам'ять про них. Серія стала свого роду поштовою галереєю слави. На кож-

ній марці було розміщено портрет воїна та ілюстрація його безсмертного подвигу. Відкриває серію марка з портретом льотчика-винищувача Віктора Талалліхіна, який здійснив перший нічний таран під час боїв за Москву. На іншій марці зображено героя «вогняного» екіпажу, командира ескадрильї капітана Миколу Гастелло. Він здійснив свій подвиг ще на самому початку війни та отримав звання Героя Радянського Союзу посмертно. На третій марці серії художником М. Добровим був увічнений один з подвигів генерал-майора Льва Доватора – кавалерійська атака. Мініатюра «Партизан Чекалін А. П.» розповідає про подвиг 16-річного розвідника-підричника. Заклучна марка серії присвячена подвигу Зої Космодем'янської – бійця розвідувально-диверсійної групи, партизанки, посмертно удостоєної звання Героя Радянського Союзу [22, с. 274].

6 квітня 1944 р. в поштовий надійшли 5 марок випуску «Герої Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», тираж кожної – 5 млн. примірників. На чотирьох із них повторюються малюнки, вже використані в 1942 р. в інших кольорах. На п'ятій марці автор І. Дубасов зобразив членів комсомольської підпільної організації «Молода гвардія» в м. Краснодоні. З липня по вересень 1944 р. видаються п'ять нових марок даної серії, над якими працював художник Іван Дубасов. На поштових марках увічнено пам'ять про кулеметника гвардії сержанта Х. Нурадінова, гвардії рядового О. М. Матросова, зв'язківця ефрейтора Ф. А. Лузана, Двічі Героя Радянського Союзу пілота морської авіації підполковника Б. А. Сафонова та снайперів М. С. Поліванова та Н. В. Кошова. На мініатюрах, як і раніше, зображена медаль «Золота Зірка» та ілюстрації до бойових подвигів героїв [22, с. 271].

Серед воєнних випусків, присвячених Героям Радянського Союзу є особливість. Поодинокі поштова марка цієї серії, що була введена в обіг у травні 1943 р. (це марка під назвою «Снайпер») увічнювала подвиг діючого радянського снайпера, українки Л. П. Павлюченко. Випуск був приурочений до дати присвоєння звання Героя Радянського Союзу найуспішнішій жінці-снайперу в світовій історії, що мала на своєму рахунку 309 гітлерівців [18, с. 57].

Золотими літерами радянської пропаганди вписані в літопис історії «Великої Вітчизняної війни» міста – Ленінград, Одеса, Севастополь, Сталінград, Київ, Брест, Москва. Вони, як могутні бастіони, стали на шляху ворожих угруповань німецьких військ. У боях за ці міста яскраво проявилися бойова доблесть військ, мужність населення. Саме тому тематика міст-героїв посіла одне з провідних місць в моделі радянської пропаганди міфу про «Велику Вітчизняну війну». Перший і єдиний за період війни такий випуск, загальним тиражем 7 млн. примірників, Міністерство зв'язку СРСР запровадило в поштовий обіг 27 березня 1944 р. Комеморативні поштові мініатюри були випущені на честь Ленінграду, Одеси, Сталінграду та Севастополя. Над

створенням серії працював художник А. Мандрусов. Характерною рисою поштових марок даної емісії є те, що обов'язковим елементом є зображення медалі «За оборону» [19, с. 53].

Одним із тематичних розділів радянської філателії під час війни є також поштові марки й блоки, присвячені бойовим нагородам СРСР. За досліджуваній період 1941-1945 рр. вийшло 3 серії даної тематики загальним накладом понад 13 млн. примірників. Перший випуск був здійснений у липні 1943 р. і включав в себе дві поштові мініатюри «Орден Вітчизняної війни» та «Орден Суворова» авторства А. Мандрусова [1, с. 81]. Наймасовіша серія даного тематичного розділу була введена в обіг у січні 1945 р. загальним накладом 4,8 млн. примірників. Вона включала в себе такі поштові мініатюри: «Медаль «Партизану Вітчизняної війни», «Орден Слави», «Орден Богдана Хмельницького», «Орден Перемоги», «Орден Нахімова» та «Орден Ушакова». Останній випуск досліджуваного періоду був здійснений у лютому 1945 р. та включав у себе 3 сюжетні лінії з зображенням «Ордена Слави», «Ордена Богдана Хмельницького» та «Ордена Перемоги».

Здійснений авторкою аналіз поштово-маркових випусків СРСР присвячених меморіалізації подій «Великої Вітчизняної війни» дозволяє зробити висновок, що поштова марка була не лише один із найважливіших жанрів радянського образотворчого мистецтва, але й вагомим засобом ідеологічно-пропагандистського впливу в період війни. Тематика поштово-маркових випусків відображала різні аспекти життя країни в період війни з смертельним ворогом, створюючи ідеалізований образ потужної, могутньої держави, в суспільному житті якої превалюють мотиви «рівності, братерства й соціальної справедливості».

Вивчаючи та аналізуючи випуски пошти СРСР 1941-1945 рр., необхідно зауважити, що основним ідейним спрямуванням поштово-маркової емісії періоду була мобілізація радянського народу на боротьбу з ворогом, створення ілюзії згуртування народу навколо політичного керівництва країни. Найбільший акцент безумовно робився на загальній меморіалізації, зображенні окремих подій війни, героїзації подвигу військових і працівників тилу. Перспективи подальшого історико-філателістичного вивчення цієї теми виглядають досить оптимістичними, оскільки проблема є практично нерозробленою у спеціальних дослідженнях.

Примітки

1. Загорский В. Б. Каталог почтовых марок. 1857-1991 гг. Россия, РСФСР, СССР / В. Б. Загорский. – Санкт-Петербург: Стандарт-Коллекция, 2009. – 520 с.
2. Каталог почтовых марок СССР 1918 – 1974 гг. – М.: Союзпечать, 1976. – 267 с.

3. Александров К. М. Пропаганда в периодической печати / К. М. Александров // Филателия СССР. – 1985. – № 6. – С. 5-11.
4. Балязин Н. А., Соболева В. Н. Символы и награды СССР / Н. А. Балязин, В. Н. Соболева. – М.: ОЛМА МедиаГрупп, 2010. – 208 с.
5. Басин О. Я. Коммеморативные марки / О. Я. Басин // Филателистический словарь. — М.: Связь, 1968. — 164 с.
6. Большой филателистический словарь [уклад. Н. И. Владинец, В. А. Якобс].— М.: Радио и связь, 1988. – 320 с.
7. Бухаров О. Н. Марки – свидетели истории / О. Н. Бухаров. – М.: Радио и связь, 1982. – 80 с.
8. Вигилев А. П. Из истории советской филателии / А. П. Вигилев // Филателия СССР. – 1979. – № 10. – С. 46-47.
9. Владинец Н. И. Филателистическая география. Советский Союз / Н. И. Владинец. – М.: Радио и связь, 1982. – 96 с.
10. Гросс О., Гржевський К. Путешествия в мир марок / О. Гросс, К. Гржевський. – М.: Прогресс, 1977. – 253 с.
11. Дайхес И. И. Советские почтовые марки / И. И. Дайхес. – М.: Связьиздат, 1957. – 100 с.
14. Кисин Б. М. Страницы истории на почтовых марках / Б. М. Кисин. – М.: Просвещение, 1980. – 112 с.
17. Левитас Й. Я. С марками в страну знаний / Й. Я. Левитас. – К.: Реклама, 1987. – 256 с.
18. Лурье Ю., Бусел А. Подвиг на почтовой марке. Герои Советского Союза и Герои России на знаках почтовой оплаты / Ю. Лурье, А. Бусел. – М.: Марка, 2010. – 84 с.
19. Малов Ю. Г., Малов В. Ю. Летопись Великой Отечественной войны в филателии / Ю. Г. Малов., В. Ю. Малов. – М.: Радио и связь, 1985. – 88 с.
20. Марков В. П. Во славу Родины / В. П. Марков // Филателия СССР. – 1990. – № 2. – С. 9-10.
21. Матишев П. А. Филателия в Советском Союзе / П. А. Матишев // Россия. – 1960. – № 59. – С. 40-41.
22. Орехова С. Історія Великої Вітчизняної війни на марках / С. Орехова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – №4. – С. 269-280 с.
23. Скрылев А. Как создавалась марка «Будь героем» / А. Скрылев // Филателия СССР. – 1975. – № 5. – С. 18-21.
24. Снарв К. Разновидности военных марок / К. Снарв // Филателия. – 2010. – №5. – С. 45-48.
25. Судаков А. Н. Віхи радянської філателії / А. Н. Судаков // Пошта і філателія України. – 1996. – №10. – С. 9-11.
26. Шлеев В. Первая марка // Филателия. – 1995. – № 4. – С. 1-2 с.
27. Щелоков А. А. Увлекательная филателия. Факты, легенды, открытия в мире марок / А. А. Щелоков – М.: Эскиммо, 2006. – 368 с.

Levchenko Viktoria (Kyiv). Theme of The Great Patriotic War on the Ukrainian postage stamps (1941-1945)

The Soviet commemorative stamps creation of the war with Nazi Germany 1941-1945 is studied. Their themes, plots, circulation, ideological and propaganda-oriented are analyzed. It is alleged that philately became an important tool of influence of the Soviet ideology and mass propaganda during the war.

Keywords: Great Patriotic War, postage stamps creation, the plot, circulation, propaganda, ideology.

УДК 94 (477): [008: 3351. 853]

Наталія РУДЕНКО
(м. Київ)

Внесок Бориса Возницького в охорону та збереження пам'яток культури України (до 90-ліття від дня народження)

Йдеться про життя і діяльність директора Львівської галереї мистецтв Бориса Возницького, якому Україна завдячує поверненню геніального скульптора Й. Пінзеля та унікального іконописця Й. Кондзелевича, відбудовою й збереженням численних замків (Золота Підкова України), багатократним збільшенням музейних колекцій.

Ключові слова: Борис Возницький, Йоган Пінзель, Йов Кондзелевич, Золота Підкова України.

У важкі часи для країни часто забуваємо або відносимо на майбутнє справи культури, освіти, медицини. І не розуміємо, що «народ, який згубив минуле, зникає з лиця землі». Ці слова великого сина України кардинала Йосипа Сліпого примушують здригнутися й замислитись. В Україні у ХХ ст. вже знищено 80 % відсотків національної спадщини, зокрема 15 000 церков, 500 000 ікон, із шестисот замків залишилось трохи більше двох десятків. Такими темпами скоро ми зовсім втратимо найцінніше, що залишили нам попередні покоління.

Основне завдання цієї статті нагадати нам про те, щоб знищити народ, треба знищити його культуру. Але саме в глибинах нашої благословенної землі народжуються люди, спроможні своїм запалом, ґрунтовними знаннями та незломним гарту духу здійснювати гігантську працю збереження, плем'яння цієї культури й передачі її нащадкам.

16 квітня 2016 р. виповнилося б 90 років видатному сину України – Борису Григоровичу Возницькому. 23 травня 2012 р. він потрапив в автокатастрофу, прямуючи до свого дітища – Золочівського замку, і загинув. Авторці цієї розвідки-спомину десять років тому запропонували читати курс «Охорона та збереження пам'яток культури» в Інституті історичної освіти НПУ імені М. Драгоманова. Роздуми з приводу цієї дисципліни були дуже складними, оскільки сумна доля багатьох українських пам'яток швидше малювала картину знищення й руйнації, ніж охорони і збереження. І тут по телеканалі «Культура» подивилась документальний фільм про Б. Возницького, присвячений його 75-річчю, записала його і все почало ставати на свої місця. Саме діяльність цієї унікальної людини автор і поклала в основу свого курсу, зацікавлені студенти захотіли більше дізнатися про нього. Одна з дипломниць у 2011-му році поїхала до Львова, щоб детальніше вивчити історію врятованих замків та роль Бориса Григоровича у цій справі. Щоб отримати дозвіл на відвідування архівів, треба було зустрітись з директором Львівської галереї мистецтв. Борис Григорович дві години розмовляв і розпитував нашу студентку, звідки вона знає про замки, про нього, а після розмови передав мені книгу про галерею зі своїм автографом, яка тепер є найдорожчою згадкою про справжнього Героя України, а не тих «горе-діячів», що не заслужили цього найвищого звання нашої Батьківщини.

Авторка використовувала у написанні статті праці самого Бориса Возницького як джерело [1-5], інтерв'ю і численні газетні публікації про нього та його діяльність [6-15; 17-18], а також розвідку про Львівську галерею [16].

Іноді покликання кожної людини відкривається їй змалечку, потрібно тільки прислухатись до того внутрішнього голосу, котрий і супроводжує протягом усього життя. Борис Возницький прислухався. Ще з дитинства, навчаючись в сільській школі в Ульбарові (у селі Ульбарів Дубнівського району Рівненської області 16 квітня 1926 р. народився Борис Возницький), де на стінах висіли портрети українських гетьманів, захоплено слухав розповіді своєї першої вчительки Юлії Антонівни Івановської з української історії, ходив до Дубнівського замку. Прочитавши гоголівського «Тараса Бульбу» він повірив, що знайде у замку підземний хід, яким циганка провела Андрія, сина Тараса. У 1943 р., коли у Волинських лісах створювались загони УПА, юний Возницький кілька місяців перебував зв'язковим в організаційно-мобілізаційному відділі штабу УПА «Південь». У 1944 р. після облави у рідному селі його разом з батьком мобілізують на фронт. Після закінчення війни Возницький їде вчитись до Львова в училище прикладного мистецтва імені І. Труша. Закінчивши училище з червоним дипломом, Борис Возницький продовжує навчання на мистецтвознавчому відділі Інституту імені І. Репіна Ленінградської

Академії мистецтв. Очевидно саме там він і усвідомив свою місію, коли побачив прекрасно відбудовані, але зруйновані в роки війни пам'ятки: Петродворець, Ломоносово та інші. Коли на курсі історії мистецтва читались лекції про російське та європейське мистецтво, його весь час переслідувала думка про те, чому ніхто навіть не згадує про українське мистецтво, чому наші пам'ятки гинуть і ніхто не займається їх порятунком. І саме це стало сенсом його подальшого життя. І обравши це життя аскета, коли все покладено на вівтар служіння, він став улюбленцем Долі [1; 18, с. 7]

Навчаючись заочно, працював вчителем малювання у школі м. Винники поблизу Львова, потім в Управлінні культури; з 1960-го року – він на посаді заступника директора з наукової роботи Музею українського мистецтва [7]. Людина надзвичайно енергійна – Борис Григорович стрімко увірвався у спокійне музейне життя. Зразу у всьому хотів навести лад – запровадив інвентарні книги, зацікавившись українським мистецтвом, почав їздити в експедиції, привозячи із занедбаних та перероблених під склади церков і костелів приречені на загибель ікони та скульптури. Возницький ніколи не був кабінетним вченим – йому подобалась жива робота. Своє призначення – тимчасово виконуючого обов'язки директора Львівської картинної галереї зустрів неохоче. Попри своє небажання, 16 грудня 1962 р. стає його першим робочим днем в галереї, і з того часу всі будні і свята, гаразди і негаразди – все його життя стає пов'язаним з цим музеєм.

Зараз, завдяки подвижництву Б. Возницького та його колег-однодумців, працюють 17 філій музею, серед яких Музей мистецтва давньої української книги, Музей «Русалки Дністрової» та Садиба Маркіяна Шашкевича у Підліссі, Музеї оборонної архітектури XIV ст. в Україні у П'ятничанській вежі, найдавніші пам'ятки Львова, експозиція «Львівська барокова скульптура XVIII ст.» (творчість Іоанна Пінзеля), музей східних культур і музей інтер'єрів у Золочівському замку, музей Івана Виговського в с. Руда на Жидачівщині, перлина львівського будівництва поч. XVII ст. – каплиця Боїмів, музей скульптури М. Дзиндри у Брюховичах, меморіальний музей-майстерня Т. Бриж. З 2000 р. відділом галереї став Палац Потоцьких у Львові, де розгорнута експозиція європейського мистецтва XIV – поч. XIX ст. У Жовкві, як відділ галереї, працює Історико-художній музей «Жовківський замок», в стадії реставрації знаходиться Підгорецький замок. Завдяки своїй неймовірній наполегливості Борис Григорович Возницький вивів Львівську галерею мистецтв в ранг потужного музейного комплексу, у колекції якого понад 50 000 творів, а мережа філій Золотої Підкови має досвідчений, вихований колектив музеєзнавців і реставраторів [4; 5; 18].

Б. Возницький, ще навчаючись в Академії, почав займатись українським мистецтвом – на третьому курсі він писав курсову роботу «Українська дерев'яна церква», на четвертому почав досліджувати творчість Й. Кондзелевича (1667 – після 1740-го рр.). Оскільки він навчався заочно, працюючи у Винниківській школі, під час літніх канікул часто їздив на свою батьківщину – Волинь і мандрував від села до села. Там в селі Білосток він і знайшов Й. Кондзелевича. У Львові тоді не знали, звідки цей майстер, він підписався на Богородчанському іконостасі «Інок Білостоцького монастиря», а виявилось, що це не Бялосток у Польщі, а Білостоцький монастир поблизу Луцька. Б. Возницький присвятив дослідженню його творчості дипломну роботу, хоча в Ленінграді не знали майстра, але зацікавились і диплом оцінили найвищою оцінкою. Почавши працювати в українському музеї, він вирішив зібрати тут роботи Кондзелевича: з Білостоку привіз віттар, з Воцятина іконостас 1722 р. [1; 15; 18].

Якось привіз із Дубненського Бернардинського костелу цілу машину дерев'яної скульптури, потім поїхав в с. Годовицю, де відбулась його перша зустріч з Іоанном Пінзелем. Привіз дві скульптури «Жертвоприношення Авраама» та «Самсон, який роздирає пащу лева», скликав Вчену раду, де запропонував розглянути ці скульптури без драпіровок. Ця Вчена рада перетворилась у справжній хаос, по-перше, частина науковців вважала, що це католицька скульптура і не потрібно її везти в український музей, а один із членів парторганізації полковник у відставці сказав: «До яких пор Возницький буде свозить эту католическую рухлядь?» Ці дві скульптури Пінзеля не прийняли на постійне збереження, не поставили на них інвентарних номерів і вони залишились стояти в реставраційній майстерні. Коли вже було зрозумілим, що він залишиться в галереї, йому дозволили забрати зі собою дві незаінвентаризовані скульптури Пінзеля. Якби не Борис Григорович, чи хтось би відкрив нам твори Пінзеля, чи хтось врятував би третину його скульптур. Тепер Європа їх дуже цінує. Ці скульптури вже побували у багатьох країнах світу (Польща, Чехія, Франція). І взагалі Україна тепер має найбільшу в світі колекцію дерев'яної барокової скульптури (2 000 примірників) [2; 5; 8].

Ще працюючи в Музеї українського мистецтва у 1960-му р. Возницький взяв під охорону львівський Бернардинський костел. Виселили склад, який тут знаходився і після якого залишилась справжня руїна, розкидані й розбиті віттарні скульптури. Б. Возницький, перейшовши працювати до картинної галереї, також «забрав» зі собою цей костел і разом з колективом робив там неодноразові «суботники», прибираючи і наводячи лад. До 1990-х рр., поки не було віддане громаді, приміщення Бернардинів утримувалось і використовувалось як фондосховище галереї для численних експонатів, привезених з експедицій. Як згадував Борис

Григорович, 1960-1970-ті рр. – це був час великих експедицій, найцікавіший час, найбільш плодотворий для колективу, коли були врятовані від загибелі тисячі творів мистецтва (понад 30 000 предметів ікони, скульптура, стародруки). В закритих костелах і церквах робили в кращому випадку склади, а іконостаси та скульптура викидалися і нищилися. Своєї машини не було, доводилось позичати, тільки через кілька років виділили якусь списану з Оперного театру вантажівку, а в 1970-му р. Возницькому подарували мотоцикл. Не завжди встигали вертатись додому, ночували в полі, в стіжках сіна, які називали «Готелем Возницького» [1; 18].

У 1959 р., вперше відвідавши Польщу, Возницький побачив, як там використовуються замки та культові споруди і в 1967 р. відкрив перший музей у культовій споруді – каплицю Боїмів. Ця каплиця використовувалась як склад при катедрі, тут лежали на підлозі побита скульптура Богоматері, що стояла в центрі Львова над фонтаном та скульптура Христа з катедри. Ці фігури Возницький вивіз до Бернардинського костелу.

Б. Возницький з перших своїх експедицій привозив ренесансні надгробки – він вважав, що це одні з найцінніших експонатів. Так, коли приїхали в Бережани, там у замку Сенявських в каплиці – в родовій усипальниці – знаходилось п'ять дуже цінних надгробків кінця XVI – поч. XVII ст. родини Сенявських. Але застали їх розбитими і понівеченими, частина навіть була знайдена в ріці. Галерейники забрали звідти все. Зараз Бережани відновлюють свої пам'ятки, відновлюють і цю каплицю, розбиті частини надгробків, які галерея повернула, реставруються, але самі фігури залишились в музеї. З с. Скелівки на Самбірщині врятували два надгробки Валентина Гербурта з дружиною. Надгробок Анни Сенявської (нев. скульптор, близько 1574 р.) та Гербуртів експонуються в Олеському замку в постійно діючій виставці надгробних пам'ятників XVI-XVII ст.

З експедицій привозились цілі вівтарі, наприклад вівтар з с. Ланівці. У Ланівцях знаходився вівтар «Стрітєння» самбірського Бернардинського костелу. Коли галерейники приїхали туди, то частини стіни костелу вже не було, вівтар лежав на землі, коли його реставрували, то знайшли дату – 1608 рік [11; 17].

В галереї велась і виставкова робота. У 1965 р. в картинній галереї відкривається виставка львівського портрету. Ініціатором її був В. Овсійчук, його підтримав Б. Возницький. Виставку відкрили у залах нової частини галереї і експонувалась вона чотири дні, бо чиновники з обкому партії зробили зауваження: «Що ви тут портрети панів розвісили?». Возницький робить хитрий хід – переносить виставку в підвали галереї, де тепер знаходиться фондосховище, і там вона експонується ще два місяці. Він повідомляє, що ця виставка відкрита тільки для спеціалістів і для дослідження львівського портрету.

Галерея за часів Б. Возницького налагодила гарні контакти не тільки з музеями України, але і Польщі. Із 1970-х рр. картинна галерея започаткувала обмін виставками з Жешувом – між цим містом та Львовом була підписана угода про співпрацю. Пізніше була така ж співпраця з музеєм у Радомі, з його директором Я. Пульнаром ще за радянських часів було підготовано кілька виставок, серед яких «Гуцульщина» та «Козаччина». Я. Пульнар мав, правда, неприємності, але виставки були так подані, що пройшли з великим успіхом. Починаючи з 1980-х рр. триває співпраця з Краківським музеєм.

У 1959 р. Борис Возницький поїхав до Любліна з виставкою українського народного мистецтва, де побачив, як працюють музеї за кордоном, і як використовуються там замки й палаци. Став серйозно задумуватись над тим, що і в нас є замки, є занедбані церкви і палаци, котрі використовувались як інфекційні лікарні, будинки для божевільних або, в кращому випадку, у них знаходились профтехучилища всі вони чомусь часто горять і ще трохи, і пам'яток з нашого історичного минулого не залишиться. Йому було зрозумілим, що це політика створення нової радянської людини, котрій не потрібні мали б бути пам'ятки старовини. Першим замком, у якому Возницький вирішив відкрити музей, був замок у Свіржі – чудовий зразок архітектури XVI-XVII ст. на тлі такого ж чудового ландшафту. Він вже був частково відновлений, ним ще від 1962 р. займався архітектор, начальник управління архітектури Андрій Шуляр. Були плани зробити у Свіржі будинок творчості архітекторів цілого СРСР. Але Возницький настільки захопився цим замком, що навіть почав збирати підписи серед інтелігенції Львова, щоб його передали картинній галереї. Але Андрій Шуляр запропонував йому зайнятись замком в Олеську і обіцяв надати допомогу у його відбудові. Порівняно зі Свіржем, Олеський замок був руїною. Возницький згадує, що він вперше побачив руїни Олеського замку, коли їхав в училище з дому до Львова залізницею. Хтось в поїзді сказав, що в цьому замку народився Богдан Хмельницький. В кінці 1969 р. був підписаний наказ про передачу Одеського замку в оренду Львівській картинній галереї. Цей замок – перше дітище Возницького і він каже, що тоді насамперед хотілось швидше його відкрити. 8 березня 1970 р. вперше бригада галерейників приїхала до замку. Вони розвалювали стіни, які побудувало в замку профтехучилище, готуючи його собі під гуртожиток. У замок щотижня приїжджали А.Шуляр та головний архітектор Львівських міжобласних реставраційних майстерень Іван Могитич. Олеський замок реставрували п'ять років – це невеликий термін, якщо порівняти, що Золочівський замок поступово реставрується вже 27-й рік, Підгорецький замок – 16-й рік. Тоді такий темп був заданий Обласним управлінням архітектури. То був дуже складний час, і Возницький знав, що зайнявся небезпечною справою. Для того, щоб щось зробити, необхідним був дозвіл обкому партії. Але гам і не дали б дозволу, пам'ятаючи про

великий скандал у Литві у 1962 році, коли був реставрований перший в СРСР замок - Тракайський. Литовці підняли його майже від фундаменту, але за це був звільнений з роботи перший секретар ЦК Литви. Пам'ятаючи про той великий скандал, Возницький ні в кого не питав дозволу, а взяв усе на себе. Він вважав, що є добрим спеціалістом, першим радянським повоєнним мистецтвознавцем у Львові, з ним завжди рахувались [4; 6; 12; 16].

Під час підготовки експозиції замку виникло ряд проблем. Стало зрозумілим, що експозиція не вкладається у радянську схему, коли мусило бути представлено 60 % матеріалів про радянську дійсність, а 40 % про минуле. В експозиції було тільки пару вітрин про будівництво Олеського замку, а решта - це портрети, ікони. Особливо ідеологічно «шкідливим» могли визнати розп'яття з Жидачева (др. пол. XV ст.). Його повісили на планках, а не на хресті. Для заспокоєння влади поставили у подвір'ї бюст Леніна і написали слова з декрету радянської влади про те, що мистецтво належить народові. Саме в цей час у Львові відкрилась виставка до якоїсь радянської дати і там був представлений макет скульптора Валентина Борисенка «Коні» – пам'ятник бійцям Першої кінної армії. Б. Возницькому вдалось умовити поставити пам'ятник біля Олеська, оскільки недалеко в селі дійсно відбувся бій з будьонівцями, і там є їхня могила. 21 грудня 1975 р. було урочисто відкрито пам'ятник Першій кінній армії, і на цей же день призначили відкриття Олеського замку. На відкритті пам'ятника були присутні кілька тисяч людей, багато військових, пишне відкриття із салютами. Борис Возницький з колективом спостерігали ці урочистості з вікон замку.

Далі відродили Золочівський замок, рятували Підгорецький. У Лавретіївському костелі Жовкви Б. Возницький зняв з вікон полотна, які виявилися рештками оригіналів художника Мартіна Альтамонте доби бароко («Битва під Віднем» та «Битва під Парканами»). Альтамонте приїздив до Жовківського замку, де працював на замовлення короля Яна III Собеського. Зразки творів Альтамонте можна бачити в Олеському і Золочівському замках. Серед врятованих Возницьким картин – оригінали Шимона Богушовича зі Львова, Андрія Стеха з міста Гданська.

Отже, про життєвий подвиг цієї Людини можна говорити і писати без кінця. Широта світогляду Б. Возницького, вивчення й висвітлення маловідомих сторінок історії мистецтва й культури не тільки українського, а й західноєвропейського та східного ареалів, здобули визнання і повагу серед багатьох учених Франції, Польщі, Німеччини, інших держав світу. Виставкова, будівельна діяльність, роботи з атрибуції та дослідження архітектурних споруд, археологічні розкопки – все це тільки окремі сторінки активної творчої пульсації «феномену Возницького».

Академік НАН України Ярослав Ісаєвич назвав Бориса Григоровича «Ангелом-хоронителем наших музеїв, який захищав їх від ворожих і байдужих»

жих людей». Найближчий друг Бориса Возницького, мистецтвознавець Володимир Овсійчук зауважив: «Скільки не говори про діяння Возницького – всього не окреслиш. Ця людина – новий тип музейного директора. Не стоїк, а динамік. Він спокійно і методично воює з усіма при будь-якій владі і досягає мети». Вже за життя Возницький став академіком Української академії мистецтв, Героєм України (2005), лауреатом Національної премії імені Тараса Шевченка (1990), заслуженим працівником культури України та Польщі, президентом Українського національного комітету Міжнародної ради музеїв (ICOM), доктором *honoris causa* [8].

За президентства В. Ющенка Б. Возницькому запропонували очолити «Мистецький Арсенал». Проте Борис Григорович категорично відмовився. Мотивував це бажанням довести до завершення роботу із львівськими замками. Він знав: якщо зробить такий вибір, то втрати будуть однозначно.

Якось він розповів співробітникам про будівничих Шартрського собору. Коли одного будівельника запитали, що він робить, той відповів, що несе камінь, інший – що заробляє на життя. Зате третій сказав, що будує собор. Так і Борис Григорович все своє життя був Будівничим Собору. Ідей, якими він жив, вистачило б на десятки проектів. Його подвижницька діяльність на ниві мистецтва й колекціонування була безкорислива. До кінця своїх днів він залишався людиною відданою мистецтву. Щоб зібрати такі колосальні збірки мистецтва, як у Львові, так і в Олеському замку, Золочеві й загалом в Україні, потрібно було мати неймовірну сміливість. Він керувався принципом: життя – коротке, а мистецтво – вічне. І наостанок запам'ятаймо девіз великого «Майстра часу»: жити треба, поки можеш працювати, а коли не можеш – тоді немає чого жити!»

Примітки

1. Возницький Борис. Автопортрет на тлі часу / Б. Г. Возницький. Львів, 2006. – 56 с. – 57 іл.
2. Возницький Б. Г. Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Іоанн Георгій Пінзель / Б. Г. Возницький // Львів. Центр Європи. – 2005. – 160 с. – 220 іл.
3. Возницький Б. Г. Каплиця Боїмів у Львові / Б. Г. Возницький. – Львів: Каменяр, 1979. – 64 с.
4. Возницький Б. Г. Олеський замок / Б. Г. Возницький. – Львів, 1978. – 143 с.
5. Возницький Б. Іоанн Георг Пінзель. Скульптура. Перетворення / Б. Возницький, Т. Возняк, Д. Клочко. – Львів: Видавництво: «Грані-Т», 2008. – 152 с.
6. Про замки України з академіком Б. Возницьким / Аудіоінтерв'ю: Українська служба Бі-Бі-Сі. – 2008. – 19 липня.

7. Байцар А. Видатні винниківчани: науково-краєзнавче видання / А. Л. Байцар. – Львів-Винники, 2012. – 88 с.
8. Бондарєва Х. Скульптуру Пінзеля покажуть у Луврі / Х. Бондарєва, Ю. Лавриш // День. – 2011. – 11-12 жовтня.
9. Возницький Б. Від політики залежить доля мистецтва / Б. Возницький // Львівський портал. – 2007. – 20 листопада.
10. Возницький Б. У нас не надто поспішають шукати і повертати викрадене / Б. Возницький // Український тиждень. – 2007. – 30 листопада.
11. Возницький Б. Замки в Україні і на Львівщині – у катастрофічному стані / Б. Возницький // Народна думка. – 2010. – 19 квітня.
12. Возницький Б. «Галицька корона» робиться хіба що для Табачника / Б. Возницький // Вголос. – 2010. – 16 липня.
13. Бориса Возницького згадуватимуть як справжнього героя // Іviv24. – 2012. – 23 травня.
14. Возницький Б. Я розумію – наші бізнесмени мають усе, крім історичних замків, тепер і їх хочуть відібрати / Б. Возницький // Музеї України. – 2007. – 12 березня.
15. Новак С. Борис Возницький зберіг національні реліквії на 20 мільярдів гривень / С. Новак // Вісник + К. – 2006. – 13 липня.
16. Козирєва Т. Із шести сотен замків на території України залишилось 20 / Т. Козирєва // День. – 2011. – 15-16 квітня.
17. Томенко М. Колекція, зібрана Возницьким, перевищує запаси золотовалютного фонду / М. Томенко // УНІАН. – 2012. – 24 травня.
18. Філевич Н. Львівська галерея мистецтв. Колектив та його директор / Н. Філевич // Львів, Центр Європи. – 2011. – 160 с.

Abstract

Rudenko Natalia (Kyiv). The role of Boris Voznickiy in a protection and maintainance of sights of Ukrainian culture (to 90th anniversary)

This publication is devoted to Boris Voznickiy's life activity as a director of the Lviv Art Gallery, thank whom the genius sculptor Y. Pinzel and unique icon-painter Y. Kondzelevich have back to Ukraine and as a result of whose activities a lot of castels in Ukraine were renewed and maintained and museum collections were frequent increased.

Key words: Boris Voznickiy, Y. Pinzel, Y. Kondzelevich, Zolota Pidkova of Ukraine.

УДК 796.011.3

Марія НІКОЛАЙЧУК
(м. Київ)

Історичні передумови становлення та розвитку знань про фізичну рекреацію

Розглядається питання розвитку масового спорту в СРСР як чинника не лише здорового способу життя, але й рекреаційної галузі загалом. Проаналізовано вплив масового спорту на ідеологічне виховання радянської молоді. Зазначається, що фізична рекреація спрямована на максимальне задоволення різноманітних інтересів населення, відрізняється динамізмом, великою кількістю форм і напрямів діяльності.

Ключові слова: масовий спорт, фізична рекреація, відпочинок, вільний час.

Науковий керівник – *Благій Олександра Леонідівна*, доцент Національного університету фізичного виховання та спорту України, кандидат педагогічних наук.

Фізична рекреація – це активний відпочинок, який спрямований на відновлення працездатності та сил, витрачених людиною в процесі її життєдіяльності. Метою рекреації є збереження здоров'я людей та задоволення їх потреб в руховій активності, спілкуванні, самоствердженні. Маючи на меті також оптимізацію фізичного, духовного та морального станів людини, фізична рекреація досить тісно переплітається із поняттям масовий спорт. Рекреаційні заняття кожної людини відіграють важливу роль у її повсякденному житті, вирішують оздоровчі завдання, підвищують емоційний стан, сприяють організації дозвілля. Вони прості й зручні у проведенні і залучають багато осіб одночасно сприяючи соціалізації особистості. Саме такі завдання ставилися при впровадженні системи масового спорту як оздоровленні «радянської людини».

Активізація рекреаційно-оздоровчої діяльності населення є вкрай актуальною з огляду на те, що здоров'я наших співгромадян дедалі стає гіршим, а кількість залучених до систематичної рухової активності сягає лише 13 % відсотків [14, с. 131].

Першочерговим стратегічним завданням нашої держави повинно стати створення належних умов для залучення якомога більшої кількості дітей, молоді та осіб зрілого віку до занять фізичною культурою та спортом і розширення їхньої рухової активності. Адже саме від здорового та працездатного населення залежить майбутнє нашого суспільства, а вивчення радянсь-

кого досвіду з формування фізично здорової особистості дозволить нам набутися нових знань та оминати негативних результатів при фізичній активності [3, с. 74].

Дослідження виконується згідно з темою Зведеного плану НДР у сфері фізичної культури і спорту на 2011-2015 р. «Удосконалення наукових засад спорту для всіх, фітнесу і рекреації» (номер держреєстрації 0111U001735) та держбюджетної теми Міністерства освіти і науки України на 2012-2015 рр. «Історичні, теоретико-методологічні засади формування рекреаційної діяльності різних груп населення» (номер держреєстрації 0112U007808).

Питання історії фізичної культури УСРР не знайшло належного висвітлення в історіографії. У наукових публікаціях зустрічаються лише фрагментарні згадки, що стосуються цієї проблематики. Поверхово заявленого питання торкалися радянські дослідники історії фізичної культури В. Кулик [7, с. 22], П.Савицький [11, с. 81]. Стисла інформація по темі міститься в роботах В.Столбова, але стосується вона подій в СРСР загалом [13, с. 53]. Не додають приросту знань і роботи з історії фізкультурного руху вітчизняних дослідників М. Солопчука [12, с. 33] та А. Кухтія [8, с. 146]. Вкрай недостатня кількість опублікованих джерел, якими оперують автори, не посприяла проведенню об'єктивного та всебічного дослідження перебудови системи фізичної культури в УСРР наприкінці 1920 – на початку 1930-х років.

Важливість оздоровчо-рекреаційних занять підкреслюють у своїх роботах сучасні вітчизняні вчені Т. Бондар [3, с. 55], М. Булатова, М. Дутчак, О. Жданова, Т. Круцевич, Є. Приступа, Т. Ротерс [6, с. 76]. Це обумовлено необхідністю вдосконалення оздоровчо-виховного процесу, в основі якого лежить свідоме дієве використання дітьми засобів фізичної культури (фізкультурно-оздоровчих заходів, форм фізичної рекреації, фітнес-технології тощо) в усіх закладах освіти школярів (загальноосвітніх та позашкільних) як цілісної системи, в якій у дітей та юнаків формуються та закріплюються цінності фізичної культури та набуваються нові якості.

Таким чином, автори ставлять за мету розкрити нову сторінку з історіографії проблематики та дослідити значення масового спорту в розвитку фізичної рекреації в довоєнний та післявоєнний період. У ході дослідження використано: теоретичний аналіз, синтез і узагальнення даних науково-методичної літератури та аналіз документальних матеріалів.

Початок зародження масового спорту припадає на період 1920-1930-х років в умовах згортання нової економічної політики, проведення індустріалізації, масової колективізації та культурно-освітніх змін у Радянському Союзі, зокрема в УСРР, система фізичної культури зазнала суттєвої перебудови. Гасла оздоровлення трудящих – будівників соціалізму, підготовки населення до захисту Батьківщини підпиралися низкою організаційних заходів партійно-державних органів та громадськості, спрямованих на розгортання

масового фізкультурного руху, його одержавлення шляхом уніфікації та централізації керівництва. У цей період в УСРР зародилися основні напрями та форми фізкультурно-спортивної роботи, які впродовж тривалого часу домінували в українському суспільстві.

Проте, не зважаючи на помітні успіхи у налагодженні фізкультурної роботи, існували явища, що не вписувались в модель радянської фізичної культури, державної ідеології та політики у фізкультурній галузі. Вони асоціювалися як з минулими буржуазними пережитками, так і з вадами, породженими новим ладом.

Заради досягнення високих результатів у багатьох гуртках робився акцент на роботі з одним чи декількома найбільш сильними фізкультурниками. Досить часто для хизування досягненнями високих результатів кращі спортсмени переманювалися з однієї організації в іншу. Особлива увага до окремих спортсменів нерідко відштовхувала маси робітничої молоді від того чи іншого фізкультурного гуртка [4, с. 5].

Владу також непокоїла однобокість у виборі фізкультурниками видів спорту. Ідеалом фізкультурника, відповідно уяві партійно-радянських та фізкультурних функціонерів, вважався фізкультурник-універсал, здатний однаково успішно займатися різними видами спорту. У першу чергу це стосувалося сезонних видів спорту. Так, якщо робітник у теплу пору року все-таки грав у футбол, то взимку він мав стати на лижі, ковзани, займатися хокеєм і т.д. [4, с. 6]. Учасники дореволюційного спортивного товариства «Сокіл», які через нестачу кваліфікованих фізкультурних кадрів були залучені до фізкультурно-масової роботи в якості інструкторів, сповідували і пропагували ідеї аполітичності та нейтральності спорту [4, с. 7].

Такі погляди та переконання йшли урозріз із засадами більшовицької партії, яка проголосила необхідність ідейного, організаційного та виховного впливу пролетаріату в усіх сферах життя, у тому числі й у царині фізкультури, на напівпролетарські та непролетарські верстви трудящих з метою виховання покоління, здатного побудувати соціалізм.

Конкретну дату зародження фізичної рекреації як компонента фізичної культури вказати неможливо, як і невідома точна дата виникнення фізичної культури чи мистецтва [14, с. 22]. Сьогодні рекреація стає самостійним науковим напрямом, що формується на межі багатьох наук: географії, економіки, соціології, медицини, фізіології, екології, курортології, теорії фізичного виховання, теорії містобудування тощо. Як відзначає С. Боголюбова, уперше в науковій літературі термін рекреація з'явився в США в кінці 1890 р. у зв'язку з уведенням нормованого робочого дня та другого вихідного дня, літніх відпусток. Відповідно, під цим терміном розуміли відновлення, оздоровлення, а також простір, де здійснювалися ці види діяльності.

Поява загальнодоступного або масового спорту стала результатом процесу демократизації, який раніше зародившись у сфері політики, у ХХ ст. поширився на інші сфери суспільного життя, в тому числі і спорт. Реалізуючи оздоровчі, рекреаційні та освітньо-виховні, комунікативні функції, масовий спорт є найважливішим засобом розвитку людського потенціалу суспільства. Починаючи з середини минулого століття, розвиток масового спорту та фізичної рекреації розглядають в контексті збільшення обсягу вільного часу у населення, здешевлення занять спортом та включення спорту в орбіту засобів масової інформації, і, перш за все, телебачення [9, с. 12].

У 80-х роках ХХ ст. саме телебачення, додало в денні та ранкові програми аеробіку, шейпінг та різні види рекреаційної діяльності, ввело в життя наших співвітчизниць ці форми рухової активності, зробивши їх масовим захопленням. Заняття фізичними вправами і непрофесійним спортом за виключенням занять, передбачених навчальним процесом, здійснюються у вільний час. Їх включення в структуру вільного часу було здійснено ще в 1920-х роках академіком С. Струмиліною.

Вільний час, який відводиться на заняття аматорським, оздоровчим спортом та фізичною культурою, визначається як дозвілля, що переходить у сферу рекреаційної діяльності [1, с. 117].

На базі масового спорту починають розвиватися все нові й нові види фізичної рекреації, що були не розвинуті в першій половині ХХ ст. Таким чином варто відзначити, що із масовим спортом зростає інтерес та попит до рекреаційної сфери, оскільки на базі великого різноманіття фізкультурної діяльності представленої масовим спортом, зростає розуміння основних підходів та методів рекреаційної діяльності.

Проблема використання вільного часу, що ставала все більш актуальною у ХХ століття, а з іншого боку, питання про прагнення до компенсації фізичної деформації, що викликалося одноманітними трудовими операціями і сидячим способом життя, і тому дозволяє лише вузько тлумачити причини виникнення рекреаційної діяльності. [6, с. 96].

Тлумачення розвитку рекреаційного руху під кутом зору історії спорту виходить із суспільного процесу, що вибудовувався протягом формування індустріального та постіндустріального суспільства. Його виникнення злилося з поширенням шкільної фізкультури за межі гімнастичних залів, появою потреби в пов'язаних з іграми емоціях, розвитком охорони здоров'я, боротьбою за попередження злочинності малолітніх, бажанням підтримувати необхідну кондицію у новобранців, забезпечувати відновлення фізичних і духовних сил, з усяким прагненням індивідуумів до подолання своєї ізольованості шляхом пошуку партнера і в ліквідації вогнищ соціальної напруженості, включаючи нейтралізацію зусиль формування робітничого руху [2, с. 3-9].

Порівняно широкі можливості для виконання рекреаційним рухом ролі соціального саморегулювання забезпечувалися в першу чергу тим, що на практиці це рух, яким можна було непомітно управляти, втілювалося у формі серії безпосередніх контактів особистого і групового характеру (організація прогулянок, навчання системам рухів, створення спільних пляжів, гребні походи, велосипедні прогулянки в кінці тижня, періодичні ігрові змагання, рух бойскаутів). [10, с. 82-89].

Отже, система масового спорту для дітей та молоді в СРСР почала формуватися з першої половини ХХ ст. і на період 70-80 рр. ХХ ст. являла собою чітку злагоджену систему фізичної культури, яка впроваджується у їхнє життя під час навчання та у вільний час, у процесі фізичного та естетичного виховання у навчальних закладах, закладах позашкільної освіти.

Разом з цим масовий спорт в СРСР набуває не просто форм активного дозвілля, яке вирішує рекреаційно-оздоровчі завдання та сприяє подальшій орієнтації талановитих дітей на спорт вищих досягнень, а стає ще однією галуззю ідеологічної складової комуністичної політики в СРСР. Водночас починає розвиватись рекреаційна діяльність, що дає підставу зробити нам висновок про те, що масовий спорт можна вважати передумовою її розвитку.

Усі форми масового спорту та рекреаційної діяльності спрямовані на активний відпочинок дітей та молоді, зміну розумової діяльності на фізичну активність, підвищення їхнього емоційного стану. Види фізичної рекреації окремо доповнюють один одного та перебувають у тісному взаємозв'язку.

Проблема дослідження історії виникнення та розвитку фізичної рекреації, незважаючи на її значущість, не розв'язана а отже перспективи подальших досліджень полягають у детальнішому вивченні даного питання.

Примітки

1. Андреева О. В. Фізична рекреація різних груп населення / О. В. Андреева. К.: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. – 280 с.
2. Булатова М. М. Здоров'я і фізична підготовленість населення України / М. М. Булатова, О. Т. Литвин // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – К: Олімпійська література, 2004. – №1. – С.3-9.
3. Бондар А. С. Менеджмент рекреаційно-оздоровчої роботи: [навч. посіб.] / А. С. Бондар. – Х.: Стиль-издат, 2010. – 178 с.
4. Буценко А. 5-річчя Радянської фізкультури на Україні / А. Буценко – Харків.: Видавництво «Вісник фізичної культури», 1928. – 40 с.
5. Величко В. В. Організація рекреаційних послуг. Навчальний посібник / В. В. Величко – Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2013. – 202 с.

6. Круцевич Т. Ю. Історія розвитку фізичної рекреації : навч. посіб. / Т. Ю. Круцевич, Н. Є. Пангелова, С. Б. Пангелов. – К. : Академвидав, 2013. – 159 с.
7. Кулик В. В. Від всевобучу до світових рекордів / В. В.Кулик – К., 1971. – 183 с.
8. Кухтій А. О. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж ХХ ст.: дисертація кандидата наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02 / А. О.Кухтій. – Львів, 2002. – 214 с.
9. Пангелов С. Б. Організаційно-методичні передумови виникнення і розвитку фізичної рекреації як форми активного дозвілля людини : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02 / С. Б. Пангелов; Дніпропетр. держ. ін-т фіз. культури і спорту. – Д., 2012. – 20 с.
10. Петрова І. В. Специфіка дозвіллевої роботи з дорослими / І. В. Петрова // Педагогічний вісник. – 2004. – № 4. – С. 82-89.
11. Савицкий П. Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР / П. Ф. Савицкий. – К.: Здоров'я, 1983. – 120 с.
12. Солопчук М. С. Історія фізичної культури і спорту / М. С.Солопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 236 с.
13. Столбов В. В. История физической культуры / В. В.Столбов. – М.: Просвещение, 1989. – 288 с.
14. Фізична рекреація: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. фіз. виховання і спорту / Є. Н. Приступа, О. М. Жданова, М. М. Линець [та ін.]; за наук. ред. Є. Приступи. – Дрогобич: Коло, 2010. – 448 с.

Abstract

Nikolaychuk Maria (Kyiv). Historical Background of establishment and development of knowledge of physical recreation

The development of mass sports in the USSR as a constituent factor not only a healthy lifestyle, as well as a part of the recreation area is studied. The impact of mass sport on patriotic (ideological) education of youth in the USSR is analyzed. It is noted that physical recreation is aimed at meeting the diverse interests of the population, it is characterized by dynamism, plenty of forms and areas of activity.

Keywords: mass sport, physical recreation, leisure, free time.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

- Амеліна Оксана Сергіївна,**
студентка 1 курсу магістратури історичного факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....213
- Ворон Наталія Павлівна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....122
- Галицька Юлія Іванівна,**
студентка 1 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....157
- Горобець Вікторія Валеріївна,**
студентка 1 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....180
- Громович Уляна Олександрівна,**
студентка 2 курсу історичного факультету Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова.....115
- Дзюбленко Ірина Михайлівна,**
доцент кафедри міжнародного туризму і гуманітарних дисциплін
Інституту історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова.....180
- Діканова Вікторія Вікторівна,**
студентка 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....79
- Дрозд Владислав Русланович,**
учень 11 класу спеціалізованої загальноосвітньої школи № 105 м. Києва.....150
- Журавльов Ярослав Олексійович,**
аспірант відділу історії України другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України.....165
- Коломієць Олександра Олександрівна,**
учениця 11 класу загальноосвітньої школи № 36
імені С. П. Корольова міста Києва.....25
- Косяченко Олена Юріївна,**
студентка 3 курсу Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....136

- Кучка Світлана Михайлівна,**
студентка 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....36
- Левченко Вікторія Ігорівна,**
студентка 1 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....237
- Луцзяк Віктор Володимирович,**
студент 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....184
- Малявський Максим Ігорович,**
студент 2 курсу історичного факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....199
- Мандрис Ольга Володимирівна,**
студентка 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....85
- Марченко Дар'я Сергіївна,**
студентка 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....64
- Нікічук Вікторія Сергіївна,**
студентка 4 курсу історичного факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....204
- Ніколайчук Дмитрій Олександрович,**
аспірант відділу історичної регіоналістики Інституту історії України
НАН України.....219
- Ніколайчук Марія Степанівна,**
студентка 3 курсу факультету здоров'я, фізичного виховання
і туризму Національного університету фізичного виховання
та спорту України.....254
- Паламарчук Вікторія Вікторівна,**
студентка 4 курсу історичного факультету Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова.....42
- Пелешенко Анастасія Григорівна,**
учениця 11 класу спеціалізованої загальноосвітньої школи

№ 130 імені Данте Аліг'єрі м. Києва.....	92
Покровський Євген Ростиславович, учень 11 класу ПП «Європейський колегіум», м. Київ.....	70
Потильчак Олександр Валентинович, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.....	8
Руденко Наталія Василівна, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....	245
Сорокіна Ксенія Ігорівна, студентка 4 курсу історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....	19
Стрелковський Анатолій Володимирович, студент 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	173
Феденко Олена Олексіївна, аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....	58
Федорченко Оксана Павлівна, студентка 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	99
Чабанюк Богдан Владиславович, студент 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	144
Черкас Тетяна Володимирівна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	192
Швидкий Сергій Васильович, студент 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти	

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	12
Щербакова Олена Миколаївна, студентка 2 курсу магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	207
Щербатюк Олена Володимирівна, учениця 10 класу гімназії № 257 «Синьоозерна», м. Києва.....	51
Якобчук Надія Олександрівна, викладач Олімпійського коледжу імені Івана Піддубного (м. Київ), кандидат історичних наук.....	227
Якобчук Світлана Олександрівна, викладач Олімпійського коледжу імені Івана Піддубного (м. Київ), кандидат історичних наук.....	104
Якушко Анна Миколаївна, студентка 1 курсу магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	130
Яретик Микола Миколайович, учень 9 класу загальноосвітньої школи № 132 м. Києва.....	30

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ КЕРІВНИКІВ

- Арехова Олена Василівна,**
учитель історії та правознавства ПП «Навчальний заклад
«Європейський колегіум».....71
- Бабенко Роман Вікторович,**
доцент кафедри всесвітньої історії Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова, кандидат
історичних наук, доцент.....12
- Бачинська Олена Анатоліївна,**
професор кафедри історії України історичного
факультету Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова, доктор історичних наук,
професор.....58, 115, 199, 204, 213
- Благій Олександра Леонідівна,**
доцент Національного університету фізичного виховання та спорту
України, кандидат педагогічних наук.....254
- Візер Світлана Олександрівна,**
доцент кафедри історії України Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.....30
- Гончар Юлія Борисівна,**
доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....184
- Гончарук Тарас Григорович,**
професор кафедри історії України Одеського
національного університету імені І. І. Мечникова,
доктор історичних наук, професор.....20, 42
- Даниленко Віктор Михайлович,**
завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук,

професор, член-кореспондент НАН України.....	165
Двірна Катерина Петрівна, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.....	99, 122,
Кухарська Олена Миколаївна, керівник секції археології відділення історії Київської Малої академії наук учнівської молоді.....	25
Мальований Олександр Олексійович, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....	79, 85
Осмоловський Сергій Олександрович, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат економічних наук, професор.....	145
Осмоловська Олена Юріївна, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....	130
Потильчак Олександр Валентинович, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.....	64, 136, 158, 238
Рубльов Олександр Сергійович, вчений секретар Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, старший науковий співробітник.....	219
Руденко Наталія Василівна, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....	36

Сушко Олександр Олександрович,

директор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, професор кафедри історії та археології слов'янських народів, доктор історичних наук, професор.....192

Телегуз Андрій Володимирович,

доцент кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....208

Черевко Оксана Степанівна,

доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.....93, 150

Чухліб Тарас Васильович,

провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук.....51

Шевченко Олег Тарасович,

доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.....174

Наукове видання

Драгоманівські історичні студії

Збірник наукових статей молодих істориків
Випуск 3 (7)

Відповідальні редактори:

О.В. Потильчак, Ж. М. Іщенко, І. Г. Ветров, О. О. Сушко

Технічне редагування і комп'ютерний набір:

Ю. О. Деркач

Переклад англійською мовою:

Ж. М. Іщенко

Статті подаються в авторській редакції

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Аіі оіе сәеіі аі і сә оіі аі міаі; і аодіеі ее ааі ооаа Еејадаә
Аі адооаа Аі адоу Надаеіае÷а

Підписано до друку 07.12.2015 р. Формат 60x84/16.

Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.

Наклад 100 прим. Зам. № 620.

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26